

„AHOGY GONDOZZA, ÚGY VESZI HASZNÁT”

HAGYOMÁNYOS ÖKOLÓGIAI TUDÁS
ÉS GAZDÁLKODÁS GYIMESBEN

TRADITIONAL ECOLOGICAL KNOWLEDGE AND LAND USE IN GYIMES (EASTERN CARPATHIANS)

„AHOGY GONDOZZA, ÚGY VESZI HASZNÁT”

HAGYOMÁNYOS ÖKOLÓGIAI TUDÁS
ÉS GAZDÁLKODÁS GYIMESBEN

TRADITIONAL ECOLOGICAL KNOWLEDGE AND LAND USE IN GYIMES (EASTERN CARPATHIANS)

Kiadó (Publisher): MTA Bölcsészstudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet
és MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet

Szerzők (Authors): Babai Dániel, Molnár Ábel, Molnár Zsolt

Fotók (Photos): A betűjelek balról jobbra, felülről lefelé értendők. Babai Dániel: 10abcdijkl, 10-11, 11abcefhj, 12bcdlop, 13abijlmop, 23b, 31ab, 34a, 41a, 43b, 44bc, 48b, 51a, 52a, 56a, 58a, 59b, 60a, 62ac, 63bcd, 64bcde, 65b, 66a, 67bc, 70b, 75ab, 80abd, 82cd, 84e, 87a, 89abc, 91b, 92bc, 94abc, 96b, 97b, 98b, 99a, 100ab, 102bc, 103a, 104b, 106bc, 109b, 110a, 111cde, 112b, 113abcde, 114abcd, 115c, 116b, 117a, 119abc, 121a, 122ab, 124bc, 126bcd, 129acd, 130c, 133b, 134b. Búzás Előd: 99c. Demeter László: 90c, 91a. Exner Tamás: 60c, 65d, 82a. Hofer Tamás 1961, Néprajzi Múzeum: 29b (F166685), 30a (F166827), 30b (F166823). Keszey Tivadar: 13n. Kun Róbert: 93bc. Molnár Ábel: 4-5, 6-7, 7a, 8-9, 10efgh, 11dghjlm, 12aefghijkmn, 13cdefghk, 14, 16, 18, 19, 21ab, 22bc, 23a, 24a, 25, 26ab, 27ac, 28abc, 32, 33, 34b, 35, 36ab, 37ab, 38ab, 39abc, 40abc, 41bc, 42abc, 43ac, 44a, 45abcde, 46abc, 47abc, 48ac, 49ab, 50ab, 51bc, 52bcd, 53abc, 54d, 55abc, 56c, 57abcd, 58bc, 59a, 60bde, 61ac, 62b, 63a, 65ac, 66bcd, 67ad, 68abc, 69b, 70ac, 71bc, 72ab, 73abc, 74ab, 75c, 76abcd, 77abcd, 78abc, 79bcd, 80c, 81c, 83ab, 84acd, 85b, 86, 87ab, 90ab, 92a, 93a, 95ab, 96a, 97ac, 98a, 99bd, 100c, 101abc, 103b, 104a, 105ab, 106ad, 107ab, 108b, 109a, 110bc, 111ab, 112ac, 115abd, 116a, 117b, 118ab, 119d, 120ab, 121bc, 122c, 124a, 125bc, 126a, 128abc, 129be, 130ab, 131, 132, 134a, 141, 142ab, 143ab, 144, 146-147, 148-149, 150-151, 152-153, 154, 156-157, 158-159, 160-161, 162-163, 164, 173. Molnár Zsolt: 22a, 23c, 28d, 31c, 52e, 53d, 54abc, 56b, 61b, 64a, 69a, 71a, 79a, 81abd, 84b, 85a, 87b, 98c, 102a, 108a, 120c, 121d, 123ab, 127ab, 133a, 135ab, 136ab, 137ab, 138ab, 139a, 140a. Szalay Péter: 125a. Turcsányi Gábor: 82b, 85c. I. Katonai Felmérés (1792), Hadtörténeti Múzeum Térképtára: 27b. www.oroszlanosudvar.hu: 29a.

„Ahogy gondolja, úgy veszi hasznát” Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben.
(Traditional ecological knowledge and land use in Gyimes (Eastern Carpathians))

ISBN 978-963-9627-75-8

Szerkesztő (Editor): Berta Gábor

Nyomda (Printed by): Sprint Nyomdaipari Kft., Miskolc

Budapest, Vácrátót
2014

Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap:
a vidéki területekbe beruházó Európa

A projekt a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat Elnökségének értékelése és javaslata alapján, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap társfinanszírozásában megvalósuló intézkedések Irányító Hatóságának jóváhagyásával készült.

Tartalomjegyzék

AJÁNLÁS.....	6
KÖSZÖNET.....	8
BEVEZETÉS.....	15
A hagyományos ökológiai tudás.....	15
A hagyományos ökológiai tudás dokumentálása.....	21
Rátalálás Gyimesre.....	24
A gyimesi táj története a történeti térképek és írásos források tükrében.....	27
A gyimesi táj története a szájhagyomány tükrében.....	29
NÉPI ÉLŐ- ÉS TERMŐHELYEK GYIMESBEN.....	33
Bevezető gondolatok.....	33
A kaszálórétek növényvilága.....	35
Reglők (legelők).....	48
Selymés (tepsányos) és mocsaras helyek.....	56
Erdők (bükkösök és lucosok).....	59
Veszes helyek.....	67
Szántók.....	70
A patakok folyton változó világa.....	78
Kertek mentén.....	82
Sziklagyepek.....	85
EXTENZÍV GAZDÁLKODÁS ERDŐN-MEZŐN.....	87
Bevezető gondolatok.....	87
Benn- és kinnvaló kaszálók.....	89
Reglők (legelők).....	115
Erdők.....	123
Szántók.....	127
ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS.....	133
Gondolatok a gyimesi hagyományos ökológiai tudásról.....	133
A hagyományos ökológiai tudás és a természetvédelem.....	135
Záró gondolatok.....	143
FÜGGELÉK.....	145
Gyimesi növénynevek.....	145
Gyimesi élőhelynevek.....	155
FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM.....	165

6 A gyimesi mélység feltárása

Ez a könyv a műveltségről alkotott képzeink területén zajló szellemi forradalom egyik műve. Valamikor a XIX. század elején, a felvilágosodás eszmei talapzatán épült fel a műveltségnek, mint az értelmes ismeretek tudattartományának az a máig túlélő koncepciója, amely a legitim, értékelhető tudást az iskolázottság, illetve olvasottság függvényeként igyekszik beállítani. Ennek szellemében az új társadalmi elit polgári közege az iskolázatlanságot par excellence műveletlenségnek tekintette, s ebből következik, hogy a kulturális anyanyelv területén, a hagyomány átadás-átvételi folyamatai révén felépülő, gyakran évezredek tapasztalatokat felhalmozó tudást nem tartotta műveltségnek. Az „írástudók” – nem mellesleg üzleti érdekeikkel összhangban – a kodifikált (írásban rögzített, kanonizált, szerzői jogvédett stb.) adattartalmakat kikiáltották az ismereteket egyedül legitimáló forrásnak, kimondatlanul is degradálva ezzel a szójhagyomány útján öröklődő tudást. Uralkodóvá vált az a nézet, amelynek szellemében a magát művelt osztályként is aposztrofáló társadalmi réteg lenézte a tradicionális kulturális örökség rendszerében fogant értékeket: a népköltészetet nem tekintette érvényes, „igazi” költészetnek, a hagyományos gyógyítás eljárásait kuruzslásként jellemezte, a néphitét sötét babonának tartotta, a hagyományos paraszti gazdálkodást elavultnak, a kézműves háziipart versenyképtelennek kiáltotta ki, és így tovább. Természetesen semmi sem indokolja, hogy kétségbe vonjuk az ipari forradalom és a polgári fejlődés vívmányainak, azaz a modern technológiák, az életet megkönnyítő intézmények, eszközök, szerek és eljárások látható előnyeit. Mára viszont világosan láthatóvá váltak azok a súlyos károk is, amelyeket ez a kizáró, kirekesztő hozzáállás, a hagyományos műveltség értékeit relativáló, illetve tagadó szemlélet okozott.

Éppen ezért roppant módon időszerű Babai Dániel, Molnár Ábel és Molnár Zsolt könyve. A gyimesi csángók hagyományos műveltségének gazdag, mondhatni diverzifikált ismeretanyaga kiválóan alkalmas arra, hogy feltárjuk a másik, rejtőzködő, ugyanakkor az adott lokális valóság „open source” rendszereként folyamatosan csiszoló-

dó, tökéletesedő tudomány arcát. A Tatros és mellékvizeinek vidékét a 17. században még nagyrészt a Moldvát Csíkszékkal összekötő kereskedelmi útvonal által keresztülszelt erdőrengeteg borította. A Székelyföld és Moldva irányából egyaránt érkező telepesek első állandó telepeit egy 1747-ben keletkezett, csíkszentmihályi egyházlátogatási jegyzőkönyv regisztrálta, mely szerint ebben az időben a gyimesi Lok területén 11 család, összesen 63 lélek tanyázott szétszórta hajlékokban. A gyimesi csángók az azóta eltelt bő két és fél évszázad alatt az őket körülölelő tájat minden vonatkozásában kiismerték, s közben a vadont hegyvidéki kultúrtájá alakították. De mint e kiadvány fejezetei is megmutatják, a táj is alakította a benne élő embert. Minthogy a gyimesi csángók életük kiemelkedően nagy részét a tájhasználat ezerféle műveleteit teljesítve máig a szabad ég alatt töltik, sajátos műveltségükben a természeti környezet legapróbb részleteinek ismerete, megnevezése, az egyes részletek tulajdonságainak kitapasztalása központi, mondhatni jellegformáló szerephez jut. Úgy vélem, a könyv egyik legfontosabb tanulsága is e sajátos, sokszínű kölcsönhatás feltárásában körvonalazódik: a gyimesi táj feltűnően magas szintű biodiverzitásának fenntartásában erősen közrejátszott a gyimesi ember autochton műveltségének, kulturális diverzitásának megőrzése. Az itt olvasható interjúrészletekből számomra egy következő megállapítás is igazolást nyer: ha van a mára szenvtelen elidegenedésben gyengélkedő „magas kultúrának” ellentétpárja, s azt a hagyományos műveltségben kell felismernünk, akkor az nem lehet „alacsony”, hanem csakis mélységesen mély. E mély műveltség egyik legjellemzőbb ismérve, hogy a megismerés tárgyai irányában személyes, nagyrészt érzelmi viszonyok kiépítésével jár. Amihez pedig műveltségünk révén személyes szálakkal kötődünk, annak megóvását erkölcsi kötelességünknek, Kant szavaival élve kategorikus imperatívusznak tartjuk. Hm, egy szellemi forradalom tézisének ez nem is lenne rossz...

*Agócs Gergely
néprajzkutató*

Régi tudás - új üzenettel

Egy olyan művet ajánlok az olvasó figyelmébe, amely a természetvédelem, a mezőgazdaság és a néprajztudomány összekapcsolódásából született, és egy ősrégi, de egyben nagyon új témát mutat be részleteiben, teljes mértékben helyi példával: a gyimesiek hagyományos ökológiai tudását és gazdálkodását.

Ez a könyv nemcsak a könyvespolc díszé lehet (bár gazdag képanyagával akár az is), hanem annak a hozzáadott értéknek a megtestesülése, amelyre oly nagy szüksége van Székelyföld és Erdély vidékfejlesztésének. Szilárd meggyőződésem, hogy társadalmunk sokat nyerne abból, ha a természetre vonatkozó tudását magasabb szintre emelné, illetve a létező tudások jelentőségét tudatosítaná magában. Babai Dániel, Molnár Ábel és Molnár Zsolt könyve erős fogódzót nyújt ebben.

A természeti népekre mindig egyfajta áhítattal tekintettem. Hihetetlen természetismeret jellemzi őket, a természet jeleit úgy olvassák, mint a modern körülmények között élő emberek az újságot. Európában ilyen népcsoportok tudásunk szerint már nem élnek. Vagy mégis?

Pár évvel ezelőtt szerencsém volt első kézből, Molnár Zsolt és Babai Dániel előadásából megérteni, hogy magam is egy ilyen népcsoport-hoz tartozom. Gyermekkorai, szénacsinalással kapcsolatos élményeim nemhiába voltak annyira érdekesek és tanulságosak, mert talán a prériindianoktól sem tanulhattam volna többet természetismeretből és fenntartható életmódból, mint a székelyföldi gazdaemberektől. Ennek a megérzésnek a teljes körű kibontása ez a könyv, amely többek között azt mutatja meg, hogy természeti tudás szempontjából a leghegyvidékibb magyar népcsoport, a gyimesi csángók a természeti népekhez hasonlíthatók.

A hagyományos ökológiai tudás ma már nem csak kuriózum, kulturális érdekesség. A mezőgazdaság zöldítése, környezet- és természetkímélőbbé tétele ma európai trend, és szorosan összefügg a mezőgazdasági támogatásokkal is. Az agrártámogatási rendszereket képzett kutatók és tanácsadók dolgozzák ki, általában más kutatók eredményei vagy megérzései alapján. A gyakorló gazdálkodók, vidékfejlesztők sokszor kész tények elé vannak állítva. Ez a könyv nagy segítséget nyújthat annak megértésében is, hogy a „régimódi” gazdálkodó közösségek olyan

tapasztalat- és tudásmennyiséget halmoztak fel, amelyet érdemes beépíteni a vidékfejlesztési tervekbe, támogatási rendszerekbe.

Egyre több természetvédő ismeri fel, hogy a mezőgazdaság szerkezete, működése mennyire meghatározza egy táj élővilágát is. Erdély sok vidéke a hagyományos, természetvédelmi szempontból szinte ideális mezőgazdaságnak az európai iskolapéldája lett. Az iskolához könyvtár is kell, és ennek a könyvtárnak a kedves olvasó kezében tartott könyv az egyik alapköve.

Szellemi bravúrnak tartom a szerzők munkáját, akik egy régóta ismert és kutatott népcsoport kultúrájában új kincset, új mondanivalót találtak, amely nemcsak a magyarság, hanem a nagyvilág számára is értékes üzeneteket hordoz.

Demeter László
biológus, gazdálkodó, Csíkszereda

Mindenekelőtt köszönet illeti a János és Prezsmer családot, annak minden tagját, akik a kezdetektől barátsággal befogadtak minket, munkánkat immár 15 éve folyamatosan és számtalan módon segítették. Köszönetünket szeretnénk kifejezni valamennyi gyimesi barátunknak, tanítónknak, akik idejüket nem sajnálva végtelen türelemmel beszélgettek velünk a növények és állatok világáról, válaszoltak kérdéseinkre, továbbá ottlétünk során barátságukkal, gondoskodásukkal, szállással, elemőzsiával, jószomszédsággal, fuvarozással, bátorító szóval segítettek tanulásunkat, munkánkat: Antal (Bucsi) Béla és felesége, Valéria (1937) (BB), Baricz András (1971), Bartos János (1949), felesége Katalin, fia, Levente, menyé Enikő, Csilip Dénes és fia, Csilip Zoltán, Ferenc Andrásné (Piroska) (1939) (FF), Ferenc Károly (1955), Györgyice (Matri) János és felesége, Anna (1936 és 1941) (MJ), Hajnal Matild (1955) (HM), János András (1973), János Béla és felesége, Prezsmer Anna (1969 és 1970) (JB és JA), János Erika (1993), János György és felesége, Marika (1939 és 1947) (JGy), János György (1950)

(JGy*) és felesége, Ilona, valamint fiuk, Attila, János Lóránt és felesége, Ildikó, János Péter (1938) (JP), Jónás Róbert (1990) és felesége, Jónásné János Tímea (1996), Kajtár (Káruly) Jenő és fia Kajtár Jenő (1981), Kis (Cokán) Béla (1954) (CB), Kulcsár Péter† és felesége, Mária† (1921) (KP), Ladó Géza (1921) (LG), László (Colla) Károly, Mihók Elemér és felesége, Julianna, Molnár Csaba Molnár Imre, Molnár Imre† (1941), Olteán Mihály, Pap György (1954) és felesége Mária, valamint fiuk, András, Prezsmer Csaba, Prezsmer (Berszán) Erzsébet (1939) (BE), Prezsmer György (Háromkút), Prezsmer János, Prezsmer Károly és felesége, Virág (1933 és 1935) (PK), Prezsmer Károly (1980) és felesége, Betti (1981), Sinka (Berbécs) György (1914) és felesége, Anna (SA), Szilveszter Imre (katolikus pap), Tankó (Csukuj) Anna és férje, János (1939) (CsA), Tankó (Csukuj) Károly, Tankó (Kicsi Emre) Emil (1937) (TE), Tankó Fülöp (Gyugyu) (1946), Tankó (Fintu) Ilona (1951) (FI), Tankó Ilona (1961), Tankó István (1988), Tankó Margit (1932) (TM), Tankó Péter (1957), Tankó Péter

Donát (1973), Tankó (Marci) Ilona (1939), Tankó Sándor, Tankó Tímár Attila (1972) (TA), Tankó Tímár István és felesége, Katalin (1938), Tankó Tímár János (1938), Tankó Tímár Péter (1945), Tankó Tímár Tódor és felesége, Valéria (1949) (TT), Tímár Antal, Tímár Dezső és felesége, Piroska (1966 és 1968) (TD és TP), Tímár Edit (1970), Tímár Fülöp (1926), Tímár György, Tímár (Trifán) Levente, Tímár Lukács (1995), Tímár Dóra (1990), Tímár János, Tímár János (1940) és felesége, Margit, Tímár Sándor és felesége, Jula† (1934) (TS), Ungureán György, Vándor Károly (1951) (VK).

Munkánk az időközben eltávozott ismerősökre is emlékezik. Köszönjük a sok segítséget azoknak, akik bármilyen formában részt vettek a könyv anyagának elkészültében, a kutatásokban, a könyv végleges formájának kialakításában, akár szakmai beszélgetések, akár technikai segítség által.

Külön köszönjük Biró Mariannának, mint édesanyának, feleségnek és kollégának a háttérország biztosítását, a gondoskodást, valamint a sok szakmai segítséget.

A fajok meghatározásában, a flóra és a vegetáció elemzésében és az eredmények értékelésében Csergő Anna-mária, Demeter László és Jakab Gusztáv segítettek bennünket. A néprajzi adatok gyűjtésében, értelmezésében Andrásfalvy Bertalan, valamint Czégényi Dóra, Pócs Éva és Hesz Ágnes segítségét köszönjük.

Köszönjük Bíró Évának, Juhász Melindának a népi növényismerettel kapcsolatos adatgyűjtésben nyújtott segítségét. Köszönjük az I. Etnoökológiai Kutatótábor résztvevőinek a terepi felvételezésben végzett munkáját, amely fontos adatokkal gyarapította gyimesi ismereteinket. Külön köszönjük Kun Róbert munkáját a terepi felvételezésekben.

Hálás köszönettel tartozunk Barbara Knowles folyamatos baráti, anyagi és szakmai támogatásáért, aki angol biológusként szeretett bele az erdélyi tájba, és vált munkánk támogatójává. Köszönjük továbbá a Csíkszeredában működő Pogányhavas Kistérségi Társulat minden munkatársának, így vezetőjének, Rodics Gergelynek, valamint Bíró Róbertnek és Nyíró Gergelynek az

elmúlt években nyújtott mindennemű segítségét, amely a gyimesi munkánkat számtalan módon támogatta.

A kutatások bizonyos részeit az OTKA T49175 számú, Pócs Éva vezette pályázata, valamint a „Hegyi kaszálók – a biodiverzitás és hagyományos kultúra forró pontjai” (UNDP GEF SGP; 2009-2011; ROM/SGP/OP4/Y3/CORE/09/02) és az „Értékeljük hegyi kaszálóinkat!” (UNDP GEF SGP; 2012-2013, ROM/SGP/OP5/CORE/BD/11/10) programok támogatták.

Az MTA BTK Néprajztudományi Intézete vezetőinek, Balogh Balázsnak és Borsos Balázsnak az inspiráló munkahelyi környezet és a hosszas terepmunkavégzés, adatgyűjtés lehetővé tétele miatt tartozunk köszönettel. Köszönjük továbbá a Néprajztudományi Intézet munkatársainak, elsősorban Paládi Kovács Attilának, Bati Anikónak és Magyar Zoltánnak, hogy javaslataikkal, gondolataikkal segítették a könyv megszületését.

Az elmúlt években sokan mások is segítettek munkánkat, megosztották velünk gondolataikat, különösen: Agócs

Gergely, Andrásfalvy Bertalan, Báldi András, Balogh Lajos, Bartha Sándor, Bódis Judit, Czúcz Bálint, Farkas Judit, Halász Péter, Eugene Hunn, Ilyés Zoltán, Leslie M. Johnson, Juhász Ágota, Juhász Zoltán, Kunkovác László, Lukasz Łuczaj, Margóczi Katalin, David Mark, Marticsek József, Máté András, Máté Gábor, Brien Meilleur, Mészáros Csaba, Molnár Csaba, Paul Nadasdy, Nagy Zoltán, Péntek János, Andrea Pieroni, Podmaniczky László, Rodics Gergely, Szabó István, Szabó T. Attila, Szabó L. Gyula, Ingvar Svanberg, Szűcs Gergely, Tóth Albert, Türke Ildikó, Ulicsni Viktor, Varga Anna, Vargyas Gábor és Vidacs Bea.

Köszönjük a sok segítséget a könyv elkészítésében elsősorban Öllerer Kingának és Sutyinszki Zsuzsannának, akik az angol szövegek gyors, precíz fordítását vállalták, valamint Victoria Wyllie de Echeverrianak és Laura Sutcliffe-nek, akik az angol szövegeket, mint anyanyelvi lektorok ellenőrizték. Köszönjük Palotás Brigitta segítő javaslatait a végleges szöveg megformálásában.

*A Kárpát-medence több tájában él még a hagyományos gazdálkodás,
amely gazdag hagyományos ökológiai tudásra épül*

A HAGYOMÁNYOS ÖKOLÓGIAI TUDÁS

Bevezető gondolatok

A hagyományos paraszti kultúra az élet minden területén megkövetelte a tudást és tapasztalatot. Gyönyörűen fogalmazta ezt meg Györffy István, a 20. század nagy hatású néprajztudósa 1942-ben: *A hagyományos népi műveltség kerek egész – a falusi élet minden vonatkozására kiterjedő – művelődés. Nem 8–10 tantárgya van, mint az iskolának, hanem száz és száz... A parasztember a legapróbb részletekig ismeri háziállatait, a talajneveket, az időjárást, tud szerszámot csinálni, házat építeni, halászni, vadászni, háziállatot tenyészteni, földet művelni, embert, állatot gyógyítani. Ismeri a fűveket, fákat, madarakat, bogarakat és azok természetét, hasznát, kárát. A nap állásából, a csillagok járásából megmondja az időt. Tud mesélni, dalolni, táncolni, játszani, fonni, szőni, varrni, főzni, stb.* Gyimesben ezt röviden ekképpen fogalmazzák meg: *Sok csinjabínya van ennek a falusi, paraszti életnek es* (VK).

Ahogy a fenti idézet is mutatja, egy-egy közösség esetében az anyagi kultúra (pl. viselet, különböző épületek, eszközök, szerszámok) és a szellemi kultúra (pl. szokásrend, népi vallásosság, dalok, táncok) elemei együttesen határozzák meg a mindennapi élet kereteit, eközben az adott közösség lokális identitását is. A szellemi kultúra elemei közé soroljuk a paraszti tudásnak a természeti környezetre, ökológiai kérdésekre vonatkozó szeletét is. Ezt hagyományos ökológiai tudásnak, hazánkban gyakran népi természetismeretnek nevezzük (Hoppál 1982), amely nem más, mint a kulturális hagyományaiban élő közösségek által fenntartott, illetve megőrzött, bioszférára vonatkozó tudás, amelynek kialakításában és fenntartásában a természeti környezetre, ill. az erőforrásokra való utaltság mértéke nagy szerepet játszik (Berkes és mtsai. 2000).

A hagyományos ökológiai tudás az élő és élettelen természeti környezetre vonatkozó ismeretek, tapasztalat és hitvilág hármas egysége (Berkes 1999). A név ugyan állandóságot, statikusságot sugall a „hagyományos” szó miatt, azonban ez az ökológiai tudás valójában a környezet állandó változásával dinamikusan alakul. A tudást minden generáció a saját tapasztalatai alapján újraértékeli, miközben fő váza generációról generációra adódik tovább (Menzies és Butler 2006). A közösség idős tagjainak nagy élettapasztalata révén a ritkán bekövetkező, ökológiai vonatkozású eseményekkel kapcsolatos tudás is átadódik. A hosszú távú ismeretek, az erőforrások hozzáférhetőségét befolyásoló, de csak ritkán előforduló helyzetek megoldásában segíthetnek (Berkes 1999). A hagyományos ökológiai tudás és a kapcsolódó közösségi szabályozási rendszer (társadalmi normák) biztosítják a közösség hosszú távú fennmaradását, a természeti erőforrások fenntartható használatát (Berkes 1999, Berkes és mtsai. 2000, Turner és mtsai. 2000). Ez a tudás kulturálisan és ökológiailag is beágyazódott társadalmi környezetébe (Whiteman és Cooper 2000), holisztikus, továbbá lokális, abban a tájban működik, amelyben kialakult (Menzies és Butler 2006). Hazánkban Imreh István (1973) a székely faluközösségek működésében fedezte fel, és dokumentálta részletesen a közösségi erőforrás-használat szabályozásának hosszú idő alatt kialakított és fenntarthatóan működtetett példáit.

A hagyományos ökológiai tudás fontos szelete a növény-, növényzet- és tájismeret. A növényfajok (különösen a gyógynövények) népi ismeretével nemcsak hazánkban, hanem a teljes magyar nyelvterületen sokan foglalkoztak. Kiemelkedő ebből a szempontból (is) Erdély kutatottsága. Adataink vannak Kalotaszegről

(Kóczián és mtsai. 1977, Péntek és Szabó 1985), a Bihar-hegységből (Gunda 1960, 1967), a Sóvidékről (Gub 1996), Szentegyháza környékéről (Frendl 2001), Háromszékből (Rácz és Füzi 1973, Pintér és mtsai. 1975, Péntek és Szabó 1976), a Küküllő- és Homoród-mentéről (Gub 1993, 2005), Bukovinából (Grynaeus és Szabó 2002), Gyimesből (Rácz és Holló 1968, Kóczián és mtsai. 1975, 1976, Rab és mtsai. 1981, Rab 1982, Pálfalvi 1995), továbbá Moldvából (Halászné-Zelnik 1981, 1987 és Halász 2010), illetve a népi gombaismeret kapcsán több székelyföldi területről (Zsigmond 2009, 2011). A népi gyógyászat és a hozzá kapcsolódó növényismeret kutatása napjainkban is zajlik (pl. Papp 2011, Papp és mtsai 2011a,b).

Erdélyben a magyar etnobotanikai kutatások nyomán kibontakozó román kutatás Alexandru Borza vezetésével etnobotanikai szótárt állított össze, melyben magyar, román és szász növénynevek egyaránt szerepeltek (Borza 1968, Butură 1979). A nemzeti kommunizmus idején éppen Borza munkássága tette lehetővé az erdélyi magyar etnobotanikai kutatások újraéledését, a gyűjtőversenyek és -mozgalmak szervezését (pl. Ezerjófű, Csodabab), amelyek számos új eredménnyel gyarapították a népi gyógyászattal és növényismerettel kapcsolatos ismereteinket. E mozgalmak nyomán egy kutatónemzedék nőtt fel Erdélyben (Rab János, Pálfalvi Pál, Gub Jenő, Miklóssy V. Vilmos), amelynek tagjai,

Traditional life requires complex practical knowledge and experience. An important part of these cultures is represented by the knowledge of the natural environment, termed traditional ecological knowledge (TEK). Traditional ecological knowledge comprises three major areas regarding the biotic and abiotic environment: knowledge, experience and deep-rooted beliefs (Berkes 1999, Berkes et al. 2000, Menzies and Butler 2006).

A hagyományos ökológiai tudás leginkább szóbeliség útján adódik tovább generációról generációra, miközben folyamatosan átalakul, alkalmazkodik a természeti környezethez

The centre of gravity of the Hungarian ethnobotanical research is doubtlessly in Transylvania. This is the best known region in terms of folk names and use of medicinal plants in the entire Hungarian-speaking area. Research regarding traditional ecological knowledge started also in the Transylvanian Hungarian community in the 1970s, where the maintenance of historic Hungarian culture played an important role in securing the identity of this ethnic group during the decades of the Romanian national communism. Also at the international level, the research of vegetation-related traditional ecological knowledge started only in the last decades (see the list above).

ahogy azt a fentiekben láttuk, nagy lendülettel kutatták az erdélyi népi növényismeret kérdéseit. Kárpátaljáról, Délvidékről és a Felvidékről sokkal kevesebb adattal rendelkezünk (pl. Márkus 1941, Gunda 1988, Kóczián és Szabó 1990, Kótyuk 2000, Penavin 2002), és hazánk területén is a szükségesnél kevesebb kutatás folyt pl. a Zemplénben, Bükkben, Tiszazugban, Szigetközben és Somogyban (pl. Ujváry 1957, Kóczián 1984, 1988, Kovács 1987, Grynaeus és Szabó 1993). Kóczián Géza (1985) terjedelmes doktori disszertációjában a Kárpát-medence egészére vonatkozóan dolgozta fel adatait. Hazánkban elsősorban a gyűjtögetés, a gazdálkodás néprajzi kutatása, valamint az agrártörténeti munkák rejtene a vadon termő növény- és zsákmányolt állatfajokkal kapcsolatos ökológiai ismereteket (pl. Györffy 1937, Gunda 1938, 1960, Vajkai 1941, Nagy 1942, Bödei 1943, Hegyi 1970, 1978, Bálint 1971, Bencsik 1973, Müller 1973, Füvesy 1997, Székely 1998, Bödi 1999, Paládi Kovács 2006, Kruzslits 2007).

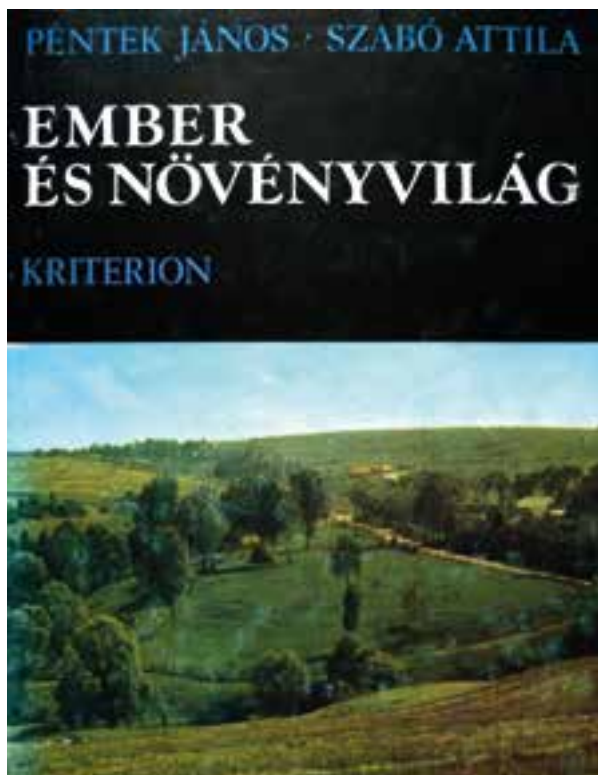
Az említett etnobotanikai kutatások elsősorban a gyógyászat és gyűjtögetés felől közelítették meg a népi növényismeretet, a hagyományos ökológiai tudásnak általában csupán keskeny szeletét dokumentálták. Voltak azonban olyan kutatások is, amelyek a növényzethez, élőhelyekhez, tájhoz kapcsolódó ökológiai kérdésekkel kapcsolatos népi ismereteket is részletesen vizsgálták. Ezt a hagyományos ökológiai tudást azonban csak kevesen és keveset kutatták. A hagyományos, extenzív tájhasználatához kapcsolódó gyűjtések (pl. Herman 1914, Györffy 1922, Paládi-Kovács 1979, Andrásfalvy 2007) és a táj jellegéhez talán meglepően szorosan kapcsolódó elbeszélések (Keszeg 2003, 2008a) mellett Erdélyben Péntek és Szabó T. (1985), ill. Rab (2001), hazánkban, a Hortobágyon Molnár (2012a,b) dokumentálták részletesen a népi növényzetismeretet.

A nemzetközi irodalomban is elsősorban az utóbbi 15 évben jelent meg a kimondottan népi vegetációs ismeretek kutatása. Ezek is elsősorban a dél- és közép-ame-

rikai (Martin 1993, Fleck és Harder 2000, Shepard és mtsai. 2001, Torre-Cuadros és Ross 2003, Casagrande 2004, Hernandez-Stefanoni és mtsai. 2006, Halme és Bodmer 2007, Abraão és mtsai. 2010, Gilmore és mtsai. 2010, valamint Luna-José és Aguilar 2012) vagy észak-amerikai népek (Johnson 1999, 2000, 2010, Blackstock és McAllister 2004, Trusler és Johnson 2008) ilyen jellegű tudását ismertetik. Jóval ritkábbak az afrikai (pl. Verlinden és Dayot 2005, Krohmer 2010, Mark és mtsai. 2010a), ausztrál (pl. Green és mtsai 2010) és ázsiai (pl. Fernández-Giménez 1993, 2000, Kakinuma és mtsai. 2008, Ellen 2010) esettanulmányok. Európában még kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Eddig elsősorban Dél-Franciaországból (Meilleur 1986, 2010), Svédországból (Inga 2007, Roturier és Roué 2009, Rautio és mtsai. 2013, Östlund és mtsai. 2013), Svájcban (Glase-napp és Thornton 2011) és Spanyolországból (Gomez-Baggethun és mtsai. 2010, Fernández-Giménez és Estaque 2012, Oteros-Rozas és mtsai. 2013) ismertek etnoökológiai vizsgálatok. Az erdőkhöz kapcsolt hagyományos ökológiai tudásról a közelmúltban a teljes világot átfogó, Európát is részletesen tárgyaló monográfia jelent meg (Parrotta és Trosper 2012). Bizonyára számos további, elsősorban néprajzi kutatások eredményeit közlő publikáció létezik kontinensünkön, amelyek az adott ország tudományos közleményeiben, helyi monográfiákban, anyanyelven íródtak, így nem ismertek a nemzetközi kutatóközönség, így előttünk sem.

Az etnoökológiai kutatások fellendülésével, az adatok folyamatos gyarapodásával lehetőség nyílt az első etnoökológiai szintézisek elkészítésére, az elméleti háttér körvonalazására (lásd pl. Hunn és Meilleur 2010, Johnson és Hunn 2010a,b,c, Mark és mtsai 2010b).

Az utóbbi évtizedekben világszerte sokhelyütt megkezdődött a hagyományos ökológiai tudás természetvédelmi célú felhasználása (pl. Berkes és mtsai. 2000, Newing és mtsai. 2011). Ennek több oka van: (1) egyrészt kiderült, hogy a biológusok, természetvédők nem

Az eddigi talán legkomplexebb magyar etnobiológiai elemzés Kalotaszeg népi növényismeretét dolgozta fel (Péntek János és Szabó T. Attila 1985)

rendelkeznek elegendő tudással a megfelelő természetvédelmi kezelések kidolgozásához és végrehajtásához (tudáshiány van); (2) másrészt az alap kutatások során kiderült, hogy a hagyományos ökológiai tudás sok eleme hatékonyan felhasználható a kezelések kapcsán. Közben a természetvédők is felismerték, hogy a tájban élő ember része a helyi táj természeti értékei történetének, és hogy a táj védelme mellett a helyi közösség kultúrájának védelme is kiemelt fontosságú. A helyi természet és helyi társadalom összefonódott-

ságát az is jelzi, hogy napjainkban a természeti táj és kultúrtáj fogalma mellett megjelent a természeti-kulturális táj, amelynek összetett neve is hangsúlyozza az emberi hatást a tájak evolúciójában.

A természeti és kulturális értékek elválaszthatatlanságát az ENSZ Biodiverzitás és Ökoszisztéma-szolgáltatás Kormányközi Fóruma (IPBES) is alappillérnek tekinti. Külön szakbizottság jött létre arra, hogy a bennszülött és helyi (hagyományos) tudás mint kiemelt fontosságú tudásrendszer bekapcsolódhasson a biodiverzitás és az ökoszisztéma-szolgáltatások globális értékelésébe.

Míg tehát a világ más tájain a tudomány és a hagyományos tudás közti sikeres (vagy éppen sikertelen) együttműködések egyre gyakoribbak, Európában a hagyományos ökológiai tudás kutatása és természetvédelmi felhasználása még ritka (Hernández-Morcillo és mtsai 2014). Egyrészt azért, mert a nyugat-európai országokban az ilyen jellegű tudás már zömmel kihalt (Rotherham 2007); részben éppen ezért a nyugati kutatók szinte kivétel nélkül Európán kívüli országokban, gyakran a trópusokon kutatnak; míg az ilyen jellegű hagyományos tudásban gazdagabb dél- és kelet-európai országokban alig folynak még ilyen kutatások.

Andrásfalvy Bertalan (2008) szerint *a természettel való együttműködés az ember legrégebbi öröksége*. A természetismeret valóban az egyik legősibb tudás. Ezért is olyan meglepő, hogy a legtöbb tájtudomány nem a népi tájismeretből, hanem attól szinte teljesen függetlenül fejlődött ki a 18-20. század folyamán. A hagyományos tudás és a tudomány látványosan eltérő utakon jár. Az okok legalább egy részének megértéséhez – Aikenhead és Ogawa (2007) munkája segítségével – tekintsük át röviden a népi ismeretek és a nyugati tudomány főbb jellegzetességeit!

Mind a modern tudományos, mind a népi ismeretanyag a világ megismerését célozza. Mindkettő racionális, empirikus, a mintázatok megfigyelése után leírásokat, magyarázatokat és előrejelzéseket alkot, melyeket folyamatosan ellenőriz. Mindkét tudásforma saját nyel-

vén tanítható, tehető közzé leghatékonyabban és mindkettő saját kultúrájába ágyazott.

A modern szaktudományoktól eltérően azonban a népi ismeretszerzés feltételezi (hiszi) a megfigyelőnek és megfigyeltnek személyes és erkölcsi kapcsoltságát, szemléletében gyakran monista, a megfigyelés holisztikus, gyakorlati célú, irratlan, elfogadó, a racionális megfigyelésekhez kapcsolódó spirituális tartalommal gazdagodó, megállapításai értékelvűek, általában nem számszerűsítettek, helyi érvényességűek, ugyanakkor gyakran évszázados tapasztalatokra alapulnak. Az előrejelzések elsősorban a közösség hosszú távú életben maradását kívánják biztosítani.

A modern tudomány a megfigyelő objektivitását feltételezi (hiszi), kérdéseiben gyakran antropocentrikus, ítéleteiben ugyanakkor értéksemlegességre törekszik, kétkedő, a misztikát kizárja gondolkodásából. Célja a személyes tudományos teljesítmény vagy pl. a gazdasági haszonszerzés fokozása, a világ jobbításához való hozzájárulás, máskor az önmagáért való tudásszerzés. Módszereiben és elméletileg is redukcionista, eredményeit számszerűsíteni, rendszerezni és a valóság minél nagyobb részére általánosítani kívánja, és nagyobb részt írásban rögzíti őket. A legtöbb tudományterület predikcióiban a természet minél hatékonyabb kihasználását célozza (így pl. ugyanaz a földterület vegyszerek és műtrágya felhasználásával nagyobb tömegű élelmiszert termelhet).

The research and documentation of traditional ecological knowledge is important also in itself. Besides, it can efficiently contribute to addressing habitat management issues during nature conservation activities. The inseparability of natural and cultural values is seen as a base pillar also by the UNESCO Intergovernmental Platform for Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES). IPBES has created a separate Task Force on Indigenous and local knowledge (ILK) to help co-production of problem definitions, joint analysis and evaluations connected with biodiversity and ecosystem services.

A népi ökológiai ismeretanyag vizsgálatát antropológusok, biológusok, orvosok stb. végzik többé-kevésbé gyarmatosított, bennszülött (indigenous) társadalmakban pl. Közép- és Dél-Amerikában, Afrikában, Új-Guineában és extenzív tájhasználatot végző „premodern” kultúrákban, elsősorban Észak-Amerikában (pl. Rapaport 1967, Knudston és Suzuki 1992, Inglis 1993, Ellen 1996, 2003, Ohmagari és Berkes 1997, Medin és At-

ran 1999, Battiste és Henderson 2000, Folke 2004). Az ilyen jellegű, „bennszülött” ismeretanyag Európában, így Magyarországon már nagyon ritka. Aikenhead és Ogawa (2007) azonban rámutat arra is, hogy pl. Japánban, Kínában és az iszlám országokban létezik egy ún. neo-indigenous ismeretanyag is, amely ősi gyökerekkel rendelkező, nem gyarmatosított és a nyugati tudomány által sem befolyásolt kultúrákra jellemző. Az ilyen típusú

sú tudás Európa nagy részén, elsősorban Kelet- és Dél-Európában is megtalálható.

A „nyugati tudományként” definiált szemlélet Európa városi kultúrájának terméke. Érdekes módon, ezzel párhuzamosan Európa nagy részén is jelen van egy vidéki (ősibb) kultúra is. A falvakban, tanyákon, a természet közelében élő emberek tudásának jelentős része ugyanis szintén évszázados időléptékű, közösségi formában fennmaradt elemeket is őrző, a társadalmi rítusokhoz szorosan kapcsolt tudás (pl. Stocklund 1976, Szabó T. és Péntek 1976, Netting 1981, Meilleur 1986, Agócs 1997, Tengő és Belfrage 2004, Vogl és mtsai. 2004, Andrásfalvy 2007, Roturier és Roué 2009, Glasenapp és Thornton 2011, Fischer és mtsai. 2012, Molnár 2012a). Ráadásul, a városból a természet közelébe pl. ökofalvakba került ember évtizedek alatt szintén megszerezheti ezen ismeretek egy jelentős, elsősorban a saját tapasztalatokra épülő részét, kivéve az évszázadok alatt összegyűjtött közösségi tudás elemeit.

Az európai hagyományos ökológiai tudás azonban nem független a tudomány alapját is adó keresztény világképtől (sőt, abban gyökerezik), és már a középkortól fogva kap városi, tudományos (és áltudományos) ismereteket. Ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy noha a *tanult ember*

A gyimesiek kb. évi 210 napot töltenek a szabad ég alatt. Ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy ilyen jól ismerik természeti környezetüket

Both western science and traditional knowledge aim to understand the surrounding world. Both are rational, empirical and produce permanently verified descriptions, explanations and predictions through the observation of patterns. Both types of knowledge can be most effectively communicated in their own language and both are culture-based. Traditional knowledge assumes (believes) a personal and moral connection between the observer and the observed. Its approach is often monistic, the observation is holistic, the content is spiritual and its statements are value-based, generally qualitative, locally relevant, and based on centuries of experience. Predictions aim to assure the long-term survival of the society (e.g. if we cut the forest, our crop will be taken away by flood, thus we will starve at the end of winter) (see in details in Aikenhead and Ogawa 2007).

többnyire el sem akarja hinni, hogy van olyan népi tudás, ami nem külföldről szállt le a néphez, hanem a nép önmagától termelte, vagy ősi hagyományként őrzi (Györffy 1942), mégis létezik. Ezzel szemben a már a 18. században erősen polgárosult parasztsággal bíró nyugat-európai országokban a néprajzosok által a 19-20. században gyűjtött és ma hagyományosnak, népinek (pl. néptáncnak) tekintett viselkedési formáknak, szokásoknak, tudásnak döntő hányada az ún. magas műveltségből „szállt alá” (gesunkenes Kulturgut, Burke 1991). Ez a folyamat Közép- és Kelet-Európa népi kultúrájára is erősen hatott, azonban korántsem olyan mértékben, mint ahogy Nyugat-Európában. Mint alább látni foguk, a hagyományos ökológiai tudásra még az átlagosnál is kevésbé.

A népi gyógyászat esetében jól megfigyelhető a tudományos írásbeliség és a népi szóbeliség egymásra hatása bizonyos növények felhasználásában és az alkalmazott eljárásokban. A 16. század óta rendszeresen megjelenő gyógynövényes könyvek, herbáriumok, kalendáriumok (a magyar nyelvterületen elsők közt Méliusz 1578) anyaga jelentős részben népi eredetű, miközben a tudomány eredményei is széleskörűen elterjedtek a népi kultúrában, a népi gyógyászati tudásban. Napjainkra a két tudásrendszer szétválaszthatatlanul egybefonódott. A tudomány hatását Maria Treben (1990) nagy sikerű gyógynövényes könyvei remekül illusztrálják, amelyek Európá-szerte írják felül a helyi növényneveket

Western Science and TEK in Europe are not independent. Folk medicine has been under the long-term influence of herbaria, herbal books and calendars that have been published since the 16th century. Books and other publications, however, had a much smaller influence on the local ecological knowledge, because this type of knowledge is often based on personal experience and learning transmitted orally through generations. Its main objective is the sustainable use of resources that can ensure the long-term survival of a specific community in the landscape representing their home.

és gyógynövény-felhasználási eljárásokat. Ezzel párhuzamosan a természetgyógyászati eljárásokban sok népi gyógymód kelt új életre (Babulka 2001, Bernád 2002).

A népi gyógyászattal szemben a természetismeret ökológiai vonatkozásai esetében a néprajzi adatok és a korábbi évszázadok tudományos vélekedésének összehasonlítása Magyarország kapcsán azt bizonyítja, hogy a helyi emberek természeti ismeretei zömmel nem ebből a tudományos, a 20. századra jórészt elavult tudásból táplálkoztak, hanem a természet személyes megtapasztalásából (Hoppál 1982). Ez a tudás a személyes tapasztalatok és a közösség-

ben létező, generációról generációra átadódó tudás (shared knowledge) együttese, amelyet az írásbeliség zömmel csak a növények elnevezését illetően befolyásolt. A 18. századtól jelentek meg hazánkban is a gazdálkodás elmaradottságát kifejtő, új, Nyugat-Európában már alkalmazott gazdálkodási eljárások meghonosítását szorgalmazó írárok (pl. Tesstedik és Berzeviczy 1979). Ezek azonban sok tájban csak kis mértékben befolyásolták az ökológiai tudást, inkább az árutermelésbe bekapcsolódó tájakban az intenzifikáció elterjedéséhez járultak hozzá (pl. felülvetés fűmagkeverékekkel a gyepgazdálkodásban).

A természeti környezet javaira támaszkodó közösségek célja nem lehet más, mint a természeti erőforrások olyan mélységű ismerete, amely lehetővé teszi azok hosszú távú, fenntartható felhasználását, elkerülve túlfelhasználataikat. Erre azokban a kultúrákban van a legnagyobb szükség, amelyek elsősorban az otthonul szolgáló természeti környezetből szerzik meg a mindennapi megélhetéshez szükséges fontos forrásokat, ökoszisztéma-szolgáltatásokat, legyen szó bármilyen típusú nyersanyagról. Ilyenek például azok a népcsoportok, amelyek nem folytatnak mezőgazdasági termelést (növénytermesztést és állattenyésztést), hanem a gyűjtögetés (halászat, vadászat, vadnövények gyűjtése stb.) révén szerzik meg a szükséges erőforrásokat. Ezeknek a kultúráknak a léte attól függ, hogy a megszerzett ökológiai tudásuk révén képesek-e elegendő forráshoz jutni, illetve képesek-e azokat hosszú távon fenntartható módon felhasználni. Önmagában a vadon élő növény- és állatfajok azonosítása, megnevezése, osztályozása nem elegendő a különböző természeti erőforrások fenntartható felhasználásához. Ehhez még szükség van a populáció- és vegetációdinamikai folyamatok beható ismeretére is. Mivel a természeti környezet az emberi beavatkozások nélkül is folyamatos változásban van, így szükség van a legfontosabb forrásként szolgáló fajok populációinak „kezelésére” annak érdekében, hogy mérsékeljék az egyedszám-ingadozásokat, szélsőséges esetben megakadályozzák a fontos fajok eltűnését a tájból. Jó példa erre az Észak-Amerikában élő tajgaövi indiánok gyakorlata, amely a legfontosabb ehető vadgyümölcsök, az áfonyafélék állományainak kezelése irányul (Trusler és Johnson 2008). Az észak-amerikai boreális övben (pl. Brit-Kolumbiában) élő őslakosok az erdőirtásokon megjelenő, nagy termetű áfonyafajok uralta tisztásokon étetéssel lassítják a szukcesszió, a természetes vegetációs folyamatok előrehaladását (Johnson 2010). A tűz segítségével instabil állapotban tartják a vegetációt, amely ilyen

állapotában kizárólag az emberi kezelés következtében képes hosszabb ideig fennmaradni. Ezek a tisztások (áfonyás helyek) akár több hektáros nagyságúak is lehetnek, és néhány év alatt beerdősülnének az indiánok tevékenysége nélkül.

Hogy miért nem hagyják az őslakosok, hogy az erdő újra elfoglalja korábbi birodalmát? Mert nagy szükségük van az erdei tisztásokon termő vadgyümölcsökre, amelyek szárítva, aszalva az egyik fontos téli táplálékukat jelentik (Hunn és Minnis 1981). Ezért a szukcessziót tudatosan befolyásolva tartanak fenn egy „mesterséges” állapotot, amely gazdag erőforrásokkal látja el az emberi közösséget.

Azok a kultúrák tehát, amelyek nem mezőgazdasági termelés útján szerzik meg a megélhetéshez szükséges forrásokat, teljes mértékben a természeti környezet ökoszisztéma-szolgáltatásaira vannak utalva. Ez azonban – mint láttuk –, nem jelenti azt, hogy nem is tesznek semmit annak érdekében, hogy a fontos források megfelelő minőségben és mennyiségben álljanak rendelkezésre. Ezek a kultúrák nem szántanak-vetnek, de sok vadon élő faj állományát tudatosan kezelik.

Gazdag hagyományos ökológiai tudáskincs azonban nemcsak ezekre a kultúrákra jellemző, hanem a mezőgazdasági termelést (növénytermesztést vagy állattenyésztést) végző közösségek, társadalmak is rendelkeznek ilyen jellegű ismeretekkel, hiszen az agrártermelés feltételeinek biztosításához ezeknek a közösségeknek is szükségük van a természeti környezet ismeretére, az ökoszisztéma-szolgáltatások kezelésére (Hunn 2008, Rescia és mtsai. 2010, Schaich és mtsai. 2010). Ismerniük kell a különféle talajokat, az időjárás és a kártevők hatásait, a jószág legelőigényét stb. Ráadásul a mezőgazdasági termelés csak az élelmiszerek egy részének előállítására korlátozódik, egyéb természeti erőforrások (gyógynövények, szerszámfa, vadhús stb.) esetében továbbra is szükség van a természeti környezet ismeretére. Ez a tudás a gaz-

dálkodás egyik alapvető háttérbázisa is, amely segít a helyi közösség tájhasználati döntéseinek meghozatalában. Ez mind az ökológiai, mind pedig a társadalmi alkalmazkodóképesség szempontjából meghatározó (Berkes és Turner 2006).

A rohanó, globalizált világban azt gondolhatjuk, hogy a hagyományos ökológiai tudás végleg eltűnt kontinensünk helyi közösségeinek tudáskincséből. Szerencsére ez nem így van. A felszín alatt ott lapul ez a tudás még sokszor a legmodernizáltabb faluban is.

Könyvünk célja a hagyományos ökológiai tudás bemutatása egy működő tájban, ahol az extenzív tájhasználat és a háttértudásként szolgáló hagyományos ökológiai tudás, valamint a tudás-átadási mechanizmusok még élnek, és így működésükben, folyamatukban megismerhetők. Gyimesben nem csupán a történeti források vagy az idős emberek visszaemlékezései alapján, hanem a jelen vizsgálatával is megtudhatjuk, miként segíti a gazdag hagyományos ökológiai tudás a tájhasználatot, s milyen ökológiai tudásra van szüksége egy olyan közösségnek, amely az általa élt táj biomasszájától nagy mértékben függ. Gyimesben nem csak a tánc- és dal-kincs gazdag, de az ökológiai tudás is!

Hunter-gatherers are entirely dependent on the ecosystem services provided by their natural environment. This doesn't mean that they are doing nothing in order to secure the quality and amount of the important resources. These cultures do not plough and sow, but consciously manage the stocks of several wild species. Rich traditional ecological knowledge is characteristic also for groups practicing agriculture (crop farming, animal husbandry). These communities also need a deep and nuanced knowledge of the natural environment and management of ecosystem services for their agricultural production. Traditional ecological knowledge is one of the background bases of farming, which helps the local communities in making decisions regarding land-use.

A hagyományos ökológiai tudás dokumentálása

A hagyományos ökológiai tudás dokumentálása rendkívül izgalmas feladat. A természetismerettel kapcsolatos tudás, mint holisztikus, kultúrába ágyazott ismeretegyüttes gyűjtése, vizsgálata komplex látásmódot követel meg a kutatótól. A kultúra és a természeti környezet együttes kutatása mind társadalomtudományi, mind természettudományi kérdésekben való elmélyülést feltételez.

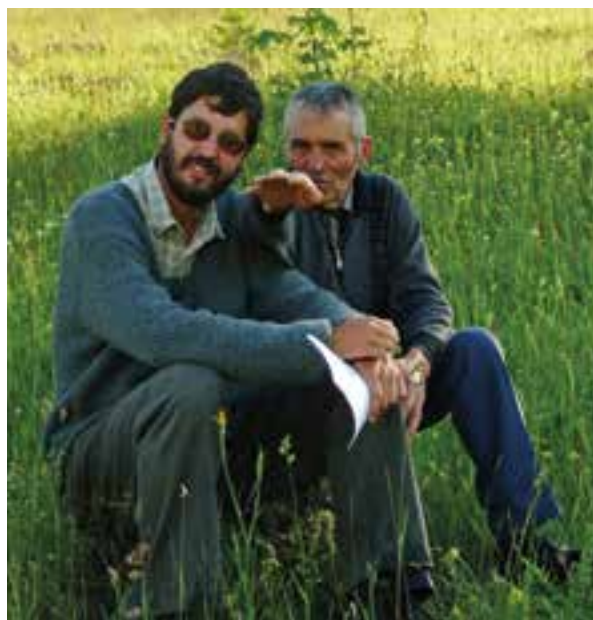
A téma alapvetően az ökológia berkeibe vezet, azonban jelentős részét néprajzi és/vagy kulturális antropológiai módszerekkel lehet összegyűjteni. A népi természetismeret kutatása során alapvetően ökológiai kérdéseket kell vizsgálnunk társadalomtudományi és ökológiai módszerekkel.

A kulturális antropológiai módszerek fontos sajátja az önreflexivitás. Mivel a kutató idegenként jelenik meg a helyi közösségben, minden időpillanatban fontos, hogy érzékelje, elemezze saját szerepét és hatását a vizsgált közösségre nézve. Kérdéseit ennek tükrében alakítja, terepi tevékenységével kapcsolatos döntéseit ennek megfelelően hozza meg. Ez nagyon fontos a kutatás eredményeinek megbízhatósága szempontjából. Elengedhetetlen a megfelelő kérdező-technikák kidolgozása, a független, semmilyen módon nem sugallt válaszok előhívása az adatközlőkkel való beszélgetések során. A kutatónak folyamatosan figyelnie, ellenőriznie kell az interjúhelyzeteket, tisztában

The study of traditional ecological knowledge, as an ensemble of holistic knowledge embedded in culture, requires a complex approach from the researcher. It requires knowledge of both anthropology and natural science. One important characteristic of cultural anthropological methods is self-reflection. Because the researcher appears as a foreigner in a certain local culture, in every moment it is important to sense and evaluate our own role and influence on the studied community. Natural science research methods, being more objective and exact are much less dependent on the personality of the researcher.

kell lennie saját szerepével és hatásával annak érdekében, hogy önálló, a helyi közösség tagjainak gondolkodásmódját tükröző válaszokhoz jusson, ne saját preconcepcióit adja az interjúalanyok szájába. E feladat sokszor nagyon megterhelő, azonban mindenképpen szükséges a megfelelő minőségű etnoökológiai adatok gyűjtéséhez.

A természettudományi vizsgálati módszerek, amelyek az ökológiai kérdések növényzetre irányuló részét tárják fel, kevésbé függenek a kutató személyiségétől. A vizsgálati módszerek objektívebbek, egzaktabbak. Ezek a módszerek ugyanakkor nagy botanikai háttértudást igényelnek, amely feltétlenül szükséges a jó minőségű ökológiai adatok előállításához.

A tájban folytatott beszélgetések során sokat tanulhatunk arról, hogy az egyes növényzeti foltok miért éppen olyanok, amilyenek...

Kezdjük hát a könnyebben kivitelezhető, de nagyobb háttértudást igénylő botanikai-ökológiai módszerekkel! Ezek elsősorban a táj múltjának, valamint a növényzet mai képének jobb megértését szolgálják, továbbá a táj növényvilágának (flóra) és növényzetének (vegetáció) megismerésére alkalmasak.

A tájökológiai jelenségek megfelelő értelmezéséhez szükségünk van a vizsgált terület történetének megismerésére. Gyors, noha kevésbé részletes képet ad a történeti katonai felmérések térképlapjainak elemzése. Ezek a felmérések a 18. század végétől négy-öt időpontban mutatják meg a táj állapotát tájhasználati kategóriák (pl. erdő, legelő, kaszáló) felbontásában, és segítenek a táji mintázatok értelmezésében

... míg a faluban vagy szobában készített interjúk az absztraktabb tudás megismerésében segítenek

*Ünnep- és vasárnapokon a gyimesiek gyümölcsöt és gombát szednek, megnézik havasi legelőiket, távoli kaszálóikat. Érde-
mes csatlakozni e „kirándulásokhoz”*

*A terepi gyűjtés során lehet a legpontosabban kideríteni az
egyes népi taxonok biológiai tartalmát*

A Prezsmér és János családdal Háromkúton

(Biró 2010). Persze általában a közelmúlt (az elmúlt 5-6 évtized) történései vannak legnagyobb hatással a táj mai képére, hiszen ez az időszak a mezőgazdaság, a tájhasználat nagy átalakításának időszaka volt. E korszak megismeréséhez már légifelvételek is rendelkezésre állnak, és a tájban lakó emberek emlékei, megfigyelései is sokat segíthetnek. Ezek az adatok a jelenlegi állapotokkal összevetve segítik a táj mai képének megértését, változásának, alakítása motivációinak feltárását.

A mai növényvilág és növényzet megismerésében az egyik legfontosabb módszer az élőhely-térképezés. E módszerrel feltárhatjuk a táj jellemző vegetációtípusait, táji mintázatukat, de közben a flóra listázását is elvégezhetjük. Az élőhely-térképezés során minden egyes elkülönített élőhelyfolt esetében feljegyzésre kerül az élőhely típusa, a tájhasználat módja, a folt természetessége (ötfokozatú skála), a jellemző fajok és a folt rövid, szöveges jellemzése.

Finomabb léptékű vizsgálat a cönológiai felvételek készítése. Ez a módszer is jelentősen előrelendít(het)i a florisztikai kutatásokat, de fő célja a növényzeti típusok fajösszetételének megismerése. A cönológiai felvételek készítése során mintavételi kvadrátokat jelölünk ki a vizsgálni kívánt élőhelytípusokban. Gyepekben 4*4 méteres, fás vegetációtípusokban minimum 20*20 méteres kvadrátok szükségesek. A kijelölt kvadrátok számos adatát rögzítjük: helyét (GPS-koordináták), a terület kiterjedését és lejtőszögét (hegyvidéki vizsgálatok esetében), a tengerszintfeletti magasságot, a nyílt talajfelszín vagy a mohaborítás százalékos arányát stb. Ezt követően listázzuk a kvadrátban előforduló edényes növényfajokat, valamint megbecsüljük ezek százalékos felszínborítását.

A botanikai (biológiai) módszerek segítenek a táj növényvilágának, növényzetének leírásában, megismerésében. Az etnoökológiai vizsgálatok elsődleges célja ezzel szemben, hogy kiderítse, milyen tudás birtokában éli a tájat egy adott közösség, milyen ismeretekkel rendelkezik a táj növényzetével, élővilágával, ökoló-

giai jellemzőivel kapcsolatban. Fontos megismerni a helyi közösség tagjainak tudását, motivációit, érdekeit, ezeket minél pontosabban feltárni, hogy megértsük a táj és ember kölcsönhatásának mélyebb rétegeit is. Éppen ezért a kutatás hangsúlya a helyi közösség tagjaival folytatott beszélgetéseken, a velük közösen végzett tevékenységeken van. Ezek az etnoökológia vagy ökológiai antropológia legfontosabb módszerei. A beszélgetéseknek (interjúknak) terepen és szobában egyaránt van létjogosultsága, az interjú jellege, a felmerülő témák döntik el, melyik alkalmasabb.

Az ökológiai antropológia adatgyűjtési technikái közül első helyre a résztvevő megfigyelés kívánczik. Ez egy kvalitatív, strukturálatlan, interaktív módszer, amely kiválóan alkalmas a napi rutinszerű, valamint a gazdálkodással kapcsolatos tevékenységek megismerésére. A résztvevő megfigyelés lényege, hogy a kutató nemcsak megfigyeli a vizsgált közösség különböző tevékenységeit, hanem valamilyen módon részt is vesz ezekben (pl. segít a szénacsinálásban, favágásban). A módszer nagy előnye, hogy a tényleges részvétel segítségével hozzájárul az emberek gondolkodásmódjának, a cselekvések belső mozgatóinak, logikájának, céljainak, valamint a fizikai megvalósulás (gazdálkodás esetén a növényzetre gyakorolt hatás) megértésében (Newing és mtsai. 2011). A módszer alkalmazásával olyan lépések válnak érthetővé, amelyek a kutatóban (nem-gyakorló gazdálkodóként) fel sem merülnének a szobai interjúk készítése során.

Vannak azonban olyan kérdések, amelyek egyéb módszerekkel alaposabban feltárhatók. A szabad felsorolás (free listing) egy szemikvantitatív interjúútípus, bizo-

The aim of the natural science research methods is documenting the flora and vegetation of the studied landscape, the interpretation of patterns and processes. Research on landscape history is essential in finding out past events. The evaluation of the present situation is done usually through habitat mapping or by phytosociological relevés.

nyos esetekben alkalmas az adatok számszerűsítésére is. Kevésbé ismert témák, kérdéskörök feltárásához nyújt hatékony segítséget. A feltett kérdés egy olyan témára vonatkozik, amely feltételezhetően több elemet is tartalmaz, s az interjú során törekszünk az elemek mind nagyobb számának megismerésére. Kellő számú interjú elkészítése esetén elemezhetjük az elemek jelentőségét a felsorolásokban való felbukkanás gyakorisága vagy sorrendje, tehát a percepciók különbségek, preferenciák alapján. A feltett kérdést követően az interjú nincs strukturálva. A szabad felsorolás segíti a kutatót abban, hogy pontosítsa az adott kérdéskörhöz tartozó elemek halmazát (pl. a felismert és megnevezett népi növénytaxonok körét). A módszer kiválóan alkalmas a különböző témák specialistáinak (szakértőinek) felkutatására.

Végül, de nem utolsó sorban néhány „igazi” interjútípust is bemutatunk. A félig strukturált interjú egy kvalitatív interjútípus. A módszer elsősorban akkor alkalmazható jól, amikor ismert témákat szeretnénk részletesen feltárni, de nem tudunk azokról eleget ahhoz, hogy pontos kérdőívet dolgozzunk ki. Ilyenkor a beszélgetés egy előre összeállított vázra épül, amelyet fontos címszavak vagy nyitott kérdések alkotnak. Ezek

lehetővé teszik a beszélgetés több irányba történő elindulását, megengedve olyan kérdéskörök előkerülését, amelyekről korábban nem esett szó. A kulcsszavak ugyanakkor segítenek abban, hogy valamennyi interjú során minden olyan téma szóba kerüljön, amely fontos a kutatás szempontjából. Sokoldalúsága miatt talán ez az egyik leggyakrabban alkalmazott interjútípus.

A kérdőívek esetén minden interjúalany ugyanazokat a pontos, rövid kérdéseket kapja. Valójában nemcsak a kérdések standardizáltak, de sajnos – részben – a válaszok is. Sőt, a kérdések többsége zárt is lehet, ilyenkor az interjúalany gyakran több lehetséges válaszból jelöli ki a megfelelőt. A módszer kvantitatív, a válaszok jól számszerűsíthetők, alkalmasak statisztikailag elemezhető adatok előállítására.

Hogy miként épül fel egy hagyományos ökológiai tudás feltárását célzó kutatás? Az első helyre mindenképpen a növényfajok helyi nevének kiderítése, a név és a biológiai faj vagy fajok kapcsolatának feltárása, valamint a faj felhasználási módjainak megállapítása kívánczik. Legjobb, ha a közösségre jellemző népi taxonok biológiai tartalmát terepen is ellenőrizzük. Ha az adatközlők egészségi állapota vagy egyéb nehézségek miatt a terepen

való interjúzás nem megvalósítható, lehetséges élő növényanyag (virágcsokor, élő „herbárium”) házhoz vitele, ezek szobában történő kérdezése. A préselt növények és a fotók egy újabb lehetőséget adnak, de ezek nem a legjobb megoldások, mert a növényeknek sok jellegzetes vonása (pl. illata, szaga, környezete) nem vagy nem olyan módon tapasztalható meg. Ráadásul bizonyos közösségekben a jól értelmezhető fotók kritériumai teljesen eltérnek a kutató preferenciáitól, így a kutató részéről megfelelő fotók kiválasztásával, az adatközlők részéről azok értelmezésével adódhatnak problémák.

A népi taxonok nevének, biológiai tartalmának megismerése után lehetőség nyílik az egyes taxonok ökológiai igényével kapcsolatos helyi tudás feltárására. Ennek során adatokat gyűjthetünk a népi taxonok termőhelyi igényéről, populációdinamikai változásairól, azok feltételezett okairól. A népi élőhelyek megismerése után a gazdasági szempontból hasznos élőhelyek kezelésével kapcsolatos adatok gyűjtése következhet. Ennek során tárhatjuk fel, hogy a helyi közösség milyen ökológiai összefüggésekre építi gazdálkodási rendszerét, milyen tudás alapján alakítja a táj élőhelymintázatát, gyorsítja, vagy éppen lassítja a szukcessziós folyamatokat.

Ez a hármas egység (népi taxonok, népi taxonok ökológiai jellemzői, élőhelyei, valamint az élőhelyek kezelése) egy adott táj, adott közösség kapcsán kellően részletes képet ad a hagyományos ökológiai tudás növényzetre vonatkozó részéről.

Cultural anthropology seeks to explore the traditional ecological knowledge of the studied community especially through participatory data gathering and interviews. Free listing, semi-structured interviews and questionnaires provide both qualitative and quantitative data. Participatory fieldwork is the most effective in the process of understanding, fostering the comprehension of internal links and motivations of the activities that influence the natural environment within the studied local community.

A résztvevő megfigyelés remek lehetőségeket teremt a gazdálkodás különböző területeinek részletes megismerésére. Éppen ezért e könyv szerzői gyakran legettettek együtt pásztorokkal...

... vagy vettek részt a szénacsinalásban

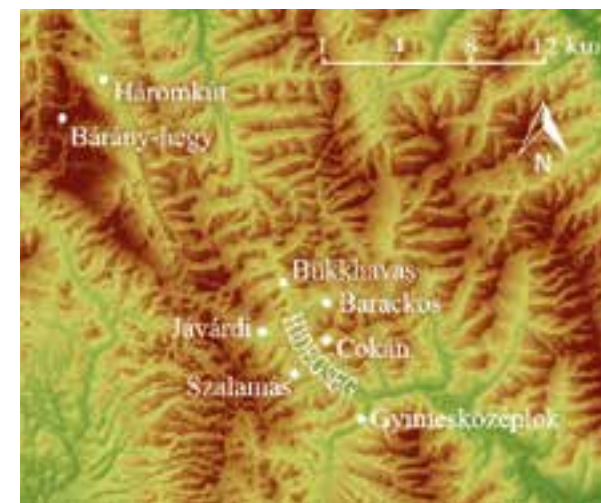
Lássuk hát, hol is kezdtünk neki a hagyományos ökológiai tudás megismerésének! Keletnek indultunk, elsősorban Berecz András, a híres népdalénekes és mesemondó tanácsát követve. Meg sem álltunk a Kárpát-medence legkeletibb csücskéig, így jutottunk el a messze földön híres Gyimesbe! Ebben a tájban él a fiatal, alig több mint 250 éves néprajzi csoport, a gyimesi csángóság, amely rövid idő alatt egyedi motívumokban gazdag kultúrát teremtett a mostoha természeti környezet megzabolázása közben. Gyimes kulturális sajátosságai már régen felkeltették a néprajzkutatók érdeklődését. A táj történetével kapcsolatos ellentmondásokat, az európai viszonylatban fiatal kultúrtáj kialakítását, a betelepülést sokan vizsgálták (Bárth 2005, Ilyés 2007, Hofer 2009), tájhasználatát elsősorban Ilyés Zoltán kutatta (Ilyés 2000, 2001, 2007). A gyimesi csángó kultúra archaikus elemekben is gazdag sajátosságai számos magyar néprajzkutatót vonzottak „Patakországba”. A hazai néprajz részletesen vizsgálta a gyimesiek folklórját, így keserveit (Kallós 1960), archaikus imáit (Tánczos 1994), mondáit (Magyar 2003), a népi vallásosság számtalan aspektusát (Pócs 2008), valamint a halotti szokásokat (Hesz 2012). Sokat kutatták – ahogy azt már a bevezetőben is említettük – a gyimesi népi gyógyászatot is (Rácz és Holló 1968, Kóczyán és mtsai. 1975, 1976, Rab és mtsai. 1981, Rab 1982, Pálfalvi 1995).

The richness of biodiversity characteristic for the landscape in Gyimes (Eastern Carpathians, Romania) and the amount and diversity of cultural traditions of the local Csángó (Tsangow) inhabitants indicated the existence of a deep and nuanced traditional ecological knowledge. Previous research addressing folk medicine also strengthened this assumption. Gyimes is perhaps one of the richest landscapes of the Hungarian-speaking area in terms of biocultural diversity.

A kulturális értékek mellett azonban Gyimes, mint természeti kincsekben bővelkedő táj is jól ismert. A táj harmonikus szépsége, az egykori lucosok és bükkösök helyét elfoglaló gyepek fajgazdagsága legalább olyan híresek, mint a gyimesi csángó kultúra (pl. Pálfalvi 1995, 2001, 2010, Kovács 2004, Csergő és Demeter 2012, Csergő és mtsai 2013, Babai 2013).

A Gyimesben élő csángók napjainkban körülbelül 14000 főt számlálnak. Magyar anyanyelvű, katolikus vallású közösség. Három faluban, a Hargita megyéhez tartozó Gyimesfelsőlokon és Gyimesközéplekon, valamint a Bákó megyéhez csatolt Gyimesbükkben élnek, gazdálkodnak.

Kis területen működő, átlagosan 3,8 hektáros családi gazdaságaik legfontosabb pillérét az állattartás adja (Sólyom és mtsai. 2011). Elsősorban a szarvasmarhatartás, hiszen a tejtermékek előállítása a múltban és a jelenben egyaránt fontos része a gyimesi gazdálkodásnak és kul-

A vizsgált terület: Hidegség és mellékvölgyei, valamint Háromkút és Bárány-hegy

túranak. A nagy mennyiségben előállított tejtermékek, a sajt és a túró (utóbbi a ledarált és besózva tartósított sajt neve Gyimesben) rendkívül fontos szerepet játszanak a táplálkozásban. A gyimesiek sertést, baromfit, szarvasmarhát és juhot tartanak. A gazdálkodásban szükséges igaerőt jellemzően a lótarítás hivatott biztosítani.

Az állatállomány létszámának meghatározója elsősorban a téli takarmány. A mostoha hegyvidéki éghajlat (4-6 °C az éves átlaghőmérséklet, évi 800-1100 mm a csapadék – Nechita 2003) következménye, hogy az állatállomány jelentős része manapság októbertől májusig az istállóba kötve várja a tavasz érkezését (korábban nem csak az istállóban töltötte az állatállomány a téli napokat – erről egy későbbi fejezetben lesz részletesen szó). A csaknem fél év, amelyet a szarvasmarha, ló és a juhek az istállóban töltenek, hatalmas mennyiségű téli takarmányt, szénát követel. A gyimesiek úgy tartják, a szarvasmarha minden lábára számítani kell egy-egy terű szénát a téli időszakra: *Egy tehénnek úgy szokták számolni, hogy négy szekér széna kell, jó négy szekér széna egy télire* (FI), míg a lónak, amely nem kérődzik, így egész nap eszik, egy ötödik szekérrel is szükséges – a farkára. No, persze attól es függ, hogy hogy adagolja. Többet es meg lehet etetni, s kevesebbel is ki lehet telelni. Az má' a gazdától függ (LG). A széna mennyisége tehát kulcskérdés a gyimesi gazdálkodásban, ez pedig a gyepgazdálkodást teszi nagy jelentőségűvé, ahogy ezt a későbbiekben részletesen is megvizsgáljuk.

Az állattartás a gazdálkodás fő pillére, azonban a növénytermesztés is jelen van a családi gazdaságok életében,

még ha kicsit alárendelt szerepben is. A gyimesi tájnak csupán 3%-át borítják szántók (Sólyom és mtsai. 2011), ezeken elsősorban *pityókát* (burgonya) termesztnek.

Könyvünk további része tanúságtevés, bemutatja, milyen komoly ökológiai tudás van még a gyimesi csángók birtokában, melyet fel is használnak, miközben a

megélhetésért dolgoznak ebben a hegyvidéki tájban. A gazdálkodó emberek páratlan természetismerete számos szöveghű idézet révén elevenedik meg az elkövetkezőkben, amelyek elsősorban az ismert növényfajok és termőhelyük, valamint a gyepgazdálkodás részleteiről tanúskodnak.

Gyimes a Kárpátok különösen szép tája, minden négyzetméterén érezhető az évszázados emberi használat, fajokban és élőhelyekben mégis, vagy éppen ezért nagyon gazdag

The area is inhabited by 14 000 ethnic Hungarian Roman Catholics, most of whom (about 90 %) are making their living in the harsh mountain climate by working in semi-subsistence family farming systems, centred mainly around cattle breeding. These natural and social conditions demand deep knowledge of the natural environment. There is no other way of survival for the Csángó families in this landscape.

Azt nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másiknál

Hogyan látják maguk a gyimesiek ezt a tájat? Miként gondolnak ők messze földön híres kaszálókra? A kemény munka kevés hasznot hoz a mostoha hegyvidéki tájban, a kedvezőtlen gazdasági-társadalmi környezet sem a kis területen működő családi gazdaságoknak kedvez. Keményen helyt kell állni, ha valaki meg akarja vetni a lábát, megélhetést akar biztosítani a családjának. A természet jó széna- és pityókatermással, csodás nyári virágpompával hálálja meg a kemény munkát. Utóbbit a mindennapi küzdelmek közt nehéz észrevenni, még nehezebb értékelni. Vannak azonban pillanatok, amikor a gyimesieket is megéri a kemény munka gazdasági mutatókban kevésbé érzékelhető gyümölcse: *De el tudok csodálkozni a természetem, nagyon szeretem. Itt nőttem fel, de szeretem es. Nehéz, de szép. Itt születünk* (VK).

Nem csak a szülőföld vagy a hegyek szépsége érinti meg a gyimesiek lelkét. A kaszálók lenyűgöző kora nyári virágpompája sem marad visszhang nélkül: *Itt úgy június, július a legszebb. Hát, én itt öregedtem meg, itt vagyok, de őszintén mondom, meg kell álljak, s végignézzek rajta, hogy azt nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másiknál* (FI). Különösen a virágos hegyi kaszálók kivételesek: *Ezek az erdei kaszálók, mezők virágokkal, vadvirággal teli vannak* (VK).

Nemcsak a táj, a növényzet, akár csak egy-egy faj, annak virága, levele is ámulatot kelthet. A Gyimesben jól ismert zsanika (*Alchemilla* spp.) egyik legfőbb jellemzője, hogy levelében a hajnali harmatcseppeket összegyűjti, s azokat hosszú időn át őrzi, akár az igazgyöngyöt: *Nyárba' es, mikor nagy meleg van, nézze meg a zsanikalapiba'! Van három-négy gyönyörű szép csepp víz* (VK). Persze egy-egy virág szépsége is meg-

Itt nőttem fel, de szeretem es

érint bennünket, embereket, sőt alkalomadtán más érzékeinket is elbűvöli. Például az ezerjófű (*Origanum vulgare*) olyan szép, mikor kivirágzik. Mikor kicsit esős idő van, s akkor aztán jó egy napsütés, olyan illata van (FI), vagy a hecselli (*Rosa canina* agg.) kapcsán: *Meghagytam. Valami madarak idehoztak egy magot, s a hecselli azok által. Aztán én úgy ápolgattam. Nyáron olyan szép, amikor júniusba' aztán kivirágzik. S akkor a gyümölcsei szépek* (PK).

Csángós seldom speak about the aesthetics of the flora and fauna of the inhabited mountain landscape. When they do, they relevantly illustrate the values, the beauty of the landscape determined by the surrounding mountains, the hay meadows rich in colourful wild flowers. They are also conscious about the connections between extensive farming and the maintenance of these values.

Lássuk hát, hogyan is alakult ki a híres gyimesi táj és tájkép, amelynek ma oly sokan csodájára járnak, és amelyben a gyimesi csángók kultúrája kivirágzott!

Gyimes európai tekintetben meglepően fiatal kultúrtáj. Ugyan napjainkban a táj 99%-a emberi tevékenység hatása alatt áll, az intenzívebb tájtalakítás – jelenlegi tudásunk szerint – csak a 18. század közepe táján indult el, gyorsult fel. Az erdők irtásáról szóló első adatok 1650-ből valók (Ilyés 2007). Ekkor a területet birtokló csíki községek tiltó rendelete a juhnyájukat a hegygerinceken legeltető román pásztorok erdőirtó tevékenységét korlátozta.

Állandó népesség nagyobb számban csak a 18. század második felében jelent meg a területen. Erre utal az is, hogy az 1700-as évek elején még a csíki községek feladata volt a gyimesi hágónál állomásozó határőrség katonáinak ellátása (Ilyés 2007). Ezek szerint a gyimesi völgyben ekkor még nem sokan lakhattak.

Attól kezdve, hogy az állandó lakosság megtelepedett, még ha kevesen is voltak, el kellett kezdjék az erdők irtását, hogy a gazdálkodáshoz szükséges területeket (gyepeket, szántókat) kialakíthassák (Ilyés 2007, Hofer 2009). A lakosság érkezésével, majd gyarapodásával párhuzamosan

az erdőterület drasztikus fogyatkozásáról tanúskodnak a katonai felmérések térképei. Mindez az 1700-as évek utolsó évtizede és 1870 között (az I. és a II. katonai felmérés között) zajlott, amikor az erdőszűcs mértéke 80%-ról 30% alá csökkent. A megtelepedők ekkor alakították ki azokat az irtásréteket, amelyeket ma is kaszálóként, illetve legelőként hasznosítanak állatállományuk ellátására. Az irtások mértékét jól jelzi egy 1896-ban készített, egész Hargita megyére, tehát a Csíki-medencére és a Hargita hegyvonulatára is vonatkozó erdészeti üzemterv, amelynek adatai szerint a megyei erdőállomány mindössze 2,3%-a volt 80-100 év közötti. Az erdők nagy része, 32,1%-a 41-60 év közötti volt, amelyeket ezek szerint az 1830-as és 1850-es évek között vágtak le (Bedő 1896a,b,c). Hogy Gyimesben is körülbelül ebben az időszakban lehetett az erdőirtások legfőbb időszaka, azt a katonai felmérések térképei mutatják.

Érdekes, hogy az 1700-as évek második felében megtelepedő állandó lakosság létszáma, annak ellenére, hogy folyamatosan növekedett, 1870-re, a nagy erdőirtási

Aszalással kiszárított vörös fenyők (*Picea abies*) sorakoznak a legelő szegélyében. Így nagyobbítják meg a legelők területét

The land-use history of Gyimes started only in mid-17th century according to the sources found in archives. Until then, the landscape was presumably a barely inhabited border region dominated by vast spruce forests between the Hungarian Kingdom and Eastern Europe. The permanent population appeared gradually in the late 18th century. The settlers started almost immediately to “thin and burn” the forests, and within only three generations (by the end of the 1870s) they had created the forest-grassland ratio characteristic even nowadays, the characteristic landscape mosaic, which is one of the symbolic and determinant particularities of Gyimes.

A 18. század végén a táj háromnegyedét még erdők uralták (a térképen szürke színnel jelölve) (I. Katonai Felmérés, 1792)

Égetéssel is sok területről pusztították ki az erdőt, hogy kaszálókat, legelőket alakítsanak ki

Az aszalás során a fát meggyűrűzik, azaz kérget körbevágják...

... ezzel akadályozva meg az élő tápanyagok szállítását

A megaszalt fák kiszáradnak. Ezután kivágják őket, vagy helyben maradnak, elkorhadnak

hullám végére sem érte el a 4000 főt (Antal 1992, Ilyés 2007)! Gyimesben tehát nagyon kevés ember, nagyon rövid idő alatt, nagyon sok erdőt alakított gyeppé. Ráadásul, ha figyelembe vesszük, hogy a terület a Magyar

Az erdők irtása néhány helyen jelentős erózióhoz vezetett

Királyság lakatlan gyepterülete volt, majd a csíki közösségek tulajdona (Bárth 2005), amelyek megfelelő út- és vasúthálózat hiányában az itt található faanyagot nem tudták hasznosítani, feltételezhetjük, hogy a gyimesi erdőket a fakitermelés és egyéb emberi hatások addig mérsékelten vagy egyáltalán nem érintették. Őserdők állhattak a gyimesi hegyeken, amelyek aztán néhány évtized alatt a tűz martalékává válhattak. Mivel a faanyagot nem lehetett elszállítani, a gyimesi betelepülők csak annyi faanyagot hasznosítottak, amennyi a házak, istállók építéséhez szükséges volt. A többit megaszalták (kérget meggyűrűzték, hogy megakadályozzák a nedvkeringést, így a fa lábán megszáradt) vagy felégették: *Akkor itt olyan fenyveserdő vót, hogy méteres fák vótak itt. S akkor kezdték irtani, égetni* (TS). A fahamu a létrehozott irtásrétek (gyepek) földjét hizlalta.

A nagy erdőirtást követően, 1870-re kialakult a gyepek és erdők mai napig keveset változott aránya, amely a táj mozaikos, változatos jellegét adja. Bár a gyepek összterülete azóta alig változott, ezen belül a legelők és kaszálók arányában érdekes fordulatok következtek be. A 20. században a kaszálók aránya jelentősen megnőtt

a legelők rovására. A gyimesi népesség számának növekedésével nőtt a családi gazdaságok száma. Az egy család által tartott szarvasmarhák száma csökkent, a családok száma azonban oly mértékben emelkedett, hogy összességében a szarvasmarhák száma is emelkedett, miközben az egy családra jutó gyepterület folyamatosan csökkent. Egyre több területet vontak be a kaszálásba, hogy elegendő téli takarmányt tudjanak előállítani.

Érdekes ellentmondás, hogy eközben a nyári élelemforrást biztosító legelők területe folyamatosan csökkent. Ezt az erdei legeltetés valamelyest ellensúlyozhatta, de ezt az erdőhasználati módot Székelyföldön már az 1800-as években korlátozták, napjainkban sem megengedett.

The amount of forest decreased with the increase of the human population. The majority of the forests have been burnt and ring barked, only some were used for buildings and firewood. At the same time, the number of cattle and horses also increased, and by the increasing human population the proportion of managed areas (e.g. grasslands) available for one family had decreased. This slowly led to a more intensive but still traditional grassland management.

A gyimesi táj története a szájhagyomány tükrében

Milyen emlékek élnek a gyimesi szájhagyományban a betelepülésről, a drasztikus tájtalakításról, amely a ma látható, oly sokat csodált tájkép és a fajgazdag rétek kialakulását eredményezte. A gyimesi tájnak érdekes a múltja, s érdekes az is, miként őrizte meg e több mint 250 év eseményeit a szóbeliség.

Egy történet tulajdonképpen még a megtelepedés előtti időkre vezet vissza, amikor még csak a határőr-ség katonái éltek ezen a vidéken: *Itt az 1700-as évekig nem vót senki. Őserdők vótak itt ez a mindenféle hely. Hallott Mária Teréziáról? Az övé vót az egész. Valami királyné vót, na. Akkor, ugye a határok megvótak, itt az ezeréves határ, Romániával, s akkor katonaságot tartott a határokon mindenütt. Határőrököt. Minden völgybe vót lejárát a Romániába. Ugye ezek az államok keresztül meg vótak egyezve. S akkor ő épített minden átjárónál egy vámházat. Hogy az ott lévő katonák, azok legyen, ahol lakjanak. S közbe' a Csíki-medencéből át Szépvíz-hegyen még csak szekerút vót, nem vót országút, akkor ő megcsináltatta az országutat (LG).*

A gyimesi táj kultúrtájja alakításának, a völgyektől a hegyek tetejéig történő birtokba vételének emlékei is élnek még. Az iskolai oktatás hatását is érezhetjük azon, hogy a közösség számos története meglehetősen egységes módon emlékezik meg az első betelepü-

lőkről, életkörülményeiről és a táj meghódításának kiteljesedéséről, és hogy miként szolgálja a csángók boldogulását a 18. század közepén megszállt táj: *Mikor az őseink ide bejöttek, úgy mesélték az öregek, hogy itt hatalmas erdők vótak. S ide telepedtek, ide építettek. Még a csíki községekbe' is csak kevesen vótak. Onnan szivárogtak el. S min' fiatalok jöttek el. Csináltak, tudja, olyan dógot, hogy kellett vóna a börtönbe menni, s eltűntek. Verekedtek, s úgy es vót, hogy egyet megszórtak, úgy hogy meghalt, s akkor, aki cselekedte, az ellépett. Sohase tudták az életbe' szülei, hova lett el. Mer' itt rengeteg erdő vót. Itt le a Gyimesen csak egy keskeny taligaút vót le, Moldovába (LG). A rablók, tolvajok, gazemberek letelepedésének motívuma nagyon gyakori ezekben a történetekben.*

A megtelepedést követő néhány évtizedről, az élet megindulásáról, a település kialakulásáról kevesebb

A levágott erdők fájának egy részéből épültek fel a hegyi kaszálók épületei, a kalibák, az istállók és a szénatartók (Forrás: OroszlánosUdvar.hu)

A 20. század első felében a településhez közel eső legelőket még nagy arányban erdő borította, elegendő árnyékot kínálva a legelő jószágoknak (Hofer Tamás 1961)

The oral tradition from Gyimes preserves several recollections regarding the period of settling down, the events from two centuries ago and the difficulties of the beginnings. The narratives regarding the settling are characterised by the recurring motifs of the closed forest (there were enormous forests here) and of the origin of the first settlers and the explanation of their choice of moving away because of misdeeds (they have done, you know, such things, that they were supposed to go to jail, but vanished).

emléket őriz a szóbeliség. Néhány érdekes pillanatkép azonban így is felbukkan: *Valamikor, amikor az én nagyapám ment katonának, aszondta, tizenhárom ház vót Hidegségen. Minden vögyszádába' (a völgy bejáratánál) egy ház. Annyira vótak egymástól, hogy kilométerekre. / Ez mikor volt? / Hát ez a' ezernyőcsázás évek vége felé. Mer' apám 1898-ba' született. Neki az édesapja vót (TS). Annak az emléke sem halványult el teljesen, hogy eleinte a Hidegség völgye sem volt olyan nyílt, fátlan terület, mint manapság.*

Bizonyos esetekben a családi emlékezet megőrizte az ősök megérkezését a gyimesi völgyekbe, mint például Jávárdi-patakán az Antalok esetében: *A dédnagyapám úgy házasodott ide. Itt annak a települőnek, aki legelőbb*

idetelepedett, Antal Péternek hívták, ő középloki településből jött vót ide. Mer' ott má' annyian vótak, hogy nem fértek. Akkor azt mondja, hogy ezernyócszáznegyven körül vót, amikor ő Középlokról idetelepedett, mert má' ettől lefelé vót három település (család). Tamás István, Tamás Mihály és Baliga György. S ez vót a negyedik, Antal Péter. Ezek mind a madarasi közbirtokosság birtokára (Csikmadaras területe) jöttek, még a közbirtokosság nem tudott semmit. Olyan időszakba' vót, mer' ők ide nem jártak, szükség nem vót, mer' ők es kicsike falu vót. Akkor ezek idetelepültek (LG). Az érkezők először a lakhatás feltételeit kellett, hogy biztosítsák: kivágták a ház és a melléképületek felépítéséhez szükséges faanyagot. A többit pedig elégették, hogy a gyepeket is kialakíthassák: Ha akart építeni, akkor ott kezdte vágni ki a fákat,

A '60-as években Jávárdi-pataka kinnvaló kaszálóin több magányos fa állott... (Hofer Tamás 1961)

s addig, amég annyi gyült, lett belőle épület. Felépítette, s akkor kezdte takarítani. Építettek csűrűt, házat, kezdték kaszálni, s akkor aztán nagyították a körbe', vágták le a fákat, a tűzre, s mindenre kellett (TS).

A népesség egyre szaporodott, egyre több helyen indult meg az erdő irtása, helyét kaszálók és legelők foglalták el. Az egykori erdőkre a korhadó fatuskók néhány évig még emlékeztettek. A kisebbeket kiszedték, a nagyobbakat azonban hagyták teljesen elkorhadni: A kicsi csutakokat min' kiszedtük a földbe'. Aztán a nagy csutakok ültek két-három esztendő, azok es akkor elrothadtak, akkor nyílaltuk ki a csutakot. Bészűrtük alája, a végét húztuk le. Akkor a csutak sirült (fordult) ki. S akkor szedtük össze a csutakokat, s égettük el. S a hely megmaradt tisztán (KP).

...és a széna nagyobb részét tárolták a szabad ég alatt, mint manapság (Hofer Tamás 1961)

Lassan megindult az élet az újonnan elfoglalt, erdőtől megszabadított területeken, kaszálókat, legelőket, szántókat alakítottak ki a telepések, s hamarosan szükség támadt a gabona megőrlésére is. A fent említett, egyik első betelepülő, Antal Péter fia olyan mesterember vót, hogy ide rögtön egy vízimalmot épített. Fiatal legénke vót. Akkor itt olyan erdő vót, hogy fenyveserdő, olyan hogy méteres fák vótak. S akkor ők kezdték irtani, égetni. Amikor észrevette a közbirtokosság, itt a malmon má' a búzát őrlték, amit termeltek (LG).

Gyimes története összefonódik a mintegy 25 kilométerre, a Barány-hegy lábainál található Háromkút történetével. A falut gyimesiek alapították. Ez a terület még lakatlan és erdőborította volt abban az időben, amikor már lehetőség volt vasutak kiépítésére, a faanyag elszállítására. Az elkülönözés után ezeket a területeket zsidó fakereskedők vásárolták fel, s termelték le az értékes faanyagot. Ezután a számukra már nem túl értékes területet eladták a földre éhes gyimesi gazdáknak: A víztől errefelé vót a báróé, az a Háromkút egészen, de nagy hely. A bárók bírták egészen. Huszonkettőbe' születtem én, s körülbelül akkorjába' távoztak el onné'. S akkor azt eladták, s itt (Hidegségben) összetársalkodott vajh negyven vagy negyvenöt gazda, s azt a báróktól megvették. Nem vót erőst drága, ejsze. Megvették, s aztán kiparcellázták (KP).

The name of the first settler families is also preserved by oral traditions in some of the valleys: *that settler, who came here for the first time, was named Antal Péter.*

Settling down was only a first step, but the incomers had to overcome several other difficulties before they could start their lives here (cutting down the forests, building houses, barns, developing grasslands, building mills etc.). Some stories recall the acquisition of new territories, the buying of areas that had been clear-felled by timber merchants: *forty or forty-five farmers spoke together and bought that forest from the barons.*

A nagy árvizek manapság hidakat...

Az 1920-as évek után a Cheausescu-féle rendszerről, a mezőgazdaság szocialista átalakításáról őriznek sok emléket a gyimesi családok. Gyimesben, 2850 további hegyvidéki romániai faluhoz hasonlóan a mezőgazdaság szocialista átalakítása csak részlegesen történt meg. A termelőszövetkezetek szervezésére azért itt is történtek kísérletek: *Kollektív itt soha nem vót. Egy rendbe' elkezdtek a társulást. Itt nem messze juhók vótak, egy darab regelő, kaszáló el vót véve, nagy darab. Vót tehén vagy harminc darab, juh vót vagy háromszázötven-négyszáz darab. De nem fungált (működött, csak) körülbelül egy tíz évet. Azok es épphogy nem posztútak el, mer' ki mit megfogott, azt elvitte, ami az állatoknak maradt, az csak az ucsuja vót a takarmánnak, mindennek. E' vót a kollektív (VK).*

The attempts of the socialist regime to modify the agricultural system have also left deep marks both in the history of the landscape and in the memories of the Csángós. During these decades, the forests were nationalised and pastures were introduced into collective socialist ownership, only hay meadows and arable land was kept in private property. The stories also often recall the major destructions caused by the large floods that became increasingly frequent following the transformation (deforestation) of the landscape.

... utakat mosnak el

A részleges átalakítás lényege az volt, hogy az erdőket állami tulajdonba vették, a legelőket közös birtokba szervezték, a szántók és a kaszálók pedig magántulajdonban, a családok kezében maradtak: *Mindenki kaszálta akkor az övét, mer' itt nem vót államosítás, úgyhogy a kaszálók meg vótak mindenkinek, a legelők vótak elvéve, s az erdők. A kaszálók meg vótak hagyva, az nem vót elvéve (FI). A regelőket (legelőket) közös tulajdonba vették, a családi kézben levő legelők kerítéseit lebontották, és egybenyitották a legelőterületeket: A hatvanas évek vége felé közösítették. '62-be', mikor megalakult a kollektív gazdaság, akkor aztán ugye közösítették az egyéni területeket. Magánterületek voltak, és akkor aztán szétszedték, szétfűzták a kerítéseket, aztán mindenki állata ott legelt, ahol tudott. Viszont ez csak a hatvanas évek vége fele volt, azelőtt akinek volt, az saját volt, és azt ő külön is tartotta. Tehát külön kerítésbe' volt (JGy*).*

A következő nagy váltás az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltás, amikor a rendezetlen tulajdonviszonyok következtében rengeteg erdőt vágtak ki: *Ugye jól tudjuk, hogy az erdeink el vannak ítélve. És hovatovább végezzük ki őket. Sajnos ez van, hogy nem becsüljük meg. Senki. Talán, hadd mondjam, az emberek rá is vannak kényszerítve, mert ebből élnek. De nem vezet a jóra*

A patakok parterősítése (kikövezése) tovább fokozza a meder már eddig is előrehaladott bevágódását

ez senkit sem. Ezt a magunk fejire csináljuk (JGy).* A tájban fenntarthatóan élő közösség romantikus képe ekkor már a múlté. A 20. század változásai számtalan környezeti problémát idéztek elő, amelyek megnehezítették a gyimesiek mindennapjait. Ökológiai ismereteik birtokában tudják, hogy ezek a negatív hatások tevékenységük eredményei, amelyeknek következményeit is viselniük kell. Ilyen az erdőirtás következtében megváltozó vízháztartás kérdése is: *Aszondta vót egy öreg román édesapámnak, hogy ha az erdőket lefogyassák, a víz es fogy. Mert valahogy a fenyőerdő tartsa a vizeket (BE).*

Az erdőterületek eltűnésével, a vizek gyorsabb lefutásával az árvizek kockázata is jelentősen megnőtt: *Negyvennégy végén, akkor én megvettem a malmot, mer' értettem hézzá, s fungált (működött) egészen hatvanegyig. S akkor egy olyan víz jött, hogy mindent elvitt. Aztán akkor megsemmisült. A követ, két malomkővet elhoztam, s a víz aztán megjött még egyszer, s elvitte. Úgyhogy megsemmisült (KP).*

Manapság a kaszálók és legelők megindult felhagyása alakítja át a táj képét. A fenyvesek néhány év alatt elkezdik visszafoglalni őseik jussát: *Visszahull a mag, s bújik, ott nem ütetik (TM).*

A völgyben húzódó falut kaszálók, legelők, a magasabb régiókban erdők ölelik körül

NÉPI ÉLŐ- ÉS TERMŐHELYEK GYIMESBEN

Bevezető gondolatok

A gyimesiek számos vadon termő növényfajt ismernek és hasznosítanak, ahogy azt az elkövetkező oldalakon látni fogjuk. Nagyon fontos számukra az, hogy ezeket a természeti erőforrásokat, a különböző növényfajokat könnyen megtalálják. A csángók ugyan a legtöbb faj esetében a legfontosabb földrajzi lokalitásaikat jól ismerik, de emellett a kaszálókön, legelőkön, erdőkben végzett munka során folyamatosan gyűlnek a tapasztalataik a különböző fajok élőhely-preferenciájáról. A hasznosítható növények megtalálását különböző, tájban ismétlődő mintázatok (élő- és termőhelyek) felismerése és megtalálása is segíti.

A csángók az általuk ismert növényfajokat helyi neveikkel illetik. A helyi növénynevet és a hozzá kapcsolódó biológiai tartalmat (a névhez tartozó egy vagy több növényfajt) népi taxonnak nevezzük. A népi név és a mögötte húzódó biológiai (taxonómiai) tartalom az esetek 69%-ban 1:1 arányban felel meg egymásnak, azaz egy csángó név egy biológiai fajra (növényfajra) vonatkozik. Ilyen a *bárányláb*, amely a mezei zsálya (*Salvia pratensis*) csángó neve. A gyimesi növénynevek 31%-a viszont egyetlen névvel több biológiai fajt von össze. Például a *zsanika* egy olyan gyimesi népi taxon neve, amely biológiai szempontból több palástfű-fajra (*Alchemilla* spp.) vonatkozik. Ennek megfelelően a gyimesi közösség egésze által ismert biológiai fajok és népi taxonok száma nem egyezik meg. A tájban eddig észlelt 621 növényfajból a gyimesiek 309 növényfajt neveznek meg, ezek 207 népi taxonba sorolhatók.

A csángók kiválóan ismerik a népi taxonok termőhelyi igényeit. Eddig több mint 140 különböző olyan élő- és termőhely-kategóriát ismertünk meg, amelyeket a gyimesiek a különböző népi növénytaxonok termőhelyének pontosabb meghatározásakor megemlítenek.

A különböző népi taxonok termőhelyének meghatározásakor több abiotikus és biotikus szempontot is figyelembe vesznek. Ezt *multidimenzionális* élőhely-meghatározásnak nevezzük. Ennek során az alábbi szempontokat veszik figyelembe: (1) a tájhasználat módja, (2) a vegetáció fajösszetétele (pl. a domináns faja), (3) a növényzet struktúrája (pl. *gyakor erdő*, *gyér erdő*, *puszta*), (4) szukcessziós állapota, (5) a zavarás (diszturbancia) jellege (pl. árvizek, taposás), (6) talajadottságok, (7) vízrajzi viszonyok és végül (8) a geomorfológiai jellemzők (pl. hegyoldal, völgy). Általános, hogy az abiotikus szempontok tágabb és gyakran heterogénebb ka-

tegóriákat jelölnek (pl. *magas hegy*, *oldalal hely*), míg a biotikus szempontok szűkebb, vegetációs szempontból homogénebb kategóriákat határoznak meg (pl. *bükkös*, *kinnvaló kaszáló*). Ez alapján az élőhelyeket három nagy csoportba sorolhatjuk: makro-, mezo- és mikroélőhelyek. A makroélőhelyek nagy egységeket, tkp. egy-egy élőhelymozaikot jelölnek (pl. *fenn a hegyeken*). A mezoélőhelyek egy többé-kevésbé homogén vegetációs egységet fednek le, ezek a leggyakoribb élőhelyek (pl. *selymék*, *bükkös*). Végül a mikroélőhelyek kis kiterjedésű, környezetüktől elütő élőhelyfoltok, speciális niche-k (pl. *hangyaboly*, *fa tövében*).

Fás és fátlan élőhelyek változatos mozaikja a gyimesi tájban

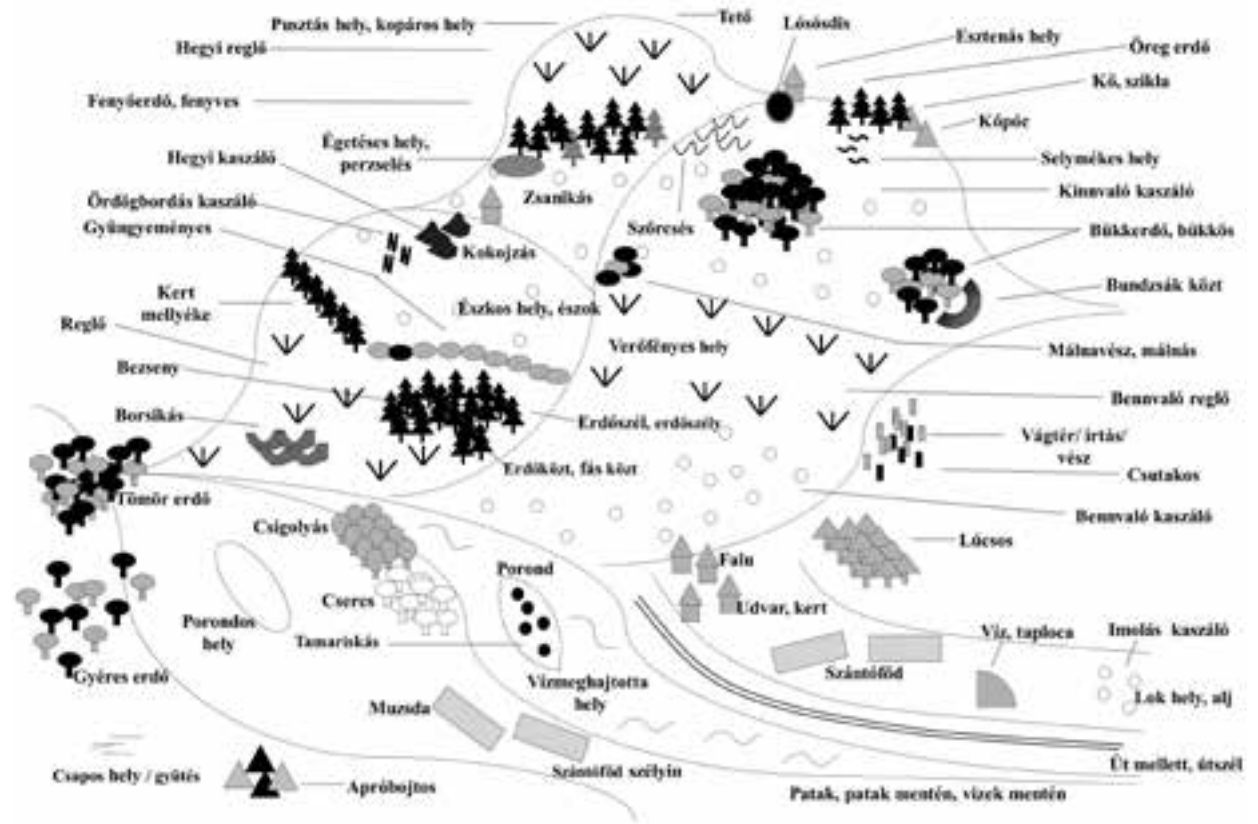

A legfontosabb élőhelyek a tájhasználathoz kötődnek (pl. *kinnvaló és bennvaló kaszáló, reglő, erdő*), hiszen a gyimesiek körülbelül a táj 99%-át használják valamilyen módon. A maradék 1% azokat a helyeket jelenti, amelyek nem használhatók, nem hozzáférhetők a gazdaság számára. Ezek a *vad helyek*: A *vad hely* olyan *használatlan terület, ahol a vadak élnek. Ahol nem lehet szénát csinálni vagy szántani nem lehet, azoknak mondják. Ilyen haszonvehetetlen terület (TS).*

Az abiotikus szempontok (például a geomorfológia, vízrajzi viszonyok) számos fontos termőhelyet határoznak meg. Ezek általában nagyobb élőhelymozaikokat fednek le (makroélőhelyek), különösen a geomorfológiai szempontok esetében (pl. *vögy, ódal, porond*), máskor a tengerszintfeletti magasságra vagy a kitettségére utalnak (pl. *magas hegyeken, észkosban*). Sok a vízrajzi viszonyok által meghatározott termőhely is (pl. *selymés hely, taploca*).

A domináns növények nevével jelzett élő- és termőhelyek általában homogén vegetációs foltokat jelölnek. Egy-egy folt karakteres (ritka) (pl. *tiszás* – ahol van *Taxus baccata*, *danciás* – ahol van *Gentiana lutea*) vagy domináns faja válik névadóvá (pl. *szőrcsés* – ahol domináns a *Nardus stricta*, *kokojszás* – ahol domináns a *Vaccinium myrtillus*). Az erdővágás utáni szukcesszió valamennyi, karakteres növényzettel jellemezhető, gazdasági szempontból releváns stádiuma külön nevet kap (*epervész, málnavész, bezseny* stb.).

Az alábbiakban a legfontosabb gyimesi termőhelyeket és az ezekhez kötődő népi taxonokat tekintjük át.

A legfontosabb gyimesi élő- és termőhelyek (*The most salient Csángó habitat categories*)

Csángós are able to identify and name 207 folk plant taxa. These folk taxa correspond to 309 biological plant species, which indicates that they know half of the flora (621 species) of the landscape they are living in. They can also characterize in detail the habitat requirements of each folk taxa, which they describe by using eight abiotic and biotic criteria (multidimensional landscape partitioning). The considered criteria are (1) land use, (2) composition of the vegetation (dominant species), (3) vegetation structure, (4) successio-

nal stage, (5) type of disturbance, (6) soil characteristics (7) hydrology and (8) geomorphological characteristics. According to their scale, habitats can be grouped into three major categories: macro-, meso- and microhabitats. Macrohabitats are large categories that define habitat mosaics (e.g. *on high mountains*). Mesohabitats are usually vegetation types (e.g. *beech forest, Nardus sward*). Microhabitats are small ecological niches, disparate from their surroundings (e.g. *anthill, at the base of trees*).

A kaszálórétek növényvilága

A kaszálórétek a legfontosabb élő- és termőhelyek Gyimesben. Ezeknek a gyepeknek mind botanikai, mind gazdasági szempontból nagy a jelentősége. Botanikai szempontból kiemelendő a gyepek rendkívüli fajgazdagsága. Az egykori erdők helyén kialakított irtásrétek Európa legfajgazdagabb élőhelyei közé tartoznak. A „jó” kaszálókon 16 m²-es mintavételi kvadrátokban 60-70, míg a legfajgazdagabb kaszálón 81 edényes növényfajt azonosítottunk egy 4*4 m-es kvadrátban.

Nyugat-Európában a 20. század második felében teljesen megszűnt az extenzív tájhasználat, ennek következtében a fajgazdag irtásrétek szinte teljesen eltűntek. Egy részüket felhagyták, így beerdősödtek, más részüket intenzív művelésbe vonták (műtrágyázás, felületés, öntözés stb.), ami biodiverzitásuk drasztikus csökkenését eredményezte.

A hegyvidéki sovány gyepek kivételesen fajgazdagok Gyimesben

Úgy látjuk, hogy az extenzív tájhasználati rendszerek alapvetően fontosak a fajgazdag gyepek megfelelő kezeléséhez, hosszú távú fenntartásához. Gyimesben még él ez a tájhasználati rendszer, amely több mint 7000 hektár kaszálót és 9000 hektár legelőt hasznosít és tart fenn, kezel a tájban.

A gyimesiek a kaszálók két fő típusát különítik el: *bennvaló* és *kinnvaló kaszálók* (a típusok részletes bemutatását lásd később). Az imént számszerűen is megemlített, rendkívül fajgazdag kaszálók a *kinnvalók* közül kerülnek ki. Ezek a kaszálók nem trágyázott gyepek, amelyeket vörös csenkeszes hegyi rétek és hegyvidéki sovány gyepek (*Festuca rubrae* - *Agrostetum capillaris* és *Anthoxantho* - *Agrostietum capillaris*) változatos mozaikja alkot. Ezekben gypalkotó faj a vörös csenkesz (*Festuca rubra*),

a cérnatippán (*Agrostis capillaris*), a borjúpázsit (*Anthoxanthum odoratum*) és a cincor (*Cynosurus cristatus*). Gyakori, jellemző fajok a különböző here-fajok (bérci here – *Trifolium alpestre*, magyar here – *Trifolium panonicum* stb.), továbbá a völgycsillag (*Astrantia major*) és a zergeboglár (*Trollius europaeus*). A legmagasabb területeken a szőrfűgyepek (*Viola declinatae* – *Nardetum*) is megjelennek. Éles ellentétben a *kinnvaló kaszálók* tarka virágforgatagával, a szőrfűgyepek általában fajszegény élőhelyek. Ezek elsősorban legelők, de kaszálókon is előfordulnak. Néhány ritka, érdekes faj azonban ezekben a gyepekben is megjelenik, így a bennszülött kárpáti árvacska (*Viola declinata*), a rezes hölgymál (*Hieracium aurantiacum*), a piros pozdor (*Scorzonera rosea*), a *Pseudorchis albida* nevű orchidea-faj, valamint a vörös és fekete áfonya (*Vaccinium vitis-idaea* és *V. myrtillus*).

A *bennvaló*, trágyázott kaszálókon elsősorban franciaperjés és aranyzabos réteket találunk (*Arrhenatheretum elatioris*, *Trisetetum flavescens*). A franciaperje (*Arrhenatherum elatior*) és az aranyzab (*Trisetum flavescens*) mellett gypalkotó a csomós ebír (*Dactylis glomerata*), a *Festuca rubra*, valamint az *Anthoxanthum odoratum*. Gyakori fajok ezekben a gyepekben a közönséges bakszakáll (*Tragopogon orientalis*), a mezei zsálya (*Salvia pratensis*), a mezei gólyaorr (*Geranium pratense*) és a kömény (*Carum carvi*).

Hay meadows and pastures are semi-natural grassland types developed following the clearing of forests by the first settlers. These grasslands, especially hay meadows, are of high biodiversity value. They are included among the most species-rich habitats of Europe. The most important grass species are *Arrhenatherum elatius*, *Agrostis tenuis*, *Festuca rubra* and *Trisetum flavescens*. On the high mountain ridges, species-poor *Nardus* swards have developed.

A kaszálóknak két fő típusát különböztetik meg Gyimesben: a *bennvaló* és a *kinnvaló kaszálókat*. A *bennvaló kaszálókat* három fontos tulajdonság határozza meg: 1.) településhez közel eső, 2.) trágyázott, 3.) többnyire *lokhelyeken* (a patak által feltöltött sík teraszokon) kialakított kaszálók. A *kinnvaló kaszálók* a településtől távolabb, a hegyeken vannak. Ezeket a gyepeket általában nem trágyázzák. A legfontosabb különbség a két típus között tehát a trágyázás megléte vagy hiánya, szinte minden további eltérés ebből fakad.

Mivel a *bennvaló kaszálókat* trágyázzák, ezekben a gyepekben a fű gyorsabban sarjad, magasabbra nő, így korábban kell lekaszálni, mert a nagy nyári záporokat, zivatarokat kísérvő viharos szél könnyen ledönti a magas szárú, akár másfél méteresre növő füveket. A *bennvaló kaszálók* nagyobb mennyiségű, de rosszabb minőségű szénát teremnek, és kedvező időjárás esetén évente kétszer is meg lehet őket kaszálni (június, illetve augusztus-szeptember).

A kinnvaló kaszálók a településtől távolabb, a hegyeken vannak

Ezzel szemben a *kinnvaló kaszálókat* nem trágyázzák, évente csak egyszer kaszálják (július-augusztus), jobb, de kisebb mennyiségű szénát adnak. Sarjúkaszálásra nincs mód ezeken a kaszálókon, viszont a kaszálás után felnövő *tolló* vagy *csúga* (sarjú) legeltetésre alkalmas. Ezeket a területeket *özlőnek* nevezik, mert éppen a *reglők* (legelők) növényzetének augusztus végén már jellemző lefogyása után használhatók legeltetésre. Ilyenkor a parcellahatárok elveszítik jelentőségüket, a kaszálókat ekkor már egybenyitják.

A trágyázás hiánya vagy megléte a kaszálók fajkészletében is megmutatkozik. A *bennvaló kaszálók* valamelyest fajszegevényebbek, mint a *kinnvalók*. Az átlagos fajszám az általunk vizsgált *bennvaló* parcellákon 40 volt. Ezeket a gyepeket a fűfélék dominanciája jellemzi: A *kövér helyen inkábbbat ilyen imolásabb* (fűfélék) *fű terem, s a sován helyen (kinnvaló kaszálón) ilyen lapiasabb, zsanikásabb* (palástfű-fajok). *Abba' is van imola, csak nem nő meg olyan nagyra* (TA). A *kinnvaló kaszálók* átlagos fajszáma 48, valamivel magasabb, mint a trágyázott helyeken: A *bennvalókon nincsenek olyan gyógynövények. Úgy, mind az ezergyógyfű vagy a vadlóhere vagy ezek a gyertyánfüvek, ezek mind a hegyes vidékeken vannak, csak a kinti kaszálókon* (JA).

A *bennvaló* helyek szénája elsősorban a lovak, a *kinnvaló* helyek *apró füves, lapias* szénája a szarvasmarha téli takarmánya, ettől lesz zsírosabb és ízletesebb a teje.

Hay meadows can be divided into two major categories: the inner meadows, which are fertilised with manure and outer meadows, located farther from the settlements, which are not. Manured inner meadows are mown twice a year. Outer meadows produce less fodder, but of better quality. As a result of manuring, inner meadows have a lower species richness compared to the outer meadows: *There are no such medicinal plants in the inner meadows. Those are all in the mountain areas, only in the outer meadows.*

A bennvaló kaszálók gyakran sík termőhelyeken, patakok mentén húzódnak

Bennvaló kaszálók

A házak közt, a *lokhelyeken* a szántóföldek mellett, valamint a hegylábakon *bennvaló kaszálók* vannak. A szántók és *bennvaló kaszálók* hasonló adottságú területeket foglalnak el, időről időre felcserélődhetnek. Ha a szántók nem éppen zsíros földje kimerül, azokat felhagyják, és rövid idő alatt kaszálóvá alakítják, amely jó kövér fűvet terem éveken át. A kaszálóból eközben egy újabb szeletet hasítanak ki, amelyet felszántanak (*palлагot szegnek*).

A *bennvaló kaszálók*at rendszeresen, két-három évente trágyázzák. Napjainkban a trágyázás intenzívebb, mint korábban. Ez két fő okra vezethető vissza. Egyrészt régen a trágya jelentős része a gabona- és *pityókaföldekre* került: *Régebb több vót a szántóföd. S a ganyékat odarakták reá. Gabonát természetettek, s a pityókafödre. Most gabonát nem vetnek, csak pityókát, s akkor jut a pázsint* (CsA).

A *bennvaló kaszálók*at elsősorban a völgyaljakban és a hegylábakon találjuk

A másik ok, hogy a népesség növekedésével egyre kisebb terület jut egy-egy családnak (a gyepek területe 1870 óta alig változott, miközben a népesség csaknem megnégyszereződött – a birtokok folyamatosan aprózódnak). A családi gazdaságok részéről kényszerű lépés a gyepgazdálkodás intenzifikálása, amely biztosítja az állatállomány téli takarmányigényét: *A területek nem vótak így kiművelve, s így ellátva, hogy ennyi legyen a szénáhozam* (MJ). Ahogy említettük, a *bennvaló kaszálók*ra minden második-harmadik esztendőben jut trágya. Ez teszi lehetővé, hogy júniusban sok *imolás* (fűfélék uralta) szénát, augusztus végén pedig sarjút lehet kaszálni ezeken a gyepeken.

Szent János (június 24.) táján elérkezik a *bennvaló* területek kaszálásának ideje. A trágyázott helyeken ez idő tájt már akkora a fű, hogy nem lehet tovább halogatni a szénacsínálást anélkül, hogy a gazdák a termés ledőlését, kórósodását kockáztatnák. A korai kaszálás ugyan-

A bakceka és a bárányláb Szent János napja előtt jellegzetes színbe öltözteti a *bennvaló kaszálók*at

akkor elegendő időt biztosít a sarjú növekedésének: *Július elejiig meg legyen csinálva, s akkor mán augusztusba tud kaszálni sarjút* (PK).

A *bennvaló kaszálók*at két jellegzetes fajuk után néha *bakcekás-báránylábas* (*Tragopogon orientalis* és *Salvia pratensis* uralta) *kaszálóknak* nevezik. Lila-sárga tengerrük uralja a *bennvaló gyepeket*: *Itt ebbe' a verőfénybe', itt es a bárányláb, bakceka, úgy hívjuk ezt az ódalt: bakcekás-báránylábas* (CB).

Inner hay meadows are manured every 2-3 years. The process of manuring became more common following the abandonment of crop farming half a century ago, as substantial amounts of manure became available, and thus was used for the improvement of the inner meadows. In this way their management became more intensive: *Earlier the grasslands were not so cultivated.*

Imola, a kaszálók fejedelme

A kaszálók legfontosabb fajcsoportja az **imola**. A csángók ezzel az egyetlen névvel jelölik a magas termetű, keskeny levelű (*nemigen van levele*) fűfélék képviselőit. Az *imola* név mögött több mint húsz fűfaj rejtetik (pl. az *Arrhenatherum*, a *Cynosurus* és a *Trisetum*, valamint *Agrostis*-, *Festuca*- és *Poa*-fajok), köztük számos gyepalkotó fűfaj is, amelyek gazdasági szempontból rendkívül fontosak. A csángók szerint az *imola* a kaszálók fejedelme (MJ), amely mindenhol van, mer' itt nálunk ugye a gyepek, az a leglényegesebb (FI).

Azzal, hogy biológiailag több fűfaj alkotja az *imola*-csoportot, a gyimesiek is tisztában vannak. A gazdálkodás szempontjából ezek a gyepalkotó fajok annyira hasonlóan viselkednek, hogy a gazdálkodónak nem szükséges név szerint megkülönböztetni őket: Az *imolák*, van több féle, több olyan fű, hogy mi úgy mondjuk, *imola*, de mégse egyforma, s biztos más neve van. Van,

Az *imola* a kaszálók fejedelme – a bennvaló kaszálókon a széna fő tömegét adja

amelyiknek olyan, mint a zabnak vagy a búzának, úgy ki van hányva, olyan apró feje, a másoknak van, csak egész olyan tömör, mint a rozs. Láttam, hogy többféle termése van, aztán mi mindegyiket *imolának* hívjuk (TD).

Az *imolák* termőhelyeként a gyimesiek elsősorban a kövér (trágyázott) helyeket említik: Az *imola* az ilyen szép helyeken, kövér helyeken (nő). Van egyebütt es, de ott olyan gyéresebben (BE), tehát elsősorban a bennvaló helyeken meghatározó. Másutt nem nő olyan nagyra: Ha meg van trágyázva, hát ez megnő méter magasra es, még azon felül. De a hegyeken, ő mán huszonöt-harminc centi, annál magosabbra nem nő (VK). Végeredményben az *imola* fajcsoport minden gyeppen jelen van a tájban: Az nő verőfénybe' es, észokba' es, az mindenütt nő (CB).

A széna minőségét az *imola* milyensége erősen meghatározza. A bennvaló, kövér helyek szénájában nincs annyi gyógynövény, ebbe csak az az *imola*. Egyszerű az,

Az *imola* fajcsoportba számos gyepalkotó szálfü tartozik

jó minőségű, csak mégse olyan (TD). Sok széna terem a bennvaló helyeken, de *imolás* széna, amelynek minősége elmarad a kinnvaló kaszálók lapias szénájától, amelyet sok gyógynövény, számos vadvirág jellemez. A kinnvalókon nem az *imola* határozza meg a széna mennyiségét, különösen aszályosabb nyarakon: Amikor ilyen száraz idők járnak, s a fű es felnő, azt mondjuk, hogy úgy felnő (az *imola*), úgy tetszik, van, de mikor kaszálod es, rend sem lesz belőle (TE).

Imola is the name of the tall grasses in Gyimes. It is a polytypical folk taxon in which the locals include more than 20 tall-grass species. These have such similar characteristics from an economical perspective, that it is not important for the farmers to name each of them separately. Though they recognise the morphological differences, giving a unique name to each and every species is not necessary: *I've seen that they have different fruits, but we call all of them imola*. Their economical importance is denoted very well by the statement: *Imola is the king of hay meadows*.

Zablevelű fű (tollas szálkaperje – *Brachypodium pinnatum*, csomós ebír – *Dactylis glomerata*, gyepes sédbúza – *Deschampsia caespitosa*) és heskó (*Brachypodium pinnatum*)

A **zablevelű fű** a széles levelű fűfélék, elsősorban a *Brachypodium pinnatum* csángó neve. Olykor idesorolódnak a vetett füvek is (pl. a nagytermetű *Festuca*-fajok). Ritkán **heskónak** is nevezik, de ezt a nevet egyesek csak a *Brachypodium pinnatum*-ra használják. Fontos különbség az imolával szemben, hogy az *nem nő magosra, csak olyan széles levele, s érdekes, hogy a kasza se vágja* (BE). A kaszálás nehézségeiről a férfiak sokat beszélnek: *A kasza előtt úgy lesimul, a kasza átfut a tetején, s utána áll vissza. Úgy vissza es van kandarodva a kasza után* (TD).

Brachypodium pinnatum is called **zablevelű fű** (lit. oat-leaved grass). It does not grow tall, and has wide leaves. This grass prefers nutrient poor sites. Csángós regard it as a poor fodder, which is difficult to cut. Some, however, argue that it is better than the *imola*, as it keeps nutrients in itself.

A zablevelű fűnek széles levelei vannak, ez különbözteti meg az imolától

Élőhely szempontjából elsősorban *sován helyt terem* (CsA), még hozzá *inkább úgy verőfényes helyeken* (FI), *ahol a nap a legtöbbet süti* (PK). Gazdasági szempontból sokkal értéktelenebbnek tartják, mint az *imolát*, mert *a marhák se szeretik, nem eszik* (BE), hiszen *éles és silány*. Egy növény, *ami eléggé tápanyagba' gyenge* (JGy*). Néhányan azonban úgy vélik, valójában jobb takarmányt ad, mint az *imola* szénája: *az imolát is szereti* (a jószág), *szóval megeszi, hogyha a szénába kerül, de ha megvénül, akkor üres a bele, s olyan tartalma van csak, mint a szalmának. De a zablevelű az lapos, az úgy megtartsa magába' a tápanyagját* (PK).

A *Deschampsia caespitosa* szárazabb élőhelyeken is gyakran előfordul

A *Brachypodium pinnatum* a déli oldalakon nagy foltokban jelenik meg

Bárányláb (mezei zsálya – *Salvia pratensis*) és bakceka (réti bakszakáll – *Tragopogon orientalis*, ritkán *T. dubius*)

A **bárányláb** (a patikakönyvbe' úgy írja: zsálya (BE) – itt M. Treben: *Egészség Isten patikájából* című könyvéről van szó, mely igen nagy hatással van a gyimesi gyógynövényismeretre) a **bennvaló kaszálók** jellegzetes zsályája, amely száraz esztendőkhöz szinte egyeduralkodóvá válik a gyepekben: *Ahol kövérebb a talaj, úgy kékíti az egész füvet, mikor virágjába' van, s nagyon dús. A füvek má' úgy kékek* (PK). A csodaszép díszlet azonban kevés szénát ígér. A bárányláb eluralkodása a gyepekben ugyanis száraz tavaszt jelez, amikor az időjárás nem kedvez az **imolák** (fűfélék) növekedésének, így széna is kevés lesz abban az esztendőben. Ráadásul a bárányláb nem egyszerűen a kaszálós területeken, hanem elsősorban a gondozott területeken, a benti ka-

Bárányláb (*Salvia pratensis*)

szálókon, amik ganyézódnak (JGy*) van jelen. Tehát éppen a hozamot biztosító **sarjús helyek** adnak kevés szénát ezekben az években.

A szárazabb években tömegesen megjelenő bárányláb gyógynövény: *Nagyon finom teája van annak is* (JGy*), amelyet elsősorban **köhögéstől s így gyomornak, mindennek** (TE) használtak. A virágjában összegyűlt nektárt a gyermekek keresték: *Gyermekek vótunk, szíttuk ki a virágból a mézet* (JP), mert olyan illatos, kicsi édességet hoz az ember szájába (PK).

A **bakceka** szintén a **bennvaló kaszálók** fontos növénye. Mindenki ismeri ezt a fészkesek családjába tartozó, magas termetű növényt, melynek *olyan lapos, hegyes lapija van, sárga virágja* (CsA). Inkább kaszálókön van jelen: A kaszá-

Bakceka (*Tragopogon orientalis*)

Száraz években a bárányláb tömegesen lepi el a bennvaló kaszálókat

lós területeken, a füvekbe', talán verőfényen (déli oldalon) is van, ott is láttam, meg a nedvesebb területeken is (JGy*). A tápanyagban gazdag, trágyázott, **kövé helyeken** (JA) fordul elő, de **reglőn** (legelőn) **nemigen**, **gyéren** van (CsA). Egykor gyermekcsemege volt. A virágzat alatti zsenge szárat rágcsálták édeskés íze miatt: *Azt úgy ettük, mikor gyermekek vótunk, az ulyan jó, mikor friss. Meghántottuk, s úgy rágtuk, olyan puha vót, s úgy megfogta a szájunkat, rendesen olyan csúf kávészínű vót a budzánk* (ajkunk) (BE).

Two most characteristic species of inner hay meadows are *Salvia pratensis* and *Tragopogon pratensis*. In June, these two species define the colour (bluish-yellow) of mowed hay meadows. Mass appearance of *Salvia pratensis* (Csángó name is *bárányláb*, meaning lamb foot) in the spring indicates dry weather and a poor hay yield, because *there are only a few imola* (meaning grasses) *in between*. Both *Salvia* and *Tragopogon* were eaten as sweets by children in earlier times. They used to sniff the nectar of the *Salvia*, because *it brings little sweetness to one's mouth*, and chew the young, sweetish stem of *Tragopogon*.

Kukukkvirág (tavaszi és sugárkankalin – *Primula veris* és *P. elatior*) és borsos lenkő (szümcső – *Bunias orientalis*)

The local names of both *Primula veris* and *Primula elatior* is *kukukkvirág* (cuckoo flower), because both start to flower when the cuckoo arrives in the spring. However, these two very similar species are distinguished by several Csángós on the basis of flower colour: *Two types of yellow, darker yellow and a more pale yellow. Primula flowers are very ornamental in the spring, covering even the inner hay meadows in large numbers. It is also a medicinal plant; the tea of the cuckoo flower is very good against coughing. Bunias orientalis, frequently found on rich soils, is an important spring vegetable, since it grows really early in spring. Csángós usually cook the leaves in a soup: It was used for soup here in Gyimes long time ago. It is even now.*

Kukukkvirág (*Primula veris*)

A **kukukkvirág** (*Primula veris* és *P. elatior*) sárgát virágzik, olyan csengettyűs forma. Három-négy kicsi fityegős virágja van (TM). A kukukkvirág népi taxon botanikai szempontból két fajt takar, a tavaszi és a sugárkankalint. A gyimesiek közül sokan veszik észre a különbséget: *Sárga, s olyan kétféle sárga. Sötétebb sárga és halványabb sárga. A halványabb sárga az magasabbra nő, s amelyik pedig sötétebb sárga, az csak terpe* (TM). Népi névből azonban egy is elég, hiszen *mind a kettő egyforma* (TM). Kinnvaló és bennvaló kaszálókon, reglőkön, tehát a gyepekben (fű közt) mindenütt előfordul: *Fű közt lehet találni. Igazán, az má' szapora, mindenütt van a fűbe'. De csak a fűbe'* (TM). Elsősorban azonban a bennvaló helyeken tartják számon: A kukukkvirág, az a bennvalókon van inkább (CsA). A kukukkvirág gyógynövényként is fontos, teáját fogyasztják: *Orvosságos, nagyon orvosságos a kukukkvirág tea. S így gyermekségnek köhögéstől a kukukkvirág tea nagyon jó* (MJ).

A szántószegélyek és a bennvaló kaszálók legfontosabb vadnövényei közt a **borsos lenkő** is helyet követel magának. Magas termetű, sárga virágú, keresztes növény, amely elsősorban a jól trágyázott (kövér) kaszálóokban jelenik meg: *A lokbirtokokba', az aljba', ahol ganyézzák* (CB), méghozzá a kaszálós területeken, de ez már inkább a gondozott, kövérebb területeken nő (JGy*). A borsos lenkő fontos kora tavaszi zöldségnövény: Ezt használják étkezésre, például tavasszal, mer' úgy jó korán kinő, s akkor így főzeléknek, levesnek itt Gyimesbe' régen használták. Meg most is (FI). A borsos lenkő egy jellegzetes gyimesi étel, a salátaleves egyik lehetséges alapanyaga: *Ha van szalonna, olyan apró kockára megvágni, kiolvasztani, s akkor savanyú tejjel vagy tejfől vagy valami kicsit ilyen tejesebb dologgal felengedni. S akkor aztán zöldet, ami a borsos lenkő vagy sóska vagy ez a lánclapi* (*Taraxacum of-*

ficinale) vagy bármi, azt ugye megmosni szépen, leforrázni, megvágni apróra, s akkor belefőzni abba a tejes lébe, akár s akkor még egy kicsit betejfölözni, s ennyi (FI).

Kukukkvirág (*Primula elatior*)

Borsos lenkő (*Bunias orientalis*)

Papvirág (réti margitvirág – *Leucanthemum vulgare* és *L. ircutianum*), pulykafű (cickafark-fajok – *Achillea* spp.) és köménymag (fűszer kömény – *Carum carvi*)

A **papvirág**ot (ritkán **margareta**) mindenki jól ismeri. Generalista faj, a gyepekben az *mindenütt van, itt a kaszálókba, s még a reglőkön es van* (BE). A kaszálás idejét jelző (indikátor) növény: Amikor a papvirág hullatni kezd, érted-e, akkor azt a fűvet kell kaszálni. Mer' akkor má' vénül el mindenféle. Akkor azt mondják, az a jó széna, amelyikbe' benne van a papvirág. Akkor még fiatal a fű (CB). Gyakori faj, amely azon kevés népi taxonok egyike, amely annak ellenére kapott nevet, hogy semmilyen módon nem használják. Azaz, felhasználásának egy módja mégis van: Így szedtük, s megkezdjük (tépni a szirmait), mondtuk: »Szeretlek szívből, s szüüből.« Aztán amikor lett vége, hogy melyik marad (BE).

A **cickafark**ot (régebbi, ma ritkábban használt néven **pulykafű** vagy **féregfarkú fű**) szinte mindenki ismeri.

Papvirág (*Leucanthemum vulgare*)

Elsősorban a kövér szántók szegélyében és a bennvaló kaszálókon nő: Ez itt a szántófődek végénél, ott. Hát lehet még a füvekbe is. Én láttam a mezőn is, ott a reglőn. Csak az má' күssebb s gyengébb (BE). / Az a kövér helyeken, a kövér, a trágyázott kaszálókon mindenütt terem, s muzsdákon, mindenhol (PK). Fontos gyógynövény.

A bennvaló helyek nevezetes faja a **köménymag** (**ke-ménmag**) is. Fiatal leveleit **baraboly** néven említik: Baraboly, hát az a... mi a köménymagnak mondjuk, amikor még nincs kivirágozva. Csak a levelét (FI). Ezt az állatok takarmányozásában hasznosítják: Azt szedjük a csirkéknek megvágni az ételükbe, azt mondják baraboly-nak. Csak aztán a köménymag mikor felnő, elgyérülnek a levelei (TP). A bennvaló helyeken szinte mindenütt előfordul, de különösen gyakori a szántófőd szélein, s

Cickafark (*Achillea* spp.)

Köménymag (*Carum carvi*)

a kövér helyeken, s ilyen vizenyes, nem éppen olyan vizenyes hely, hanem csak mégis egy kicsit nedvesebb hely. Ott es van (BE). Termését gyomorbántalmak ellen használják: Mikor régebb cefrék (kislányok) vótunk, akkor édesanyám rágatta bé. S ha nem, főztünk teát. S megittuk, s má' nem fájt a hasunk tőle (BE).

The inner hay meadows provide habitats for several useful species. The beginning of the mowing season is indicated by the flowering of *Leucanthemum vulgare* (its Csángó name is *papvirág*, meaning priest flower): If the priest flower is starting to shed (its petals), it is time to mow that meadow. There are several species occurring in these grasslands that are used mainly in human medicine (e.g. *Achillea* spp.). The spring leaves and summer shoots of *Carum carvi* have distinct names (*baraboly* and *kömenymag*). It's fruit is used as a medicinal tea: We prepared tea, drank it, and the stomach-ache was gone.

Kinnvaló kaszálók

A kinnvaló kaszálók a településtől távolabb eső gyepek, amelyekre elhelyezkedésük miatt nem lehet trágyát juttatni. Ennek ellenére szinte minden évben minőségi termést adnak: Ezek a hegyi kaszálók, hogy tudja, itt vót az az ősi erdő, s az belerothadt oda, s az minden eszten-dőbe' szép termést ad (LG).

A településtől távolabb hatalmas kinnvaló kaszálók és kis erdőfoltok mozaikja színesíti a tájat

A gyepek szinte hétről hétre változtatja színét, attól függően, mely fajok virága válik meghatározóvá

A bennvaló kaszálókban a rendszeres trágyázás számos faj előfordulását kedvezőtlenül befolyásolja. Mivel a kinnvaló kaszálókat nem trágyázzák, ezek fajgazdagabbak, mint a bennvaló helyek, ahogy azt a korábban idézett mondat is érzékelteti: *A benti kaszálókba' nincsen annyi gyógynövény, mint a kintikbe'* (JA). / Sokkal több gyógynövény van a hegyi (kaszálókban), mint például a lóhere, piros és fehér. Ahol ganyézott, ottan nem lesz. Onné' kihál (TA). Ezekben a gyepekben már a magasabb régiókra jellemző növényfajok is megjelennek: A kinti, hegyi kaszálókban vannak olyan fűfélék, ami nem lesz meg mind itt benn nálunk a kerti fűvekbe (VK). Ezeket a gyepeket már nem uralja oly mértékben az imola (nem imolás a széna), mint a bennvaló kaszálókat: A burjánnyok közt is, nincsen nagy különbség (a kinnvaló és bennvaló kaszálók közt). Annyi, hogy a kövér helyen (bennvaló kaszáló) inkább ilyen imolásabb fű terem, s a sován helyen (kinnvaló kaszáló) ilyen laposabb, zsánikásabb. Abba' is van imola, csak nem nő meg olyan nagyra (TA). Így a kinnvaló kaszáló képét az imola helyett vadvirágok tarka sokfélesége határozza meg, ezen a gyepeken apró virágos fű (BB) terem.

A kinnvaló kaszálók lapos szénáját jobb minőségűnek tartják, mint a bennvaló kaszálók imolás szénáját: Ezek a hegyi szénák, ami között van bartacin (*Onobrychis viciifolia* – lásd később), a többi (sok minden más), ezek

Június végére a *Leucanthemum vulgare* és a *Chrysanthemum corymbosum* fehérbe öltözteti a kinnvaló kaszálókat

táplálékosabbak sokkal (MJ). Ezt a hegyi szénát elsősorban a teheneknek adják.

A kinnvaló kaszálókban azonban nemcsak a gyógynövények, virágok, hanem a burjánnyok (mérgező, rossz ízű fajok) is nagy számban vannak jelen: A hegyibe' ördög-borda (*Pteridium aquilinum*), kecskekapor (*Laserpitium latifolium*), akkor lósódi (*Rumex alpinus*), eszpenz (*Helleborus purpurascens*). Akkor még milyen es van? Csipke (*Cirsium* spp.), számárcsipke (*Cirsium* spp.), ászpa (*Veratrum album*) (TA).

Outer hay meadows are grasslands located at a distance from settlements, upon which manure is not used. These are the most extensively managed, and therefore the most species-rich grasslands: *There are much more medicinal plants in the mountain (meadows). Where it is manured, there will be none, they die out from there. What it is out (in the mountains), is not in (the village).* These grasses are mown once a year, in August, and the resulting hay is rich in dicotyledons (herbs) making it the most important winter fodder for cattle, because *its hay is leafy* (meaning that it contains many dicotyledons), *the cow gives a more fatty milk because of it.*

Piros és fehér vadhere (lóhere-fajok – *Trifolium* spp.)

A **piros** és **fehér vadhere** (vagy **vadlóhere**) egy-egy fajcsoport gyimesi neve, melyek mindegyike néhány lóhere-fajt fog össze (piros here: *Trifolium pratensis*, *T. alpestre*, *T. medium*, fehér here: *Trifolium repens*, *T. pannonicum*). A két színváltozat két, szorosan összekapcsolódó népi taxon, amelyek termőhelyükben kicsit eltérhetnek: Van a tiszta vadhere, az van két féle. Fehér, az a kaszálókön, s piros, az es kaszálókön, s reglőkön is megterem. A fehér here csak a kaszálókön gyakorabb, s a piros az a legelőkön

Vadherés kaszáló

is (PK). A vadhere-fajok a kinnvaló kaszálók legfontosabb takarmánynövényei. Különösen értékesnek tartják azokat a kaszálókat, ahol nagy mennyiségben van jelen a vadlóhere: Jávárdiba' sok van ez a vadlóhere, azt szeretik a marhák es, s akkor a népek es szeretik, hogy azt mondják ulyan jó vadlóherés kaszálóm van (BE). Időnként nagy foltokban lepik el a kaszálót: Ilyen csoportosan nőnek ők is, ahol van, csak az van. Van olyan hely is, hogy két-három méter helyen csak azt lehet találni (JGy*).

Piros és fehér vadhere (*Trifolium alpestre* és *T. pannonicum*)

The most important fodder species of the outer hay meadows are the various *Trifolium* species, which are abundant in these grasslands: There it is a lot of this clover, cattle love it, so people also love it too.

A *Trifolium medium* a piros vadhere taxonba tartozik

Bergőburján (foltos ujjaskosbor – *Dactylorhiza maculata*, szúnyogglábú bibircsvirág – *Gymnadenia conopsea* és vitézvér – *Nigritella rubra*)

A kinnvaló kaszálók ékességei az orchideafélék közé tartozó **bergőburjánok**, a foltos ujjaskosbor és a szúnyogglábú bibircsvirág: Egyiknek sötétpiros virága van, s a másik olyan halván kékes-pirosas, világosabb a virágja (TS). Az extenzíven használt kinnvaló kaszálók gyakori fajai, reglőkön (legelőkön) is jelen vannak, de jóval kisebb számban: Kaszálóba' es nő, láttam, s reglőn is láttam. De mindenesetre pusztá helyen. Nem erdő alatt (CsA), de inkább a hegyi kaszálóba' (JP). Az orchideafélék az ókor óta afrodiziákumként használatosak (az *orchis* görög eredetű szó, jelentése: here). Gyimesi nevük is erre utal, de ezt a témát nem érdemes bekapcsolt diktafon mellett feszegetni. Egy mondatocskát mégis sikerült előcsalogatni: A földből kiássa a gyökerit, amelyik megeszi, az az aztán akkor berreg (JP). A gyökere a két fajnak nem egyforma: Egyiknek a gyökere olyan, mint a fokhagyma (foltos ujjaskosbor), a másiknak olyan, mint így az embernek a tenyere (szúnyogglábú bibircsvirág) (TS). Előbbit a nőnek adták, amelyiknek egy gyökere van, az a bogyója (TS), utóbbit a férfiaknak.

Azok a hidegségiek, akik korábban Háromkúton éltek, vagy a nyarat a Bárány-hegyen levő nyári szállásukon (*kalliba*) töltötték, a *Nigritella rubra*-t nevezik *bergőburján*nak. Hidegségben csak egy bizonytalan adata van, a Bárány-hegyen azonban biztosan előfordul: Errefelé (mármint Hidegségben) nem nagyon van. Báránhegyen szoktuk látni, így a köves vidékeken. Szép piros virága van (JA).

A *Dactylorhiza maculata* here-alakú gumói

Bergőburján (*Gymnadenia conopsea*)

Bergőburján (*Dactylorhiza maculata*)

Bergőburján (*Nigritella rubra*)

A *Gymnadenia conopsea* gyökere

Orchids are also seen in these outer hay meadows, creating bright colourful spots. To date, 26 species of orchids have been documented in Gyimes, with *Gymnadenia conopsea* occurring most frequently in the hay meadows. Tens of thousands of these flowers colour the hay meadows pink in the second half of June. The species was known earlier as an aphrodisiac, similarly to *Dactylorhiza maculata*: You dig out its root from the ground, eat it, and then start to buzz... Their Csángó name (*bergőburján*) refers also to this use.

Bábakonty (szártalan babakalács – *Carlina acaulis*), pünkösdi rózsza (zergeboglár – *Trollius europaeus*) és csengőkóró (csörgő kakascímer – *Rhinanthus minor*)

A **bábakonty** a kinnvaló kaszálók jellegzetes (szártalan), mással össze nem téveszthető növénye. Augusztusban a kinnvaló kaszálók kevés virága közül termetével, színével, virága méretével is kitűnik: *Olyan elterjedett, szúrós levelű, s az nem nő nagyot, a kasza es nem nagyon tudja levágni* (FF), ráadásul olyan piszok, a gereblye foga es akad (tőle), amikor takarsz (TE). Élőhely szempontjából elsősorban a sovány helyeken van jelen: *Nyáron van elég a sován helyen* (CsA) és a bundzsákos (mohás) helyeken (TD). A babakonty ehető vadnövény: *Meg lehet hántani, s megenni* (JP), és fontos gyógynövény is: *Úgy köhögtem, hogy nem tudtam még éjjel se aludni. Elhagyott a köhögés tőle, megszüntette* (TS).

A **pünkösdi rózsza** a gyimesi kaszálók egyik ékessége: *Az nagyon szép, a rózsza* (FF). A növény elég magasra nő, megnő 70-80 centi magasra, gyönyörű rózsája van (JGy*), amely sárga színben pompázik, és úgy Szent Péter tájára, június dereka után nyílik ki (FI). Kinnvaló kaszálókön bontja szirmait: *Az is kaszálón, ilyen kinti*

kaszálókön (TE), de megválogatja élőhelyeit, ugyanis *az nem mindenütt nő* (TP). Felhagyott kaszálókön gyakran tömegessé válik. A szénatároló épületek és kalibák (nyári szállások) körül is rendszeresen megjelenik: *Van egy lapos a kalibán belől. Ott aztán az lepte el. Úgy ellepte... olyan szép sárga a hely tőle* (TS).

A **csengőkóró** sárga virágú, félpárazita faj (élősködő, amely vizet és ásványi anyagokat szerez a gazdanövénytől, s fotoszintetikus úton állítja elő a tápanyagokat). Nevét onnan kapta, hogy elvirágzása után termése olyan zergős, mikor elszárad (TD). A faj a legsoványabb helyek jelzője (indikátora): *Ahol úgy ki van soványodva, sován a hely* (JA), elsősorban a kinnvaló kaszálókön fordul elő: *Az es ilyen sován helyeket szereti a dombokon, ahol túl lapos a hely, ott nő, ahol a széna nem nő nagyra. Mikor nagy szárazság van, akkor csak csengőkóró terem* (TS). A legsoványabb helyek indikátoraként egy történeti monda is kapcsolódik a fajhoz: *Báthoryt mikor megölték. Itt ölték*

*volt meg túl, a Naskalaton (a legmagasabb hegy Gyimesben) túl. Milyen ember volt, nem tudom, nem ösmertem. Üldözték, a szentdomokosiak, hogy öljék meg. S menekült, volt egy lova. Menekült és kijött ide Naskalat tetejére, ott van egy keresztfa, azt mondták a Báthory keresztfája, úgy hívták. S el volt fáradva, lefeküdt, és elaludt. A ló mellette füvelt, regelészett, és akkor jöttek az ellenségei. A ló eleget nyertett és kapált, oda ment melléje. Nem ébredett meg Báthory. És akkor a ló elmenekült. Ott volt egy nagy lapos kő, olyan kicsi magassága is volt, a ló egyből odalépett, és a patkót úgy rátette a kő tetejére, hogy a patkónak a nyoma látszik most is, megnézheti akárki. A kövek akkor lágyak voltak. Báthoryt elfogták, és azt mondta a Báthory a domokosiaknak, hogy hagyják meg az életét, mert hét esztendeig olyan termést hoz a földjükre, hogy ha nem vetnek, akkor is aratnak. De ha nem hagyják meg, akkor hét esztendeig **csengőkóró** lesz, egyéb semmi. Úgy volt. Sokat kínlódtak, nem volt termésük. Aztán templomot csináltak, úgy hívják, hogy Báthory templom, ott búcsút tartanak minden őszön* (JGy).

Bábakonty (*Carlina acaulis*)

Pünkösdi rózsza (*Trollius europaeus*)

Csengőkóró (*Rhinanthus minor*)

The outer hay meadows are habitats for a large number of folk taxa, among which there are important medicinal plants, habitat indicators and decorative, ornamental species. The flowers of *Carlina acaulis* is made into a tea which is very effective against coughing (*it stopped the cough*). The Csángó name of *Trollius europaeus* (pünkösdi rózsza) refers to the feast of Pentecost, indicating roughly the flowering period; occasionally Csángós collect it for its beauty. It often becomes abundant in abandoned hay meadows. *Rhinanthus minor* is an indicator of nutrient poor habitats, *it loves poor soils, where the hay does not grow very tall. When there is heavy drought, then only the csengőkóró grows*. It also appears in a historical legend, where it symbolized the appearance of a drought as a punishment for misbehaviour.

Hóvirág (*Galanthus nivalis*), ezerjófű (szurokfű – *Origanum vulgare*) és tüdőfű (kis holdruta – *Botrychium lunaria*)

A csángók egyik kedves növénye a **hóvirág**. A kinnvaló kaszálókon nagy tömegben nyílik kora tavasszal: *Az van leghamarább, az a virág* (CsA), elsősorban a verőfényesebb helyeken, ahol a Nap egy kicsit hamarabb megsüti. Hát az tömegesen van (FI) ezeken a gyepeken. Azonban nem mindenütt fordul elő: *Nem akárhol nő, de van* (TE), egészen pontosan *fenn a hegyekbe’, de olyan, ahol a magaslatokon vannak olyan kússebb gödrök* (PK). Reglőkön (legelőkön – nyáralókban) is előfordul: *Kint a nyáralókba’ jelenik meg leghamarább* (TM). Gyakran ültetik a házak körül: *Azt, ha béhozzák gyökerestől be, s kertbe’, az megél, s nyílik tavasszal* (CsA).

Az **ezerjófű** (ritkábban **ezergyógyfű**, **szúrfű**) az egyik legfontosabb, legtöbbet használt gyógynövény Gyimesben. Kinnvaló kaszálókon, reglőkön, illetve déli kitettséggű, magaskórós erdőszegélyekben egyaránt gyakori: *Az van mindenütt a füvekbe’*. Inkább a verőfényes helyeken (JGy). / *A reglőkbe’, a sován helyeken, s a kaszálókba es van* (BE). Nevéhez méltóan általános gyógynövényként, számos probléma esetén használják: *Azt használják teának, az finom gyógynövény. Ideges embereknek, s gyomor-betegeknek... S akkor jó az, akinek izzad a lába. Abból*

The arrival of the spring in the outer hay meadows is indicated by the flowering of the snowdrop (*Galanthus nivalis*). This species is not only seen in the hay meadows, but is also often dug out and planted in gardens: *If it is brought in with its roots and planted in the garden, it will flower in spring*. The most frequently used medicinal plant of the Csángós is *Origanum vulgare*, collected in large numbers by the locals, who call it *ezerjófű*, grass of thousand uses. Its tea is consumed almost every day as a roborant: *It can be used on a daily basis*. Because that leaves resemble lungs, *Botrychium lunaria* is named “lung grass”, and the locals use it for curing lung problems.

kell főzni teát, s abba’ mosni meg a lábat, s megszünteti az izzadást (TS). Mivel nagyon ízletes a teája, gyakran egyszerűen élvezeti szerként használják: *Az ilyen közönséges tea, amit napi renden lehet használni* (JA).

A **tüdőfű** a kinnvaló kaszálók ritka, nehezen észrevehető harasztja. Kis termetű (10-15 cm-es) növény, karéjos levelei a tüdőre emlékeztetnek, innen kapta gyimesi nevét. Sárga színű sporangiumai júniusban jelennek meg, ezek az ő „virágai”: *Az úgy néz ki pont, mint a tüdő. Maga a lapija. Nyóc-tíz, tizenöt centi, tizenöt centinél’ magasabb nincs, van egy szára, s neki fel, s kicsi sárgás, apró virága van* (TA). Élőhelyét tekintve elsősorban az északi kitettségű vagy magasabb régiók kaszálóiban fordul elő: *Észkos kaszálókba’ inkább* (TS). A levél alakjának analógiája alapján tüdőbajok gyógyítására használják: *Magamnak szedtem, még amikor a tüdőmmel beteg vótam* (JA).

Ezerjófű (*Origanum vulgare*)

Hóvirág (*Galanthus nivalis*)

Tüdőfű (*Botrychium lunaria*)

A **reglő** a legelő csángó neve, Gyimesben ugyanis az állatok *regelnek*. *Nyáralónak* is nevezik. Általában május közepétől szeptember elejéig vannak az állatok ezeken a területeken. Ezt követően az *őszlők*re kerülnek, amelyek – ahogy láttuk – a felszabaduló *kinnavaló kaszálókat* jelentik, ahol a felnövő, kaszálásra már nem alkalmas sarjú legeltetésére van lehetőség.

A *reglőket* a kaszálókhöz képest rosszabb termőhelyeken alakították ki, elsősorban a *verőfényes* (déli kitettségű) oldalakon, amelyek nem voltak alkalmasak kaszálónak: *Meghagyták, ahol látták őket, hogy a talaj is olyan vót, hogy mondjuk nem felelt meg kaszálónak vagy valami* (LG). A *reglőknek* három típusa különíthető el: 1.) a faluhoz legközelebb eső legelők, ahova az állatok (elsősorban tehén) minden nap kijárnak. 2.) A településtől távolabb (egy-két óra gyaloglásra) eső területek. Itt az állatállomány (elsősorban tehén) a hegyen felépített istállóban éjszakázik, a gazdák mennek ki minden este a *kalibához*, hogy az esti és reggeli, fejéssel kapcsolatos teendőket ellássák (*kalibázás*). 3.) A legmagasabb

A legmagasabb hegyek gerincein elsősorban juhnyájak legelnek

A településhez legközelebb eső reglőkről mindennap hazajár a jószág

gerinceken húzódó gyepeken juhászok legeltetik a gyimesi családok juhait.

A legelők többsége nem egyéni tulajdonként, parcellánként van kimérve, nem is közös községi tulajdon, hanem több család területe van egy tagban: *Három-négy gazda egy helyt gazdálkodott, egy legelőre* (LG). Ezeken a legelőkön mindenki a birtokolt területnek megfelelő arányban rendelkezik legeltetési joggal: *Akkor, ugye, a terület el vót*

A távolabbi reglőkön nyári szállásokon éjszakázik a jószág. A meredek oldalon jól látszanak a taposási lépcsők

osztva hód (hold – kb. 0,58 hektár) szerint. *Nekem van tíz hódam, magának öt hód, s akkor hód szerint csapták az állatot* (LG). Hogy egy *reglőre* mennyi állatot lehet hajtani, a régi szokásjog szabja meg. Ezt meg kellett tanulni: *A szülőktől, s aztán a gyermekek, ahogy szaporodtak, úgy aztán mindegyiknek része vót a szülők után. Akkor tudták, hogy egy állatnak mennyi terület kell. Egy állat, hogy megéljen nyáron, kell három hód* (LG).

Pastures represent the utmost dominant land-use category in Gyimes, covering huge areas in the region. From May to October, these grasslands provide the forage for the livestock of local households. Pastures have shared ownership between several families. Cattle go home every day from the inner pastures. In the case of the more distant pastures, farmers go out every evening to milk the cows. Animals graze unattended on these pastures, and their movements are restricted by fences protecting hay meadows or the neighbours' pastures. On the third types of pastures (pastures of the high mountain ridges), hired herders take care of the animals, mainly sheep. The carrying capacity of pastures is maintained by traditions such as the knowledge of *how much space is needed by an animal*.

Zsanika (palástfű-fajok – *Alchemilla* spp.)

Ha a kaszálók fejedelme az *imola*, akkor a legelőké a **zsanika** kell legyen! A *zsanika* egy fajcsoport, amelybe 6-7 palástfű-faj tartozik (pl. *Alchemilla crinita*, *A. monticola*, *A. subcrenata*). Apró termetű fajok, 10 cm-nél magasabbra ritkán nőnek: Az *terpe*, a *fődön terül*, s olyan kicsi recés lapija van, s kicsi sárga virágja (FF). Közöttük a különbségeket a gyakorlott (botanikus) szem is nehezen veszi észre, a csángók nem sokat foglalkoznak vele. Vannak azonban, akik jobban érdeklődnek a növényvilág iránt, s időnként hihetetlen észrevételeket tesznek: *Hányféle zsanika van? / Én egyet ismerek. Én annyit látok, hogy itt a bennvalókon sokkal nagyobb a lapija. Itt olyan is van, hogy 9 van, és van, hogy 11 recéből áll. Ha már kimenne az ódalba a sovány (helyekre), akkor van 7, 6-7. Én itt leülök, s olvasom, azt is megnézem, unalmamban megszámlálom őket* (VK). Az idézett mondat valóban az egyik fontos határozóbélyegre hívja fel a figyelmet!

A *zsanika* szinte minden élő- és termőhelyen előfordul: *Kaszálóba', reglőbe' mindenütt megtalálható, itt nálunk az udvarba' is* (FI). Konstans népi taxon, szinte minden termőhelyen megjelenik a tájban, bár elsősorban a *jobbacska helyeken* (FF) fordul elő, *nem mindenütt az se. Nyáralóba' (nyári legelőn) es van, hogy egyik helyen van, s a másik helyen má' nincs* (JP). Gazdasági jelentősége a reglőkön válik hangsúlyossá, két okból is. Egyrészt a *zsanikától van a legtöbb teje a tehennek, a zsanikás fűtől* (CB), de a juhoknak is a legjobb: Az *apró zsanika, apró fű, a' kell a juhoknak. Attól adja a tejet* (LG). Másrészt pedig az állatoknak jó, *tartalmas fű, mer' vizet tart, még egy egész hosszú nyári napon is a harmatot úgy megtartsa magába', olyan a levele* (PK). Víztartó képességét a végletekig kihasználják olyan legelőkön, ahol nincsenek források: *Vannak olyan helyek, hogy nincsen*

forrásvíz, hogy a juhok egész nyáron csak annyi vizet ittak, amennyi annak a tölcserébe' megmaradt, az a kis harmat vagy esővíz (FI). Gyógynövényként inkább ilyen női problémákra alkalmazzák (FI).

A harmatcsepp a juhok fontos nyári vízforrása

Alchemilla species (Csángó name is *zsanika*) are very important plants for the grazing animals. Locals argue that this species is primarily responsible for higher milk yields: *Cows have the most milk because of the zsanika, because of the grass with zsanika*. The leaves of *Alchemilla* hold dewdrops for a long time after the sun rises which can supply a surprisingly large amount of water for sheep to drink for the weeks they are out to pasture *sheep drank all summer only that small amount of dew or rain that remained in the cone of its leaves*. Although there are several species of *Alchemilla* occurring in the area, locals use only one folk name for these. The Csángós that are particularly interested in the flora, however, do notice differences between their leaves: *Here, in the inner (hay meadows) the leaves are much larger. Here there are some 9, others 11-palmated. If you would go out in the side in the poor... there are 7, 6-7!*

Zsanika (*Alchemilla* spp.)

A havasi reglőn jól látható, hogy a szőrcsét nem eszik meg az állatok, csak körüllegelik

A magasabb régiók túllegeltetett reglőin gyakori állományalkotó fűfélé a **szőrcse**, amely a talaj alacsony foszfortartalmát jól viselő, azt jelző (indikáló) faj. Gyakran egyfajú, monodomináns állományokat alkot: *Olyan helyek vannak, tiszta szőrcse. Egyeb nem nő közöttte* (TE). A legrosszabb termőhelyeken uralkodik, *ahol a legeslegsoványabb a hely* (CB), ahol kevés másik faj képes megélni: *Legnagyobb uralmas ő, az úgy lepi a földet* (PK).

Biológiai értelemben egyetlen fajról van szó, de a csángók egy része két növekedési formáját különíti el: *Kétfajta szőrcse van, a kecskeszakáll, az ilyen bogokban nő, a kasza úgy szökdösik rajta. S van a másik, amelyik úgy áll, mint a szőnyeg, olyan sűrű, az a szőnyegszőrcse. Mind a kettő szőrcse, de azért van neki két neve, a kettő közt ez a különbség* (VK).

A szőrcse az 1980-as évek második felétől jelentős területeket hódított meg a magasabb hegyek gerincein: *Ejsze, régebb nem is vót annyi* (BE). Ez a legelők kötele-

ző műtrágyázásának „köszönhető”, ugyanis *a kollektív üdejibe adtak műtrágyát. S akkor el kellett vetni* (szőrní). *Adtak a reglőkre, s elvettük, s akkor úgy bélepte* (a szőrcse) (BE). A műtrágyázás eleinte jelentősen növelte a hozamot: *Akkor* (abban az) *esztendőbe’ olyan fű vót, tudod-e, hogy majdnem úgy kellett höngörítsük* (BE). Felhagyása után azonban szinte *kiégette a reglők talaját: Úgy elrontotta a helyet, csupa szőrcse nőtt* (TE). A rossz kezelés után ezekkel a helyekkel nem lehetett mit kezdeni, a gyimesi gazdák a Jóisten kezébe adták a döntést: *Amennyit a Jóisten ad* (BE).

A szőrcsét az állatok sem eszik meg: *Roszzul eszi a juh, s a tehenyek es* (CsA), ráadásul *kaszálni es nagyon rossz* (CsA), mert elcsúszik rajta a kasza. Ezért megpróbálják visszaszorítani. Néhányan étetéssel kísérleteznek: *Úgy es csináltak, hogy meggyújtották. S az úgy a tűz végigfutott, hogy az a száraz égjen le* (BE). Ez trágyázással együtt lehet csak hatékony: *Mikor a területeket át akarták változtatni, akkor ősszel, mikor az állatok legeltetése lejárt, akkor szépen meggyújtották a száraz szőrcsét, és leégették. S tavasszal, akkor trágyázták, vagy esetleg műtrágyázták, s akkor átalakult a talaj. Más füvek, más növények nőttek ki ott* (JGy*). A szőrcse visszaszorításában azonban a *koszarázás* mutatkozik leghatékonyabbnak. Erről a későbbiekben külön, a reglők kezelése kapcsán írunk.

Nardus stricta (Csángó name is *szőrcse*, meaning strong hair) is the most frequently found stand-forming grass of higher pastures, often forming monodominant swards: *There are places, only szőrcse. Nothing else grows in between. It often causes economic damage, because sheep hardly eat it, and so do cows, and it is also difficult to mow. Its cover increased substantially in the 1980s, when some grasslands, particularly the pastures, were chemically fertilized. It is said that chemical fertilizers messed up the place, [so] only szőrcse grew.*

Szőrcse (*Nardus stricta*)

Fekete kokojza (fekete áfonya – *Vaccinium myrtillus*) és ménisora (vörös áfonya – *Vaccinium vitis-idaea*)

A fekete kokojza gyakran a szőrcsés gyeptől kiemelkedő dombokon (honsokokon) nő

A **fekete kokojza** a magasabb régiók általában szőrcsés reglőin gyakori: Szőrcsés helyeken, ahol legszőrcsésebb hely van, ott szereti (CB). A gyéres (ritkás) fenyőerdők alján (PK), valamint az erdőszegélyekben is előfordul: Erdőszéleken, kaszálókba' es, regelőbe es, csak ahol gyakran má' az erdő, ott es van, de ott má' akkor nem termel (nem hoz termést) (TE). A gyepekben elsősorban az ún. honcsokos helyeken fordul elő. Az egykori erdők helyét sokfelé jelzik a kidöntött fák gyökérzete által kiforgatott hatalmas földhalmok. Ezek a honcsokok, ahol a fekete kokojza gyakran megjelenik: Dombos területeken, ami ugye szőrcsés, mohás. Inkább a dombok tetején találha-

Vaccinium myrtillus and *V. vitis-idaea* are encountered in the higher zones, and are especially frequently found in the *Nardus* swards and in open coniferous forests. The leafy shoots of *Vaccinium myrtillus* are used against stomach-complaints by the Csángós. The fruits of both species are collected; jam is made out of the *V. myrtillus* berries, while those of *V. vitis-idaea* are used as pickles to accompany roasted meat: During pigsticking there are treats, then they use it instead of pickles.

tó, mint a gödrökbe'. Tapasztalt dolog, hát ezt, aki járt, az tudja (JGy*). Fontos vadgyümölcs, amelyet sokan nagy mennyiségben gyűjtenek (dzsemet készítenek belőle). Azonban nemcsak gyümölcsét hasznosítják, leveles szárát gyógyteának szedik: Gyomorbántalmakra használják, úgy szedjük, hogy még kokojza is legyen rajta. Levelestül, mindenestül, úgy szokjuk főzni a teát (FF).

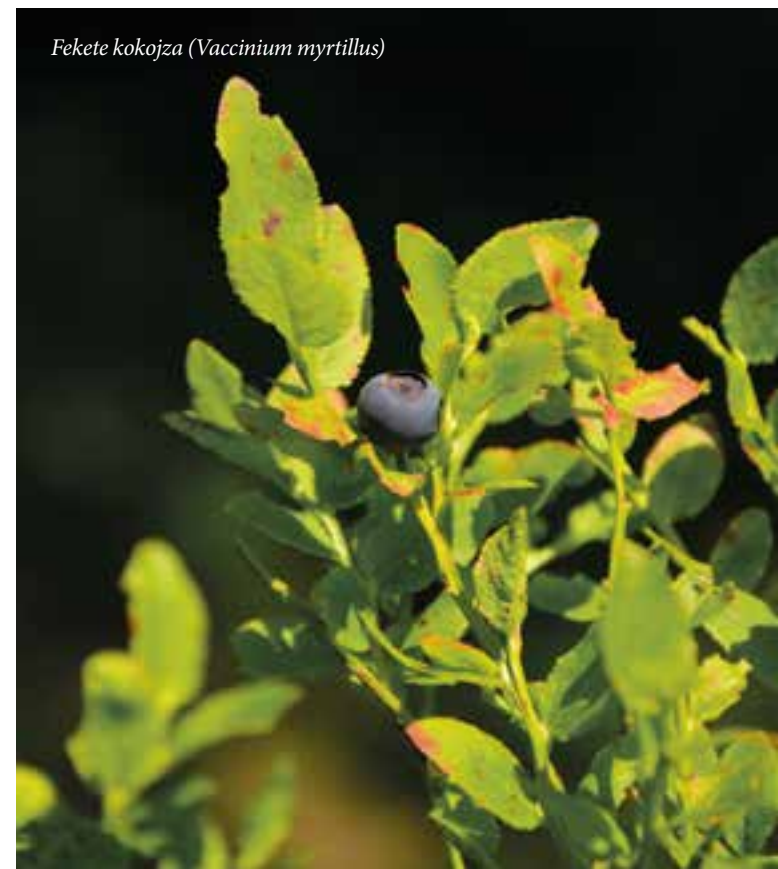
A **ménisora**, vagyis a vörös áfonya jóval ritkább, mint fekete gyümölcsű rokona. A két faj sok tekintetben hasonló: Olyan, mint a kokojza (fekete áfonya), olyan forma, csak piros (JP). / Pont olyan a levele, csak nem nő meg annyi magosra, olyan törpébb, s olyan piros bogyók

Ménisora (*Vaccinium vitis-idaea*)

lesznek (CsA). Gyakran együtt fordul elő a két faj: Az (a ménisora) es ott, ahol a (fekete) kokojza szok' lenni (FF). A különbség az, hogy a ménisora fás termőhelyeken nem fordul elő: Inkább pusztába', ahol nincsen erdő annyira. A (fekete) kokojza inkább megvan erdőkört is, úgy szélekbe' inkább (FI). A gyepek közül elsősorban a reglőkön fordul elő: Regelőbe' inkább lesz (TE), valamint sziklás helyen, ahol ilyen mohás föld van, s a legmagosabb (PK). Termését savanyúságnak is van, aki elteszi. Csak simán (vízbe), mer' ő már annyira savas, hogy az elég (FI). Hús-ételek mellé kínálják: Disznóvágáskor ilyen vendégségek vannak, akkor ott savanyóság helyett azt használják (TS).

Fekete kokojza (*Vaccinium myrtillus*)

Epefű (Szent László tárnics – *Gentiana cruciata*), dancia (sárga tárnics – *Gentiana lutea*), és csipke (aszat-fajok – *Cirsium* spp.)

A reglők gyakori növénye az **epefű**. Lehetetlen összetéveszteni, hiszen kicsi kék virágja van annak (CB), és olyan csukros (CsA), örvös állású levelei négyesével állnak: *Négy levele van neki* (TS). Hajtásai (4-5 db) egy tölevélrózsából fakadnak. A gyimesi tájban számos élőhelytípusban előfordul, de elsősorban a reglőkbe, a sován helyeken (BE) találkozhatunk vele, illetve a hegyi utak szélén, köves helyen (PK). Az epefű gyakran használt gyógynövény, elsősorban emésztőszervi problémák esetén alkalmazzák: *Azér' is kapta ő a nevét, hogy gyomorbántalmakra, epebántalmakra szedték, főzték a teát* (JGy*). Nem az ízéért szeretik: *Az olyan keserű, hogy az Isten öröjzön. Így májnak jó, csak borzasztó keserű* (CsA). Állatgyógyászatban is alkalmazzák: *Hozott vót nekem epefüvet, mer' a tyúkjaim egyik évbe mind döglöttek meg, s azt mondták, hogy epefüvet áztassak, lobbantam meg, s vizet abból tegyek. S valóban (használt)* (JA).

Csipke (*Cirsium* spp.)

Epefű (*Gentiana cruciata*)

A **dancia** kizárólag a Háromkút fölé magasodó Bárány-hegy reglőin fordul elő. A román Vörös Könyvben is szereplő ritkaság, amelynek élőhelyét a legeltetés felhagyása miatti cserjésedés veszélyezteti. Nagy termetű faj, melynek olyan levele van, mint az ászpának (*Veratrum album*), csak barnább a levele, s sík (JGy). Magasabb hegyeken jelenik meg: *A dancia azt egy helyt tudom, hol a takonkokojza*

Dancia (*Gentiana lutea*)

A dancia fontos gyógynövény...

... a gyökerét használják

(*Vaccinium gaultheroides*), avval szomszédos (PK). A dancia nehezen hozzáférhető, de fontos haszonnövény, amely erős orvosságos, az is ejsze, gyomortól (BE).

A **csipke** a reglők és a veszes helyek (vágásterületek) jellemző faja, amelyet a reglőn kell kiirtani, (mert ha) az belékerül a szénába, s akkor az állatok se tudják megenni, olyan szúrós tüskéi vannak, nagy tüskéje (TS). A veszes helyeken (vágásterületen) a csipke az elsők közt jelenik meg: *Csak csihán, s ilyen csipke, amit az állatok nem szeretnek* (TS). A felhagyott szántókon is felbukkan (elsősorban a *Cirsium arvense*), ahol előre csak csipke nő, s ilyen gazok, olyan, hogy nem használatra való (LG).

Pastures provide habitat for several important and versatile folk taxa. One of the most important of these is *Gentiana cruciata*, used as a medicinal plant for curing the bile, and is applied in veterinary medicine: *My hens were all dying one year, so I've macerated some bile grass, boiled it and gave the water (to the hens)*. Five *Gentiana* species found in the region are known by Csángós; *Gentiana cruciata*, *G. asclepiadea*, *G. utriculosa*, *G. verna* and *G. lutea*. Each of these has a Csángó name, however, their relatedness is not shown by their folk name, or by the thinking of the Csángós. *Cirsium* spp. are characteristic species of the pastures and clearcut-areas.

Magyaró (*Corylus avellana*)

A **magyaró** reglőkön és kaszálókon egyaránt előfordul, de talán a reglőkön gyakoribb: *Itt nálunk van a kaszálóba', de van a reglőn is* (TP). Alapközet szempontjából a *palaköves, agyagos helyeket szereti* (TD). A faj termőhelyi igénye szempontjából a déli kitettség meghatározó, a hegyvidéki klíma miatt fény- és melegigényessége korlátozza előfordulását: *Inkább a verőfényes helyt, köves helyt szereti* (CB). Ahol nagyobb mennyiségben terem, ott gyűjtik, mert *annak a gyümölcse olyan, hogy ehetős, jó magja van* (TE). Ültetik is: *Magyarófa az olyan, hogy házilag is ültetnek* (TS). Régebben fáját is hasznosították, kihasználva hajlékonyságát. A 20. század első felében a csángók még ráfos

Ezen a bükkfás verőfényes oldalon nagy mennyiségben nő a magyaró is

(megvasalt, fakerekű) szekérrel közlekedtek. Ha hosszabb távra indultak (pl. Moldva felé), akkor *kóbort* (tetőt) raktak a szekérre, amelynek vázát hajlított mogyoróvesszőkből készítették, *mer' hajlott, azt jó, s jó magosra* (PK), ívesen lehetett kialakítani. Ezt takarókkal, csergékkel, fóliával letakarták, hogy védjen napsütés és eső ellen.

A **vadcsombor** a kakukkfű-fajok csángó neve. Az egyik olyan fajcsoport, amelynek a hivatalos neve is jól ismert a csángók között is: *Beszéltem magyarországiakkal, ők kakukkfűnek mondják* (PK). A vadcsombor az nő a verőfényes helyeken (JGy), ahol elsősorban sajátos mikroélőhelyeket foglal el, hiszen *a reglőn, a hangyabolyok tetején* (JB), azok közül is a *béfüvesedett hangyátúrások, hangyabolyok* (tetején), *azokon van a vadcsombor* (JA) nagy mennyiségben. A megfelelő termőhely az, *ahol állandóan süti a nap, s inkább ilyen apró kavicsos a talaj* (PK). A csángók a vadcsombort is gyűjtik, gyógynövényként használják teakeverékekben: *Én például, szoktam használni azt köhögéstől, így mondom én, mer' én vegyesen használok csak ezeket a teafüveket, úgy mindent összerakok egy helyre* (FI). Teáját csak az íze

miatt is érdemes fogyasztani, hiszen *nagyon-nagyon finom teája van* (JGy*). Ritkán fűszernövényként is felhasználják: *Szoktam használni, például amikor disznót vágunk, hogy a szalonnát páclébe tesszük, s akkor szoktam tenni bele* (FI). Tartósításra is alkalmas: *Jó húst tárolni. A hús közi kell rakni, s akkor eláll tovább a hús* (TS).

Corylus avellana is a widespread species of sunny, stony slopes. Nuts are collected in big quantities. *Thymus* spp. often cover the ant hills. *Thymus* is an important medicinal plant, it makes a very-very good tea. It is also used as a spice: *when we slather a pig, we use it to marinate the bacon.*

A vadcsombor legjellegzetesebb élőhelye a hangyabolyok teteje

Vadcsombor (*Thymus* spp.)

Tokos eper (csattogó számóca – *Fragaria viridis*) és vadfokhagyma (győzedelmes hagyma – *Allium victorialis* és medvehagyma – *Allium ursinum*)

A **tokos eper** neve arra utal, hogy az érett termésről a csészelevelek nem válnak le, amikor leszedik: *Azér' hittuk ejsze tokos epernek, az (a vacok) rajta maradott a hátulsó részén* (BE). A tokos eper csak verőfénybe' szereti (CB), elsősorban a legelőkön bukkan fel: *reglőn, de a kaszálóba' es meglesz, értetted-e, de annak verőfény kell* (CB). Ezek a verőfényes helyek általában sovány, köves területek: *Sován helyt szereti, ahol köves, s egy kicsi pást* (gyep) van, *ott a tokos eper* (CsA és JA). A patakok partján, martokon is gyakori: *Suvadásos helyeket csak úgy bélepi* (TS). A tokos eper számos élőhelytípusban előfordul, azonban vannak speciális igényei: *Az nem mindenütt. Az erőst kiszabott helyei vannak annak a tokos epernek* (TP). Az ízét jobbnak tartják, mint a berke eperét (*Fragaria vesca*): *Az olyan, mint a berkeeeper, csak ennek nem jó le a tokja. Ez a tokos eper. Jobb, édesebb. / A tokos? Az jobb? / Há' jobb. Jobb, édesebb. S olyan kerekébb* (BE), csak éppen a varjak, s a hollók mind leszedik (CsA).

Tokos eper (*Fragaria viridis*)

A **vadfokhagyma** (ritkábban **medvehagyma**) a Naskalat gerincén, valamint a Bárány-hegyen fordul elő nagyobb mennyiségben, de szórványosan Jávárdiban is találkozhatunk vele. A magasabb régiókban az *Allium victorialis*, a völgyekben, elsősorban a szórványos bükkösökben az *Allium ursinum* jelenik meg. Mivel a medvehagyma olyan, mint a fokhagyma (BE), korábban a kolbász fűszerezésére használták, ha elfogyott a termesztett fokhagyma. A Nagyhagymás-hegység nevét is feltehetően a vadfokhagymáról kapta. A győzedelmes hagyma Székelyföldön mindössze két-három lelőhelyen ismert, ilyen nagy mennyiségben talán sehol nincs, így korábban az egész Csíki-medence ezt az állományt használhatta, mint a kolbász-fűszerezés fontos hozzávalóját. Gyimesben a gazdák rendszeresen hoznak vadfokhagymát a Naskalatról, s a házkörüli kertekben próbálják meg termesztetni: *Má' itt egy szomszédom hozott vót, a legények odajártak, s elütette, s tudja-e, hogy itt a kövér helyen mekkora lapija vót, s hogy elterült vót* (BE). Korábban a Nagyhagymás-hegységben, Bárány-hegyen számos hidegségi és háromkúti csángó családnak voltak nyári szállásai. A Bárány-hegy tetején (Fehérmező), a kiterjedt legelőkön főként teheneket és juhokat legeltettek, s a johókval mikor olyan helyre jártunk, s ettek a johók belölle, még a tejen is érzett az a fokhagymaszag (BE). A vadfokhagyma a barnamedve első tavaszi tápláléka: *egész télen nem eszik semmit, csak a talpait nyalja, addig nyalja, olyan, ki vannak fehéredve tavasszal. Akkor, aszongya, hogy abból (a medvehagymából) eszik legelőre (legelsőre), hogy a gyomrát, a lerakódásokat a gyomrából takarítsa ki. Annyira okos állat ő. Megkeresi, mit kell enni a téli álma után. / S a talpát, azt miért nyalogatja? / Avval töti az időt. Lehet még valahonné' valamit lenyal rólla. A nagy kövérség tavaszra lefogy* (TS).

Vadfokhagyma (*Allium victorialis*)

A vadfokhagymát gyűjtik...

... és a kertekbe is ültetik (a képen *Allium ursinum*)

Fragaria viridis is called tokos eper (lit. strawberry in a case), as its sepals stay with the fruit when picked. It only grows on sunny pastures, and is not as common as *Fragaria vesca*. *F. viridis* is preferred to the later as it is better, sweeter. *Allium victorialis* (and *A. ursinum*) is named vadfokhagyma (lit. wild garlic). It is a rare plant growing on high mountains. Wild garlic was used to flavor sausages, and was sometimes planted into gardens. Csángó people do not like when sheep graze on *Allium*, as it gives the milk a garlic flavour.

Alullegelt reglők erdősödése: nyírfa (*Betula pendula*) és nyárfa (rezgőnyár – *Populus tremula*)

Ha a reglőn túl kevés az állat, akkor az alullegelt területeken lehetőség nyílik a fásszáruak növekedésére. Ezért van szükség a legelők folyamatos tisztítására: Azt má' nem engedheti meg a gazdaság, hogy a bozót befogja, hogy járhatatlanná (váljon). Mert ha egyszer a sűrű bozót felveszi, akkor ott már fűfélé nem terem meg, mer' ugye beárnyékolja a területet. Akkor az állatoknak nincsen mit enni (VK). A pionír fajok (nyírfa – *Betula pendula*, nyárfa – *Populus tremula*, rakottya – *Salix caprea*) és a veres fenyő (*Picea abies*) gyors növekedésnek indul a gyepekben: Úgy kezdnek nőni, a rakottya es, aztán a fák s nyírfa s mindenféle úgy, hogy lesz egy bozót belőle (CB).

Nyárfa (*Populus tremula*)

A nyírfa alapvetően mindenütt jelen van a tájban: Északba', verőfénybe', mindenütt. Mert azt a szél viszi el, a magját (CB). Időnként erdőalkotó is lehet: Van nyírfás, hogy csak nyírfák nőnek (JA). A nyírfát korábban festőnövényként hasznosították: Ulyan szép sárgát festettünk, mint a mocsárvirág (*Caltha palustris*) (BE). A viricselés (a fák tavaszi nedvcsapolása) is a nyírfához kapcsolódik. A csángók mind a mai napig rendszeresen csapolnak meg nyírfákat kora tavasszal, amikor a nedvkeringés megindul. Fáját kocsirúdnak is használják, mert rugalmasabb, mint a bükk: Azért teszik nyírfából, mer' a nyírfa könnyebb, mint a bikkfa, s szíjasabb. Reádől a ló, s meghajlik, de nem tudja eltörni (CB).

A nyárfa olykor magányosabb, nem nő olyan nagy csoportokba', mind a nyírfa (TS), az erdőszélekbe', s inkább észkosabb helyeken (FI), de a pionír fajok közé tartozván a felhagyott területeken bozótokat is alkothat. Ezekből a bozótosokból lesz egy erdő, egy bozót - nyulak, ahol bujkáljanak (TE). Magyar nevét (rezgőnyár) jellegzetesen mozgó leveleiről kapta: Rezgő levele van (JP). Kiváló szerszámfa: Amelyik fiatal, hogy villanyelnek es jó, ha van vastagabb, jó kaszanyelnek (TE).

A nyírfa pionír faj, az alullegelt gyepekben sűrű állományai nőhetnek fel

Nyírfa (*Betula pendula*)

The ungrazed, or insufficiently grazed grasslands are rapidly being invaded by woody species, the scrub encroaches it, so it is impassable. The seedlings of pioneer tree species, such as *Populus tremula* and *Betula pendula* form closed stands within a few years. If these are not removed, the grassland rapidly develops into a forest. Therefore these species are regularly cleared from the grasslands. The wood of *Populus tremula* is an exceptionally light timber; the young ones are good as fork handles, if there are thicker ones, those are good for scythe handles. The twigs of *Betula pendula* were used in earlier times for wool dyeing, and its flexible wood is used even nowadays for making cart poles, because the birch is lighter than the beech, and more resistant. The horse is bending over it, it bows, but cannot break it.

Az *Eriophorum latifolium* tömeges virágzása a selymés helyek legjellegzetesebb képét varázsolja elő

Csángós distinguish several wetland habitats, among which marshes (*mocsaras*) and spring fens (*selymés*) are the most important. Marshy areas occur along streams, where the water is standing. These are wide areas that often dry out during summer and which can then be walked on. Spring fens are smaller areas, around springs, which dry out only after severe drought, when the springs run dry. These are wet areas occupying only a few square metres, and the moist soil makes it difficult to walk on, because if you walk into it, you will sink, this is the *selymés*. Spring fens are dominated by *Eriophorum* species.

A csángók a *vizenyes helyek* (vizes élőhelyek) két fő típusát különböztetik meg: *selymés helyek* (forráslápok) és a *mocsáros helyek* (patakparti mocsarak). A **selymés helyek** (ritkábban *tepsányosok*) alapvetően a hegyoldalakon kibukkanó források körül alakulnak ki, csupán néhány négyzetméteres kiterjedésűek: A *selymés*, az ilyen kisebb területek, források körül. Vannak források, s akkor azok körül egy darab helyt ellepi a víz, *selymés terület*, *vizenyes* (TS). A források előtörő vize oda megfakadt, az a *selymékvíz* (JA), amely nem igényessen folyik, hanem úgy elterül (CsA). Ezeken a helyeken a víz nincs, ahova lehúzódjon. Ha belémész, akkor belesuvadsz (belesüllyedsz)... Ez a *selymés* (JA). A *selymés helyeket* elsősorban az *Eriophorum latifolium* uralja (*Carici flavae - Eriophoretum latifolii*). Állományaikban gyakoriak a különböző sásfajok (pl. *Carex caespitosa*, *C. panicea*) és a *Caltha palustris*, valamint a *Dactylorhiza maculata* agg. A *selymés helyek* a savanyúfüvek (sásfélék) jellegzetes élőhelyei, amelyek nem éppen jó minőségű takarmányt adnak: A ló megeszi, de hát nem nagyon van tápértéke (JGy*).

Hasonló a növényzete a **selykés helyeknek**, amelyek a legkisebb hozamú források mentén alakulnak ki, ennélfogva ezek a helyek nem annyira vizesek, az ember nem süllyed bokáig: Olyan *selykés*, akkor még el lehet menni rajta, s a *selymékbe* má' nem lehet menni (JGy).

A **mocsáros helyeket** nem a források elterülő vize táplálja. Itt a szaladó patakok mentén kialakuló vizes élőhelyekről van szó. Ezeken az élőhelyeken nincs egész éven át tartó, folyamatos árasztás: Van a vizek (patakok) mentén, ahol má' tényleg látod, hogy megáll, bé van mocsarasodva (JA).

A *selymés* és *mocsaras helyek* közt azonban sokszor csak a kiterjedés alapján tesznek különbséget, miszerint a *mocsaras helyek* nagyobbak, mint a *selymés helyek*, azok nagy területen vannak, ahol mocsaraknak mondják (TS).

A mocsaras helyeken gyakran a *Carex*-fajok uralkodnak

Helyenként, elsősorban fás vegetáció félárnyékában a *Petasites albus* lepi el a vizenyős területeket

Sáté (sás-fajok – *Carex* spp.), virágos sá té (széleslevelű és keskenylevelű gyapjúsás – *Eriophorum latifolium* és *E. angustifolium*), gombolyik sá té (szittyó-fajok – *Juncus* spp.) és lapos sá té (fodros harmatkása – *Glyceria notata* és gyepes sédbúza – *Deschampsia caespitosa*)

A **sá té** az imolához hasonló taxonómiai jelentőségű fajcsoport, a selymés és mocsáros helyek – azaz ahol lágy a talaj (TE) – legfontosabb, állományalkotó népi taxonja. A taxonba a vizes élőhelyek sás-fajai (pl. *Carex rostrata*, *C. vesicaria*, *C. panicea*) tartoznak. A sá té és a selymés hely olyannyira elválaszthatatlan, hogy a sá té, sá té hely elnevezést is használják a selymés hely szinonimájaként: Hát, az egyforma, sá té, selymék (JGy). Gazdasági értéke azonban messze elmarad az imola jelentőségétől: Állattakarmányozásra nem nagyon, az egy ló, aminek megfelelő, tehát a tápértéke nagyon gyenge (JGy*). Élőhelye kapcsán fontos, hogy selymék helyt létezik (FF), tehát ahol (állandóan) víz áll (JP). Többféle sá té is létezik: Sá téből van lapos sá té, s van akkor más sá té. Ilyen gombolyag sá té (JGy). A lapos sá té (*Glyceria*

notata és *Deschampsia caespitosa*) mindenhol lesz, a vizek mellett, ezek mellett s kicsi források mellett (JGy). Vigyázni kell vele, mert ha le akarod szakítani, s nem jól fogod meg, úgy elvágja az ujjadat, hogy... (JA). A gombolyik sá té (*Juncus* spp.) ott van a mocsaras helyeken (JP).

A **virágos sá té** a selymés helyek leglátványosabb népi taxonja, amely június derekán fehérre festi a selymés helyeket: Vataszerűleg (vattaszerűség) lesz a tetejire (CB), és fehér, mind a gyapár (havasi gyopár) (JP). A sá téval egy helyen fordul elő: Hát a virágos sá té, az is csak a nedves, mocsaras helyeken, vizet tartó helyeken található. Hát úgy, mint a másik sá té, tehát a virág nélküli sá té (JGy*). Alapvetően a forráslápok egyik legjobb indikátora, szinte minden olyan termőhelyen megjelenik, ahol ilyen hegyi, forrásos-forma kiütések vannak (PK). A hegyoldaloknak vannak olyan lankái, olyan gödrei. S ott van egy-egy ilyen vizes, kiütéses (PK) hely, ahol a forrásláp kialakul, s ahol a virágos sá té jellemzően előfordul. Szépsége miatt néhányan vázába is szedik: Azt is szoktam szedni tavasszal, mikor kimegyünk, olyan szép (FI).

Virágos sá té (*Eriophorum latifolium*)

Sá té (*Carex* spp.)

The scenery of the spring fens is determined by the *Eriophorum* species in the second half of June, when cotton-like thing comes to its top. *Carex* species, with their hardly spectacular flowers are, however, more dominant. They dominate the acid hay, of which nutritional value is very weak. The sá té species are divided into four folk taxa (sá té, flat sá té, round sá té, oat-leaved sá té), based on the morphology of the stem and the leaf. Only the sedges inhabiting wetlands are included in these categories; the terrestrial *Carex* species are not included, and they do not form a folk taxon.

Mocsárvirág (mocsári gólyahír – *Caltha palustris*), torokgyíkvirág (fehér májvirág – *Parnassia palustris*) és surlófű (óriás és mocsári zsurló – *Equisetum telmateia* és *E. palustre*)

Jól ismert tavaszi hírnök: Leghamarabb az nő (TE), neve **mocsárvirág** (ritkábban **mocsár**, **mocsárdi**). A kora tavasz látványos virága, amelynek kerek lapija van, sárgát virágzik, és amely a mocsaras és selykés (CsA) helyeken egyaránt előfordul. Élőhelyét előszeretettel határozzák meg a sáté segítségével: A sáté helyet szereti (JGy), vagy patakok mentén, ugyanott megterem, ahol a sáté (JGy*). Ehető, kora tavaszi zöldségnövény, a bennvaló kaszálók-nál tárgyalt borsos lenkőhöz hasonlóan a lapiját (levelét) szedik: Azt is használták régen étkezésre, a fiatal friss leveleket, mikor tavasszal kibújt (FI). A borsos lenkő kapcsán megismert salátaleves készülhet belőle: Régebben még csináltak ilyen levest belőle, mint a salátából (TS).

A **torokgyíkvirág** szelíd, hófehér virága a tisztaság jelképe lehetne, a selymés helyek dísz: Olyan kicsi fehér

virága van, mint a csillag (JP). Leggyakrabban a selymés helyek szegélyében lehet megtalálni: Az olyan félvízes helyeken van (JGy). / Szinte olyan vízeses, s mégse (CsA). / Nedvesebb helyeken szok' nőni. Nem túl nedves, de azért egy kicsit nedvesebb, mint általában' (FI).

Korábban az állatgyógyászatban használták ezt a fajt, hiszen erőst orvosságos, a sertések torokgyík betegségét gyógyították vele: Összedagad a torka a disznónak, elpusztul. Ilyenvel szokták gyógyítani. Teát megitatni a disznóval, vagy beletőteni az ételibe (TS).

A **surlófű** (**sullófű**, esetleg **zsurlófű**) a harasztok (zsurlófélék) egyik képviselője, olyan, mint a smirglipapír, éppen ezért régen használták, mikor nem volt mosogatószer (FI). A faedényeket szokták mosni vele. Avval fenték (súrolták) az edényt, úgy levitt róla minden mocskot,

hogy szép sárgának maradt (TS). A surlófű is a vizes élőhelyek jellemző faja, amely leginkább selymésbe', vizes területeken (TS) fordul elő, de nem olyan közönséges faj, mint pl. a sáté: Nem mindig van a sátéba', helyen-helyen (itt-ott) van csak (CsA). Sok Háromkút-ról származó, illetve egykor ott gazdálkodó hidegségi surlófű alatt az óriás zsurlót (*Equisetum telmateia*) érti, amely Hidegségben eddig nem került elő: Háromkútnál most es van, de itten nálunk nagyon ki van veszve (TS).

Mocsárvirág (*Caltha palustris*)

Surlófű (*Equisetum palustre*)

Torokgyíkvirág (*Parnassia palustris*)

The most frequently occurring flower of spring fens is *Caltha palustris* which grows at the same place as the sáté (sedg). It is a comestible wild plant, used as food in earlier times, the young, fresh leaves were collected, when it came out in spring. *Parnassia palustris* is found at the edge of spring fens in half-soggy areas. It is one of the most important species used in veterinary medicine, especially useful for curing pigs. *Equisetum* species were used frequently before the appearance of detergents, they used to clean wood dishes with it. They scrubbed the dish with it; it took away all the muck.

Az eltűnő bükkösök világa

Bükkösök (*Symphyto cordati-Fagetum*) napjainkban sok helyen, de összességében már csak kis területen vannak jelen a tájban. Korábban minden bizonnyal nagyobb kiterjedésű lomberdők voltak: *Régebb akkora nagy erdők vótak abból* (mármint a bükkösből) (BE), ezek azonban mára eltűntek, mivel a *bükköt* és a többi lombos fafajt is sokféleképpen hasznosították (tűzifa, szerszámfa stb.), végül túlhasználták. A gyimesi lombos erdők elsősorban luc-elegyes bükkösök: *Addig bükkös vót, úgy híttuk. Idáig (lábszárközépig) mentél a lapiba'* (az avarban). *S vót, vajh egy fenyőfa is közte, de inkább az a bikkfa* (BE), de voltak olyan állományok is, ahol az erdő inkább *vegyes vót, fele bükk, s fele fenyő* (PK). A lombkorona domináns faja a **bükk** (**bikkfa**). Elsősorban az *észkos helyet szereti. Zömébe' a bükkös a nedves helyet, tehát az észkos helyt nagyobb mennyiségbe' terem* (JGy*). Ugyanakkor *ahol erőst napos a hely, ott má' a bükkfa nem szereti annyira* (TS). Fáját a legjobb tűzifának tartják: *Tüzelőanyagnak első osztályú, az a legjobb, mert keménfa, sokat tart a tűzön, nagyon jól melegít* (VK). Szerszámfának is kiváló: *A bükkfa, az értékes. Egyszer az, hogy a bútorgyártásra* (VK). Ko-

The forests that formerly dominated this landscape were partly composed of deciduous trees, especially beech (*Fagus sylvatica*). This tree species has several uses, such as for tools, firewood and pig feed. As a result, most of the beech stands have disappeared, and nowadays only the memory of these former large stands survive: *before there were very large forests of that*. Nowadays beech is found in this landscape only mixed with spruce (*Picea abies*). According to the Csángós, *beech is a first class firewood, it is the best*. When beech trees produced a high yield of fruits, pigs were released into the woods to feed on the beech mast: *There was no need to fatten them, they got so fat when there were plenty of beechnuts*.

csirúdnak is alkalmas: *A bikkfa az, amiből a lovaknak rudat teszünk* (CB).

Termését emberi fogyasztásra is gyűjtötték: *A disznók kimentek, annyi lett, annyi makk, s mi szedtük. S megszáritottuk, s télbe, jaj, be jó vót* (BE)! A fontosabb haszonvétel azonban a disznók téli makkoltatása volt: *A disznaink, elmentünk velük, s olyan nagy hó vót, s úsztak. Ösvenyt csináltak, s kimentek, s egész nap ott a bükkösbe túrkáltak, s ettek. Úgy es vót, hogy nem es kellett meghizlaljuk, úgy meghíztak, mikor sok makk vót* (BE).

Sokoldalúan hasznosított lombos fafaj a bükk (*Fagus sylvatica*)

A kaszálókon gyakoriak a magányosan álló bükkfák

Csonthfa (*Lonicera xylosteum*)

Anemone ranunculoides

Kőrösfa (*Fraxinus excelsior*)

lombkoronát alkotó bükk és veres fenyő (*Picea abies*) mellett a **jáhorfa** (*Acer pseudoplatanus*) gyakori elegyfa: Erdőközt is van. A bikkfa közt szok' nőni, ahol bikkfa van, ott nő közte örökké. Ott szereti, a bikkfával egy helyt (CB). Szerszámfaként hasznosították: Régebb abból ásták (vájták) a tekenyőket, fakalánokat, mindenfélét (CB). Ritka elegyfaj a **vadcseresznye** (*Cerasus avium*), amelynek júliusra beérő gyümölcsét fogyasztják. A vadcseresznye kertek mellett is sok helyen nő, tavasszal fehér virágával, ősszel piros leveleivel díszíti a tájat.

A bükkösök ritka elegyfaja lehetett a **kőrösfa** (*Fraxinus excelsior*). A fafaj őshonos a tájban, ma azonban nem ismerjük természetes előfordulásait. A kerítések mentén azonban nagyon gyakran találkozhatunk vele, ahova sokszor ültetik: A kőrösfa csak itt, ha úgy ültetik a kertek mellett. Az a kertek mellett van (CB). Fája értékes, jó alapanyag, különösen szerszámnyélnek: Különböző szerszá-

moknak, például kalapács, meg különböző szerszámoknak a nyeleket, azokat inkább kőrösfából tették (JGy*). A Kőrösös hegy minden bizonnyal erről a fajról kapta a nevét, bár ezt szinte senki nem erősítette meg, és kőrösfa sem sok van a hegyen: Én nem tudom, azt miért hívják Kőrösösnek. Így örököltük mi is ezt a nevet (CsA). Vannak azonban, akik tudják, miért kapta a hegy e nevet: Ott valamikor vót sok kőrösfa. Még most is van, ott bükkös vót. Bükkfa vót sok, s akkor kőrösfa is van. Most is van kőrösfa még, s ilyen alacsony bükkfa. Tetejüket levagdalták (TS).

A cserjeszintben gyakori a **csonthfa** (*Lonicera xylosteum*): Erdő között, ahol nem túl gyakor az erdő (TS).

Vadcseresznye (*Cerasus avium*)

Erős fáját speciális eszközök készítésére használták: Ostornyeleket csináltak belőle, s mikor régebb vótak ökrök, járompálcát a járomba (TS).

A bükkösök aljnövényzetének fajait a csángók nem nagyon ismerik. A jellegzetes kora tavaszi aspektus virágzása idején még keveset járnak a bükkösökbe. Mire kijutnak ezekre a területekre, addigra a kárpáti sáfrány (*Crocus heuffelianus*), az erdei galambvirág (*Isopyrum thalictroides*), a bogláros szellőrózsa (*Anemone ranunculoides*), a kapotnyak (*Asarum europaeum*) és a szagos müge (*Galium odoratum*) elvirágzik, visszahúzódik. Így alakulhatott ki az a nézet, miszerint a vastag avar miatt nincs aljnövényzet a bükkösökben: Ahol bükk van, térgyig menne (az avarban), ott má' lefojt mindenfélét, ott nem lesz semmi, mer' annak rengeteg levele van a bükkösnek, aztán ott nem nő ki, vajh egy kórócska csak (MJ).

Jáhorfa (*Acer pseudoplatanus*)

The shrub layer of beech forests often contains *Lonicera xylosteum* and *Daphne mezereum*. The wood of the former is so hard, that they used to make whip handles out of it, and also, when there were oxes earlier, (one piece of) the yoke was made out of it. The herb layer of these forests is species rich, especially the geophytes, which can be found in early spring (e.g. *Galanthus nivalis*, *Allium ursinum*, *Isopyrum thalictroides*).

A tájat egykor uraló *fenyő*erdők: sejtelmes lucosok

A nagy kiterjedésű lucosok egykor az egész táj képét meghatározták, állományai ma főként a magasabb hegyekre szorultak vissza

A gyimesiek erdőképe eltér a miénktől. Ha megkérdezzük egy csángó embert, hogy milyen erdők vannak Gyimesben, akkor feltett kérdésünkre elsősorban az itt előforduló fajok nevét sorolják: *Fenyőerdőből hányféle van? / Fenyő, ez a három, a veres fenyő (Picea abies), a fehér fenyő (Abies alba) s a lucsfenyő (Pinus sylvestris).* / *De fenyőerdő-féléből hányféle van? / Ennyi, ezek mind fenyők, mind erdők, mind fenyőerdők (JA).* Ehhez kapcsolódik, hogy az erdőben élő növényfajok Gyimesben az *erdő közt* élnek. Ritkábban valódi erdőtípusokat sorolnak fel fenti kérdésünkre: *A fenyő-erdő, bükkerdő. De a legtöbb fenyő (JGy*).* Időnként a pionír állományokról is szó esik: *Nyíres erdő is szokott lenni, de az keves van, csak így foltokba' nő (TS),* valamint a rezgő nyár ritka állományairól: *Nyárfás, ilyen közös, bozotos erdők (JA).*

A gyimesi táj uralkodó erdőtípusa a lucfenyves (*Hieracio rotundati - Piceetum*). A lombkoronát uraló fafaj a **veres fe-**

nyő. Bükk-elegyes és tiszta állományaik egész Gyimesben uralkodtak a 19. század közepéig, majd területük gyorsan megfogyatkozott. A lombkorona további gyakori elegyfaja a *fehér fenyő (Abies alba)*. Ritkábban a jáhorfa és a *kórus (Sorbus aucuparia)* is megjelenik. A cserjeszint nem túl fajgazdag, a bükkösök kapcsán már említett *csontfa* és a *farkashárs (Daphne mezereum* – lásd alább) említhető.

A lucosok savanyú talajú erdők, a talajfelszínt vastagon borítja a tűlevél: *A bükkfa hamarabb elrothad. Az ága egy-két év alatt úgy el van rothadva, hogy trágyává van válva az erdő között. A fenyő pedig olyan, hogy még tíz évig is ott az ága, ahogy leesik, úgyhogy az nagyon későre rothad (MJ).*

Az aljnövényzet lágyszárú flóráját savanyúságjelző fajok alkotják, amelyek közül a gyimesiek keveset ismernek. Érdekes, hogy míg az erdő fásszárú fajainak döntő többségét megnevezik, s valamilyen módon fel is használják, addig a gyepszint fajai közt alig akad néhány, amelynek van helyi neve. Közülük az *erdei sósdi (Oxalis acetosella)*, az *árior (Euphorbia amygdal-*

oides), valamint a *nyúleper (Streptopus amplexifolius)* említhető, amelyeket a következőkben részletesebben bemutatunk!

Tömör (sűrű) és gyéres (ritkás) fenyőerdők mozaikolnak a hegyeken

A lombhullató fajokkal elegyes lucosok ősszel a leglátványosabbak

Spruce (*Picea abies*) is the main species in most of the coniferous forests. This forest type represents an entire vegetation zone in the Carpathians. It is the most important species of the landscape in Gyimes, dominating in the tree layer – *spruce is the most.*

A veres fenyő a mai napig mindenütt jelen van a gyimesi tájban: *Mindenhol szereti. Ezek neki való helyek* (MJ). Nagyon fontos, a mindennapokat is meghatározó faja a csángó közösségnek. Minden részét külön megnevezik és hasznosítják, örökzöld volta pedig eredetmagyarázó monda tárgya.

A veres fenyő két növekedési alakját különböztetik meg. A földig ágas forma a *bojt*: *Olyan csaposnak mondják, olyan nagy ágai nőnek, bogos. Nem olyan*

Veres fenyő (*Picea abies*)

jó deszkának se (TS), mert a *bojt*, az azt jelenti, hogy hosszú vastag csapjai (ágai), törpe növésű fenyő, bogos az má'. A *gájterra* teszik, valamit elkészíteni belőle, nem az a bog nélküli, teli van bogval, könnyen törik (VK). Az ágtiszta alakot *szelhának* nevezik: *Az ágak csak a tetejibe vannak, zöld ágak. Szálerdő, szép szálás erdő, magos. Magasan és igenous* (TS). Ezt az erdőtüpust gyakran szép *szelhaerdő*nek is nevezik.

Tuskóját *csutaknak*, ágait *csapnak*, tűlevelét *cserekének*, tobozát *csalókának*, a törzsön szivárgó gyantát pedig *szuroknak* nevezik. Fiatal *csalókájából*, amelyet nyár elején a piacon is árúsítanak, szörpöt, az idősebbekből karácsonyfadíszeket lehet készíteni: *Szokták régen megbronzozni, és teszik a karácsonfára* (JP). Cserekéjét régebben a szarvasmarhák téli takarmányozására használták, a juhoknak még most is rendszeresen adják

A veres fenyő jól regenerálódik a tájban

A veres fenyő lombja friss takarmány, aszályos években jól kiegészíti a szénát

(rágóbojt): *Vót úgy, hogy nem vót, nem tudtak annyi szénát csinálni, s télen elmentek ki, s vágták le az ilyen bojtágakat, s behuzatták, s megették a marhák, hogy csak az a kicsi csapja maradt. Az orvosságos, valahogy, ahogy a szénát eszi, úgy rendszeren kívánja azt (a tehén és a juh)* (BE). A juhoknak nemcsak őség idején vágunk ún. *rágóbojt*okat (kisebb, fiatalabb veres fenyőket), mert *há' a juhnak kell a gyapja végett. A juh ezt a zöld ágot, a zöld bojtot, azér', mert a gyapja jobban terem. Nagy táplálék vót a juhnak* (MJ). A *rágóbojtról* a juhok lerágják a cserekét (tülevelet) és a kergét is: *Annyi, minha abrakot kapnának, a kergit, a cserekéjét lerágják* (VK).

A veres fenyő kifolyó gyantájának három típusát különböztetik el. Ezek egyike a sárga színű *csiperkeszurok*, amely korábban a rágógumit helyettesítette Gyimesben: *Akkor csiperkeszurokot szedtek az erdőkön a férfiak, vajh ha fehérnépek arra jártak, a gyermekek. Té-*

len, mikor béültek a fehérszék fonóba a házhoz, fiatal lányok, üdösebb fehérszék, legények, fiatal emberek, öregebbek esszegyültek. Ott fontak, viccelődtek, táncoltak, játszottak. Na, akkor elövétték a szurkot, a fehérszék rágták, hogy legyen nyál, mer' kellett rágniuk azt a kendert, azt a gyapjat, valami. Erre vót jó a szurok (VK). A csiperkeszurok eleinte erősen terpentín-ízű, ráadásul apró darabokra hullik, amelyek beleragadnak a fogba, ezért a legények sokszor magukra vállalták az első néhány perc gyötrelmét, így kedveskedve a fonóbeli lányoknak. Cigi után is jól esik a csiperkeszurok: Régebb, amíg cigarettáztam, s jártam az erdőköt, csiperkeszurkot szedtem. Nagyon jól esett utána, ha rágtam a csiperkeszurkot (VK).

A veres fenyő értékes fafaj, a legnagyobb mennyiségben áll rendelkezésre e tájban. Fáját tüzelőnek, építőanyagként és mint a fűrészaruk legfontosabb alapanyaga, nagy mennyiségben hasznosítják: Nálunk tehát ez az első. Amit annyian nagymértékbe' pusztítottunk (JGy*). Szerszámának is használható: Itt abból a

The spruce (*Picea abies*) is the cultural keystone species of the Csángós. It is abundant in the landscape, being used for firewood, and tools; we make rake handles out of the young spruce. It is also perfectly suited for timber. Every part of the tree is named and used in some way. The cone (*csalóka*, meaning "little baiter") is used for syrup and Christmas ornaments, the needles (*csereke*) are utilized as leaf fodder in the winter: It is like they would get fodder, they eat the bark, the needles. The resin (*csiperkeszurok*, meaning "mushroom tar") was collected as gum, for mouth hygiene, and it also stimulated the production of the girls' saliva, which is indispensable when weaving. The evergreen character of spruce is narrated by a creation story, of which the most important motif is the flight of Jesus and the Holy Family from the chasing Jewish soldiers. This legend goes as follow: You (*Populus tremula*) will shed your leaves, because you would have betrayed me, and the spruce should keep its needles, because it was silent! - Whether this was true, I don't know.

növendékfenyőből gereblyenyelet csinálunk (PK). Idős példányaiból, a szelhaból dránicát (fazsindely) készítenek, amely korábban kizárólagos tetőfedő anyag volt Gyimesben. A dránica hasítása, kifaragása nagy hozzáértést igényel.

A veres fenyőhöz kapcsolódó eredetmagyarázó monda elbeszéli, miért vannak lombhullató és örökzöld fák a Teremtett Világban: Mikor Jézus megszületett, s a zsidók meg akarták öletni, akkor budozódtak, az apja s az anyja egy számarra felülve, s mentek. Mentek a mezőn,

Szirup (szörp) készítésére legjobb a piros csalóka (toboz)

s egy ember szántott. S az eke, a borona, épp elvette vót. Hova bújjanak, mikor látták a zsidókat. Aszongya, az Isten úgy adta, hogy a buzát, akkor vette el (vetette el), s meg es nőtt, ért es meg. Ilyen vót, amibe belébúttak. Jöttek a' izék (katonák), s kérdették az embertől, hogy: »Ilyen s ilyen embert nem láttál itt?« »Én igen.« »S mikor?« Aszongya: »Amikor ezt elvettem.« »Óh, hát akkor, amikor elvetted...« Akkor mentek még, budozódtak. Bé-búttak a levelesbe (lombos erdőbe). S az, mikor mentek, csoszogott. S akkor bébúttak a fenyvesbe. Akkor megátkozta Jézus, aszondta, hogy te hullasd el a leveledet, mer' el, szóval elárútá' vóna, s a bojt tartsa meg a cserekéjét, mer' ő csendbe vót! Hogy igaz vót-e, nem tudom. A bojtnak azér' van meg a cserekéje (BB).

Mindezek megerősítik, hogy a veres fenyő valóban rendkívül fontos szerepet játszik a gyimesiek életében, gyakorlatilag a mindennapi életet is meghatározó fafaj. Az ilyen növény- és állatfajokat kulturális kulcsfajoknak nevezzük.

A csíkszeredai piacon a veres fenyő csalókáját árúsítják

Szirupfőzéshez szedett fiatal csalóka és friss fenyőhajtás

Fehér fenyő (jegenyefenyő – *Abies alba*) és kórus (madárberkenye – *Sorbus aucuparia*)

A **fehér fenyő** a lucosok lombkoronájának fontos elegyfaja. Jellegzetessége, hogy a csereke (tűlevél) fonákján két fehér csík szalad végig: *Fehér a cserekéje* (CsA). Nincs sok belőle: *Az is olyan dolog, hogy nem nagyon szereti mindenütt a fehér fenyő. A veres fenyő között nagyon kicsit, a fehér fenyő csak különös helyeken szereti* (MJ). Elsősorban az északi kitettségű, hűvösebb mikroklímájú területeken jelenik meg: *Csak északra szereti* (CB), ahol időnként domináns is lehet a lombkoronában: *Ott má' olyan helyt több a fehér fenyő, mint a másik* (TE). Élőhely-preferenciája a bükkfához hasonló: *A fehér fenyő es, mint a*

The canopy of the spruce forests is composed of only a few species. The most frequent subdominant species are *Fagus sylvatica* and *Abies alba*, while *Sorbus aucuparia* and *Acer pseudoplatanus* are more rare. *Abies alba* is the Christmas tree of the Csángós, because it does not shred its needles so fast as the spruce. It is also used for decorating the yard gates at weddings. The sourish fruit of *Sorbus* was put in the aftermath when we gathered it in autumn. In winter, when we took down the aftermath and we found it, it had a very good sourish taste, so we are it!

bükkfa, az es inkább az árnyékos területet szereti jobban (TS). Gyimesben karácsonyfának mindig *fehér fenyőt* vágnak, mert *nem hullassa olyan hamar el a tűskéit, mint a veres fenyő* (JP). A karácsonyfa egy-egy szentelt ága az ünnepek után a ház falára és az istállóba kerül. Lakodalom idején a lányos ház bejáratát díszítő kapu készül *fehér fenyőből*, a halálesetet pedig a temető felé vezető úton, a kerítésoszlopokra tűzött, letört, lógó ágvégű *fehér fenyők* jelzik.

A **kórus** a fenyvesekben, ahogy Gyimesben mondják: *erdőközt* (FI), valamint kerítések mellett, azaz a *kertek mellett szok' lenni, úgy a kert tövibe nő. Nem mindenütt van, de ilyen kertek mellett* (TE) gyakori. A kórusfa gyümölcsét régebben, az alább tárgyalt nyúleperhez hasonlóan, a széna közt érelték, és télen fogyasztották: *Azt a gyümölcsöt ősszel szedtük le, jó nagy bogyói vannak, csüngős. Tettük belé a sarjába, mikor így raktuk el ősszel. S télbe' mikor vettük le a sarjút, s odakerültünk, olyan finom savankás, hogy ettük* (BE). Gyümölcséből ecetet is készítettek: *Savanyú hatalmasan, abból azt mondták, csináltak ecetet es régebb* (TE), de manapság má' nem gyűti senki, hogy szedje,

Kórus (*Sorbus aucuparia*)

hogy nem értékes a gyümölcse (TE). Egy adatunk a gyógyászatban történt felhasználását örökíti meg: *Kórus, ha megveszett valaki, akkor meghántották* (a kergét). *Egy ember megveszett vót egyszer. Rég-rég. Hézákótték egy fiatalabb fához, hogy ne tudjon elmenni, s akkor kinyába' addig rágták a héját a fának, Isten örözzön, helyrejött. S emlékszek, hogy a kutyák es úgy veszték régebb meg, s ilyen kóruskerget főztek, s itatták, s helyrejöttek* (BE).

Fehér fenyő (*Abies alba*)

Mindig a fehér fenyő a karácsonyfa

Fiatal halottat jelző fehér fenyő a temető felé vezető út mellett

A megszentelt karácsonyfa egyik ága minden évben az istállóba kerül

Erdei sósdi (erdei madársóska – *Oxalis acetosella*), *árior* (erdei kutyatej – *Euphorbia amygdaloides*), *nyúleper* (szárölelő nyelvcsap – *Streptopus amplexifolius*) és *serkefű* (kígyózó és kapcsos korpafű – *Lycopodium annotinum* és *L. clavatum*)

Az **erdei madársósdi** a fenyvesek egyik leggyakoribb, a társulás gyepszintjét meghatározó lágyszárúja: *Sok van a fák alatt, így, nem nő fű, csak ilyen nő legtöbb* (TS). Jellegzetes megjelenésű faj: *Három olyan forma, mint a here, a lapija* (CsA), és *kicsi apró fehér virága van* (FI). Északosabb helyeken, *s úgy a fenyők alatt, ahol fenyőerdő van* (FI). Ehető vadnövény: *Vágtuk az erdőt, s víz messze vót, vizünk nem vót, s vót madársósdi, s ettiünk, s akkor a szomjúságot elverte* (TE).

Az **árior** a kutyatejfélek családjába tartozó faj: *Mikor leszakasztod, olyan, mintha tej jőne ki belőle* (JP). Nem kifejezetten az erdei flóra tagja, de lucosokban, bükösökben is gyakori, elsősorban a szegélyekben: *Erdő között inkább az is, úgy az ösvények szélénél, úgy a szé-*

lekbe', erdőszélekbe' (FI). Elsősorban a nem túl sűrű álmányokat kedveli, *ahol má' olyan gyéres az erdő* (JA), de előfordul *kinn a reglőkön* (JP) is. Állatgyógyászatban alkalmazott gyógynövény, amelyet kifejezetten a lovak lábának sérülése esetén használnak: *Az orvosságos erőst, a lónak leveri a lábát, vagy elszakajszva valami, azt megfőzik azt az áriort, avval locsolják, s annak, amikor hete van, akkor helyre van jőve* (CB).

A **nyúleper** a fenyvesek ritka faja, *ott az erdőközt es van* (BE), az erdőszegélyben is előfordul: *Erdőszélbe' láttam, bokros helyeken* (JGy*). Édeskés termését (bogyóját) fogyasztják, de nem frissen, hanem széna közt szárítva-érlelve: *De az nyárba' nem jó, hanem akkor jó, én es ettem, így télen, amikor a széna hiába kerül, s ott aztán megéri, s amikor rakódik télen (a széna), s akkor meg van érve, s ehető* (TE).

A **serkefű**, amely *hosszúra elnyúlik* (TE), a bundzsákos, azaz mohás, hűvös mikroklímájú helyeken gyakori, elsősorban a fenyvesekben: *A mezőkön nincsen, hanem ilyen, ahol gyéres erdő, ott* (TE). Gyógynövényként rendszeresen gyűjtik, mivel görcsoldó. Az embernek *valahol megfogja a görcs, tekerik rá, s az olyan szúrós. Hamar feloldja a görcsöt. Teának es jó. Az olyan örökzöld* (TS).

Trees and shrubs of spruce forests are well known by Csángós. However, only a few species from the herbaceous flora have received a Csángó name and are used in any way. *Oxalis acetosella* (Csángó name is *madársósdi*, meaning bird sorrel) is an edible wild plant; its sourish leaves are good against thirst: *We had no water, but there was madársósdi, so we ate, and then it bet away the thirst*. Of outstanding importance in veterinary medicine even nowadays is *Euphorbia amygdaloides*. It is used to cure foot injuries of horses; an infusion is made and *sprinkled* (on the leg) *and it gets well within a week*. The fruit of *Streptopus* is edible, similarly to *Sorbus*: they are not eaten when fresh, but the berries are hidden among the hay during gathering and then eaten in winter, when it becomes a well ripened, tasty titbit during animal feeding. The *Lycopodium* species are also medicinal plants; when *ones limb is got by a spasm, then they wind around it* (the *Lycopodium*), *and that is so stinging. It rapidly lifts the spasm*.

Erdei sósdi (*Oxalis acetosella*)

Árior (*Euphorbia amygdaloides*)

Nyúleper (*Streptopus amplexifolius*)

Serkefű (*Lycopodium annotinum*)

Erdei felfolyó (havasi iszalag – *Clematis alpina*), tisz (tisza – *Taxus baccata*) és lúcs (erdei fenyő – *Pinus sylvestris*)

Az **erdei felfolyó** a fenyvesek sajátos életformájú, lianizáló növénye: *Mint a faszulyka, úgy kapaszkodik* (BE), azaz *nekifog, s a fákon felmászkal, úgy felfonja magát* (CB). *Tölcséres kéket virágozik* (TM). Június elején bontja szirmait. Az *erdei felfolyó* elsősorban a *fenyőerdőt szereti* (MJ), ahol *ilyen felfolyó virág elég van* (JA), tehát nem ritka. Kertek mellett és az erdőszegélyekben is előfordul: *Inkább az erdő széléibe, s itt kertek mellett es van* (BE).

A **tisza (tiszafehér)** a fenyvesek rendkívül ritka faja, amely hasonlít a fehér fenyőhöz, viszont a levélben különbözik, laposabb és szélesebb a levele, tehát a tüskéje és egy picit zöldébb, tehát méregzöldebb (JGy*). Ritkaságára jellemző, hogy napokat kell bejárn, hogy találj egy szálat belőle (JGy*). A tisza fája rendkívül értékes, *legértékesebb fának azt tartották itt* (Gyimesben) (PK), mivel *szép piros, mikor megpirosodik* (JGy). Dísz tárgyakat készítettek belőle: *Olyan piros, mind a rózsza. S csináltak – vótak akkor mesteremberek –, csináltak dohányos dózlit. Abból a szép fából ügyesen megcsinálták, úgyhogy zsebbe is tudták tenni. Akik dohányoztak, mind hordoztak olyanokat. Mer’ szép vót* (LG). Keményfa lévén faszegeket is készítettek belőle: *Tiszafaszegvel szegelték meg a zsendélyeket* (zsendélyeket).

Olyan erős vót az a fa, hogy belé lehetett ütni a fába. Ilyen fenyőfába’ (TS).

Egyike azoknak a természeti erőforrásoknak, amelyeket a csángók túlhasználtak. Ritkasága földrajzi névadásra is alkalmassá tette: a Barány-hegyen van egy Tiszás nevű oldal. Itt ma már nem lehet találkozni *tiszával*, mivel a faj korábban eltűnt a területről, a hegyoldal megnevezésére azonban még alkalmas: *Arról vezett a neve Tiszásnak, hogy ott vót tiszafa. Még mondták a tesvéreim, megkeresték, s kaptak* (találtak) *tiszafát. Fészinyelnek használták, azt mondták, olyan erős, mint a csont. S hogy arról vezett a neve Tiszásnak. Hogy vót tiszafa* (BE).

A **lúcs** Gyimes két jellemző fenyőfajától a *veres és fehér fenyőtől* jól elkülönül, hiszen *ilyen hosszú cserekéje van* (CsA). Jellemzően ültetett állományai vannak, de spontán is terjed. A lúcs ott fordul elő *ahová ültetik. Ha észokba’ ültetik, észokba nő meg, s ha verőfénybe...* (CB), azonban főként *verőfénybe’ szereti ő es* (CB). A köves, oldalas helyeken, *tehát mindegy, akár milyen nehéz helyeken* (CB) képes életben maradni. Ezért ültetik a száraz, köves, déli oldalakra, ahol a *veres fenyő* nem jól újul. *Itt ezt az ódalt béültették vót. Most azok tényleg úgy nőnek saját maguktól. Saját maguktól*

Erdei felfolyó (*Clematis alpina*)

kezdek nőni (TD). Porondokon (kavicsátányokon) és sziklás helyeken is megjelenik. Telepítésével a csángók is megpróbálkoztak: *Szedtem én csalókat, s itt elhántam ebbe’ az ódalba’, de nem vettem észre, hogy nőtt vóna belőle. Pedig a magja biztos beléhullott* (TS). Faanyagának felhasználhatóságát tanulják, próbálgatják: *Annak má’ gyenge a fája. Szép így faragott bútornak vagy firhangtartónak* (függönytartó). *Csak így másként puhafa. Azt mondták, mennyit tart, mert szuroktartalma van. Tettem vót sasokot* (kerítésoszlop), *mer’ azt mondták, hogy szurkos, s annyit tart. Nem tartott* (TE).

Lúcs (*Pinus sylvestris*)

A lúcsot elsősorban a déli oldalakra telepítették

Tisza (*Taxus baccata*)

Clematis alpina is one of the very few lians in Gyimes: it goes upon trees, spins upwards. *Taxus baccata* is extremely rare, as Csángós have overexploited it for its valuable wood. The toponym Tiszás indicates past occurrence. *Pinus sylvestris* is native to the Carpathians but most present localities in Gyimes are the result of plantation or subspontaneous spreading. Csángós also perceived this later secondary process.

Epervész, málnavész, rakottyás és bezseny

A levágott erdők helyén jellegzetes vágásnövényzet alakul ki. A fák kitermelése után jelentősen megnő a talajra jutó fény mennyisége, ennek következtében az erdő talajában meglapuló, gyorsan reagáló fajok magvai kicsíráznak, majd gyorsan növekednek.

Legelőször a **berkeeper** (erdei szármóca - *Fragaria vesca*) által uralt ún. **epervész** (*Fragario-Rubetum*) alakul ki ezeken a területeken: A *berkeeper* itt a *friss vágterek-be*. Mikor levágódik az erdő, akkor má' bújik, s lepi bé. S aztán ott eltart, vajh egy esztendő (BE). Néhány év után a **málna** (*Rubus idaeus*) veszi át a hatalmat ezeken a területeken, kialakul a **málnavész** (*Rubetum idaei*): Azután veszi fel a málnavész (BE). A málnavész olyan, hogy ahol a fákat levágták, akkor ott nő fel a málnakóró (FF). Ha a málna növekedni kezd, akkor aztán úgy ki kezd veszni az eper. Hát az (a málna) úgy megöregedik, s úgy apróbb lesz, később vesz ki (BE). A málnavész öt-hat évig vajh még annál tovább es (uralkodik), de ha kezdenek állatok járni, akkor azok törik össze (FF). Eközben a **rakottya** (*Salix caprea*) indul fejlődésnek a málnabokrok védelmében, s idővel uralkodóvá válik az egykori vágásterületen (**rakottyás**): A *rakottya* egyhamar lepi bé azt a vágteret, de aztán mikor az erdő felnő, akkor

aztán kiöli. És akkor, ha árnyékba marad, akkor kipusztul (TS). Ritkábban a *nyír* lepi el a málnavész területét a vágásterületen: A *fenyőerdők*, ahol levágódnak, ott aztán hamar veszi fel a *nyír* (FI). Ahogy azt a *rakottya*-val kapcsolatos idézet is előrevetíti, a *rakottya*bokrok alatt immár a *veres fenyő* (*Picea abies*) csírázik, s egyre nagyobb arányban borítják *bojtok* (fiatal *veres fenyő*-csemeték) a *rakottya*s helyet: *Rakottya*, *fenyőnövendékek*, ilyenek mindenütt vannak benne, s azt mondják nálunk, hogy az *bezsen* (PK). A **bezseny** stádium legfontosabb jellemzője, hogy amikor annyira megnő, nem lehet menni el közte (TD), és a *veres fenyő* csemetéi még nem nőnek négy-öt méternél magasabbra. Ha ezt túlhaladják, **karóserdő** alakul ki: Má' kezdődnek olyan *rudacsok* (MJ). Ettől kezdve az öngyérülés alakítja a faállományt. Az erőteljesebb, életrevalóbb fák, amelyek több fényhez jutnak, fejlődésükben egyre inkább elhagyják kevésbé életképes társaikat, amelyek lassan elpusztulnak: Egy-egy, amelyik erősebb, öli el a másikat. Semmisül meg. Csak úgy aztán nőnek fészegül, hogy gyengébben. S amelyik erősebb, az növekedik (FF). Ilyen módon emberi beavatkozás nélkül is szép szálerdő fejlődik: Nem kell kapálni, úgy es nő (FF).

Berkeeper (*Fragaria vesca*)

Clearcuts are rapidly being overgrown by secondary vegetation. These changes, the different successional stages, and the dynamical processes associated with these changes are well known, and thus named by the Csángós. Clearcuts are first invaded by *Fragaria vesca*, and then later dominated by *Rubus idaeus*. The names of both of these species are used to describe these folk habitats: *The raspberry is growing up, and so the strawberry is drawn out*. In this successional process, *Rubus idaeus* dominates for 5-6 years, after which its place is taken over by densely growing young spruces, named *bezseny* by the locals. Its most important characteristic is that you cannot go through it.

Epervész

Veszes hely

Bezseny – olyan sűrű, hogy alig lehet közte elmenni

68 *Rakottya* (kecskefűz – *Salix caprea*) és *eszburatória* (erdei deréce – *Chamaenerion angustifolium*)

Eszburatória (Chamaenerion angustifolium)

A **rakottya** a gyimesi táj egyik pionír fafaja, amely a vágásterületeken nagy számban jelenik meg: *Mikor az erdőt levágják, olyan tarvágást csinálnak, akkor legelőször az nő. Rakottya s málna. Málnavész. A rakottya egyhamar lepi bé azt a vágteret (TS). Pionír jellegét jól mutatja az is, hogy aztán mikor az erdő felnő, akkor kiöli (TS). A nyárfa rokonának tartják: a nyárfa közvetlen barátja a rakottya. Ilyen farokonság. Személnek egyik a másiknak (használnak), úgy egy helyt élnek, szeretik ugyanazt a területet. A nyárfa nagyon nem szereti ott, ahol bükkfa van, még a fenyős között valamit, a rakottya ugyanúgy (MJ). Nemcsak a tarvágásokban nő fel gyorsan, hanem a gyepeken is, ahol szintén pionír jelleget mutat: A haszontalan bokrokat azkot kívágni, benne van a borsfenyő, a rakottya, ilyen csipkés bozótok, ezeket ki kell egy vagy két évkebe' vágni, mer' ha nem, akkor lepi el a területet (PK). A rakottya fáját szerszámnyelek készítésére használják fel: Villanyélnek használják inkább a fáját. Gereblyenyélnek rövid. Kapanyélnek s villanyélnek (JP).*

Az **eszburatória** (ritkábban **vészvirág**) az erdőirtások jellegzetes növénye. Nagy termetű, rózsaszín virágú faj: *Olyan nagy magasra felnő, s olyan lilás-rózsaszínes nagy virága van (FI). Repítőszőrös termései nyár közepén érnek meg: De annak olyan nagy a vatája, a hatása,*

Az eszburatória nemcsak a veszes helyeken gyakori, a kerítések mentén is jellemző

Rakottya (Salix caprea)

hogy úgy csípi az orrodát, mikor mész a málnavész közt (BE). A kívágott erdők helyén (veszes helyeken, málnavészekben) hatalmas mennyiségben fejlődik: Az csak a málnavészekben' (JGy), ahol levágják a fenyőfát, s akkor a gallyait úgy összeszedik, s oda egy csomóba hányják. S aztán ott marad, nem égetik el, ott marad évekig, s akkor aztán (ott nő az eszburatória) (PK).

Száraz esztendőben, takarmányhiány esetén az állatok kitelettetésére is felhasználták: *Szedték össze kévébe, s kecskének s juhoknak. Keves szénaterméskor. Szaporította a szénát (MJ).*

Secondary vegetation developing in clearcuts is characterized by pioneer species, among these *Salix caprea*, which occupies the areas invaded by raspberry. The main herbaceous species in the secondary vegetation of clearcuts is *Chamaenerion angustifolium*, which is an ecological indicator of clearcuts all over the Northern hemisphere. Its name in Gyimes (*eszburatória*) is taken from Romanian, similar to the cases of *Helleborus purpurascens* (*eszpenz*) or *Euphorbia amygdaloides* (*árior*). 4% of the Hungarian Csángó plant names are of Romanian origin.

Karós erdő, boronaerdő, szelhas erdő és veszes erdő

Amikor a *bezsenyben* a *bojtok* meghaladják a négy-öt méteres magasságot, a növényzet újabb állapotot, a **karós erdő**nek nevezett szintet éri el: *Növendéken azt értjük ugye, hogy még fiatalok a fenyők, nyóc-tíz méter magasak, karóerdő. Az a növendék (VK). Ahogy a fák növekednek, eléri azt a törzsátmérőt, amikor éppen épületfának (borona) megfelelők: A boronaerdő, az pedig huszonhat-huszonhét centi többe, amiből a lakásokat lehet kifaragni (VK). Ha az erdő ennél tovább növekedhet, és nem vágják ki a nagyobb fákat, akkor eléri a fűrészárúnak leginkább alkalmas méretet: Tőkeerdő, az például, hogy ami a gájterra (fűrésztelepre) meen. Hogy vastagok. Negyven-ötven, hatvan-hetven vagy száz centi az átmérője, az tőkeerdő. Annak a legnagyobb az értéke*

A táj élőhely-diverzitását növelik a sokféle szukcessziós stádium mozaikjai

(VK). Az egész kategorizálás az optimalizált fafelhasználást mutatja, amely a veszteséget a lehető legkisebbre igyekszik csökkenteni. A legnagyobb fákat rejtő, legértékesebb erdőállományok napjainkra nagyon megfogyatkoztak, szinte csak a nehezen megközelíthető helyeken találhatók meg. Ez a helyzet azonban nem korunk sajátossága. Erdőtörténeti adatok szerint az elmúlt évszázadban az idős erdőállományok aránya nem volt jelentős a gyimesi tájban (sem).

Nem csak a levágott erdők helyén alakulnak ki *veszes*, *veszes helyek*. A természetes erdőszukcesszió menete során a nagyon idős erdőállományokban egy-egy fa kidőlésével lékek képződnek. Ezek nehezen megközelíthető, *vad helyek* Gyimesben, ahol nincs lehetőség fakitermelésre,

Idősebb fenyőerdő

ennél fogva a holtfa a területen marad. Érzékletesen írja le az ilyen jellegű ún. **veszes erdőket** az alábbi idézet: *Most má' veszes erdő nem nagyon. Olyan, hogy nagy régi erdő, amit nem termeltetett ki senki, olyan helyeken létezik, hogy onnan nem tudják elszállítani. S az úgy leöregedett erdő (JA). Ezekben az erdőkben a kidőlő öreg fák holt faanyaga kezd rothadni, s akkor a vész közte (kialakul). Az a málnevész vagy ilyen kóró, vagy olyan vész, úgy összenövi, hogy ez a veszedelem, oda bé nem tudsz menni (JA).*

The secondary vegetation of clearcuts slowly develops into a coniferous forest. The dense young forest, as a result of natural thinning, gradually becomes a stake forest, in which the trees have a diameter perfectly suited for fence posts: *The trees are still young, about eight-ten meter high.* This stage develops in a few decades into beam forest, where the diameter of the trees is *twenty six-twenty seven centimetre at the breast*, which provides timber suitable for house building. If even these manage to avoid the axe, then gradually they grow into log forests, where the trees are good for timber: *To sell it on the lumber-yard, there you specifically need log forest.*

Szántóföldek, pityókaföldek

A gyimesi szántók zöme a patak völgyben, sík területen, házak közt, kevés pedig a hegylábakon húzódik. Minden családi gazdaságban fontos szerepet játszanak, az egyik legfontosabb élelemforrás, a *pityóka* (burgonya) termőhelyei.

A szántókat viszonylag fajgazdag, egyéves gyomtársulások jellemzik. A tavaszi földmunkák után zavartalanul fejlődve (általában júniusban gyomlálják utoljára a földeket), augusztusra változatos, több szintes gyomközösségek alakulnak ki, számos magaskórós fajjal (pl. *Sonchus arvensis*, *Amaranthus retroflexus*, *Bunias orientalis*, *Chenopodium* spp.). A gyomvegetáció alsó szintjében a *katonaburján* (*Galinsoga parviflora* és *G. ciliata*) és a *tyukorfü* (*Stellaria media*) uralkodik. Ritkábban jelenik meg a *vadfaszulyka* (*Convolvulus arvensis*) és a *ragadván* (*Galium aparine*).

A gyimesi szántók termőföldje sovány, ezért, hogy a földek minden esztendőben elegendő *pityókával* lássák el a családokat, művelésükre nagy gondot kell fordítani.

A házak közt bennvaló kaszálók és szántók váltakoznak

A szántókat évről évre megtrágyázzák: *Ha tudja jól trágyázni a földjít, minden esztendőbe' eljut a trágya a szántóföldre. Ezek minden évbe' elfogadják a trágyát, nem kell attól félni, hogy »Na, túlterheltem, most elrontottam a földet.«* (VK), hiszen itt (Gyimesben) soványak ezek a földek, úgyhogy muszáj neki (FI).

Szántóföldre elsősorban az érett trágya való, amely egy esztendőn át érlelődik a csűr mellett, s a gyommagvak elrothadnak benne. Így kevesebb *burján* (gyom) csírázik ki: *Annak is megvan, hogy az istállótrágyát is összerakni egyik évbe', s akkor nem kihordani. Mer' ott elpusztul benn a szénaszál, meg a magok, tehát a szántóföldre különösen, azt külön meg szokták érlelni az istállótrágyát, hogy ne frissen tevődjön rá, mer' akkor talán az is a veszélye, hogy azér' van a sok burján* (JGy*).

Amíg a vetésforgó működhetett (termesztettek gabonát), addig ritkábban, minden harmadik évben is elegendő volt a trágyázás: *Egyszer, ha pityóka vót, aztán tettek árpát, aztán zabot, akkor má' meg kellett ganyézni* (TE).

Pityókaföld és herevetés a bennvaló kaszálók közt

A pityóka a legfontosabb termesztett haszonnövény

Arable fields cover only 3 % of Gyimes. Potato is the most important cultivated plant. Arable fields are manured every year for a better yield. Well ripened, two years old manure is applied, in which *the seeds die out* and are therefore not able to germinate. The manure taken out to arable fields is *separately matured*.

Egykori gabonaföldek és felhagyásuk

Az egyik utolsó gabonavetés Hidegségben

Egykor jóval több szántóföld volt Gyimesben, mint napjainkban, hiszen gabonát és rosnövényeket (lent és kender) is termeltek: *Bévették* (bevetették) rozssal, árpával, zabbal, azt arra használták. Kender, len, de azt nem az ódalakba vették, hanem benn, itt a lokföldön (a sík területeken) (VK). Nemcsak a lokhelyeken, hanem a hegyoldalakon is szántók sorjázta, egészen az 1960-as évekig, amikor a gabonatermesztéssel felhagytak Hidegségben. Így a hegyoldalban a szántók többségére már nem volt szükség.

S hogy miért hagytak fel a gabona termesztésével? A Ceaușescu-érában, a '60-as évek első felétől a leszerződő gazdálkodók a beadott tehenekért és borjúkért cserébe nagyon olcsón juthattak *terekbúzához* (kukoricához) és gabonához (jelképes összeget kellett fizetni kilójáért): *Akkor az állatszerződésekre, kellett állatokat szerződni, arra annyi kukuricát adtak, hogy nem vót ahova tenni. Egy darabig jól ment a Ceau-menetbe'* (LG). Ez a legtöbb család számára feleslegessé tette az amúgy sem túl kifizetődő gabonatermesztést. Más családok, akik nem tudtak minden évben borjúra szerződni, még próbálkoztak ezzel, de mivel a gabonabúzához nagy része eltűnt

a tájból, a kártevők (egerek és madarak) a kevés megmaradt gabonavetést lepték el, így a termés jelentős részét kárba vesztett: *Amikor régen mindenki termesztett gabonát, akkor feloszlottak az egerek és, de most ha valaki termeszt, akkor gyűlnek oda az egész. Egyhamar megesszik* (TS). / *Sok a madár, azok szegények, azoknak is élni kell* (CsA). Így aztán előbb vagy utóbb annak is fel kellett hagyni a gabonatermesztéssel, aki a leszerződött állatokért sem jutott elegendő gabonához.

A gabonatermesztés megszűnése a *pityókatermelésre* is hátrányosan hatott. A megmaradt szántókon már alig van lehetőség vetésforgóra (here, lucerna), a szántóföldekre hosszú éveken át csak burgonyát vetnek, amely egyoldalúan zsigereli ki a termőföldet: *Amikor vótak gabonaföldek, akkor cserélték a földeket. Jobb termést hozott. Egy-két évig vót ebbe rozs, akkor megcserélték, ide tették a krumplit, oda tették az árpát, cserégették a földeket. De most, nincs amivel cserélni. Most minden esztendőbe' pityóka, pityóka, pityóka. S így egy időn keresztül az a növényzet abból a darab földbe' a magának való vitamint, táplálékot feléli. Ezért satnyább a termés* (VK).

Az egykor felhagyott szántók helyét szántóteraszok (*muzsdák*) jelzik: *A régi felhagyott szántóföldeknek a belső szélé, ahogy szántódott az ódalba, olyan magoslatot csinál* (PK).

A hegyoldalban jól látszanak a felhagyott szántók teraszai és muzsdái

A lokhelyen (az előtérben) burjános (gyomos) pityókaföld, az oldalban felhagyott szántók teraszai muzsdákkal

Five to six decades ago Csángós grew not only potato, but substantial portions of the arable fields were sowed with rye, barley or oat. The yields were however not high, due to the harsh mountain climate. In the 1960s, following the improvement of the economical conditions, the crops cultivated in the lowland regions became available on the local markets, and the Csángós have abandoned almost instantly the cultivation of cereals. A few of the more conservative families have struggled for a while longer with cereal cultivation, but eventually the concentration of pests made this impossible in the long run: *When everybody cultivated cereals long time ago, then also the mice were scattered, but now, if someone is cultivating, then all gather there.* The poor mountain arable fields were finally almost completely abandoned, and used as manured hay meadows.

Fekete nádály (fekete nádálytő – *Symphytum officinale*) és békaláb (mezei zsurló – *Equisetum arvense*)

A szántók fontos gyógynövénye a **fekete nádály** (*Symphytum officinale*), melynek széles lapija, sötétkék virágja, vastag szára s olyan szőrös lapija (van). S fekete a gyökere (CsA). Mindenki által jól ismert faj, amely a szántókat helyenként nagy tömegben lepi el: *Az van hál' Istennek elég, szántófödbe' sok. Ahova a gyökeret kivesük, ott má' nő is ki. Úgyhogy gyökereből lehet szaporítani erőst. Nálunk úgy el van szaporodva, hogy nem tudjuk a szántófödbe' irtani, nemhogy kiirtani, de gyéríteni se* (TP). Időnként alkalmazkodnia kell a gazdának, úgy elszaporodik: *Egy darab szántófödet fel kellett hagyjunk, úgy ellepte vót* (TS). Noha a fekete nádály akár komoly gondokat okozhat a szántók művelésében, vitathatatlanul fontos és sokat használt gyógynövény Gyimesben. Elsősorban ízületi fájdalmak esetén alkalmazzák kenőcs és alkoholos borogatás formájában: *Ha eltörik a láb, a kéz, megfőzi, vagy megtöri aprára, s ráköti, de úgy rágja, vagy forrassza, az jó* (CsA).

Fekete nádály (*Symphytum officinale*)

A **békaláb** elsősorban az *Equisetum arvense* csángó neve, de gyakran a nagyon hasonló *E. palustre*-val keverik azok, akik a surlófüvet az *E. telmateia*-val azonosítják. Akik azonban surlófü alatt az *E. palustre*-t értik, különbséget tesznek a két, nagyon hasonló zsurlófaj és népi taxon között, noha a hasonlóság egészen zavarba ejtő: *az nagyon hasonlít a surlófűhöz* (JGy*), a hasonlóság egészen zavarba ejtő: *Ez személ* (hasonlít), *ez másképpen olyan, mint a békaláb, csak surlófü* (TE). A békaláb a vizes élőhelyeken (forráslápok, patakok mente) és a szántókon is előforduló zsurlóféle: *Ez van itt a vizek mellett es, na de van a szántóföldön, amelyik olyan soványabb szántóföld* (BE). Időnként, hasonlóan a fekete nádályhoz, nagy tömegben lepi el a szántókat: *A szántóföldekbe' van annyi, itt nálunk öl meg szépen* (TM). A békalábat gyógynövényként használják, mivel jó vizelethajtó. *Akinek fáj a (húgy)hólyagja, a víz hólyagja*. Teának (JP). Néhányan úgy tartják, hogy gyógyhatása csak a szántóföldeken gyűjtött békalábnak van: *Azt mondták, hogy ami a selymékbe' nő, az nem jó, hanem amelyik a szántóföldön nő, hogy az* (TE), mert melyik vizes területen nő, a gyógynövénykönyv (M. Treben: Egészség Isten patikájából) úgy írja, *hogy nem szabad leszedni, hogy mérges* (TS). Az említett könyvből vett recept szerint reuma ellen, fürdőt készítve is felhasználják: *Rehomától. Fel kell melegíteni, s akkor nem kell beléfküdni, csak beléülni. Úgy mondják ülőfürdő* (TS).

A widespread weed species of the arable fields is *Symphytum officinale*. If this species becomes prevalent in the arable fields it is impossible to clear it out, but even to thin it. / We had to abandon a piece of arable land, it covered it up so much. However, its medicinal importance is high. Another species that is often found in arable fields is *Equisetum arvense* used for curing rheumatism. It is not to be confused with *E. palustre* - Csángós say.

Békaláb (*Equisetum arvense*)

Tyukorfű (tyúkhúr – *Stellaria media*), *laboda* (libatop- és disznóparéj-fajok – *Chenopodium* spp. és *Amaranthus* spp.), valamint *katonaburján* (kicsiny és borzas gombvirág – *Galinsoga parviflora* és *G. ciliata*)

A szántók egyik leggyakoribb, nitrogénben gazdag talajokat kedvelő gyomfaja a **tyukorfű**, amelynek *kicsi apró apró fehér virága* van (FI). A *tyukorfű a szántóföldekbe' annyi van, hogy úgy kell höngörítsük* (BE). Elsősorban a trágyás helyeket szereti, szántóföldeket (TS), vagyis a kövér helyeken fordul elő. Gyógynövény, azt megtörték, s tették a daganatokra, azt a tyukorfűvet (BE).

A **katonaburján** (ritkábban **hadiburján**) tájidegen faj, amely az I. világháború idején került Gyimesbe, ahogy erre a neve is utal. Kontinensünkön sem volt korábban jelen, dél-amerikai származású faj, amely Európában a szántóföldek jellegzetes gyomfajává vált. A növény *olyan apró sárgát virágzik, apró aprót. Majdnem olyat virágzik, mint a kamilla* (FI). A szántóföldi gyomvegetáció egyik leggyakoribb faja: *Jaj, katonaburján van, az a szántóföldbe' elég van. Itt van a szántóföldbe' sok. Az is olyan szapora, hogy aztán ha megjelen', nem lehet irtani ki* (TE).

A **laboda** név a libatop- és az észak-amerikai eredetű disznóparéj-fajokat foglalja össze. Szántóföldek vesze-

delmes gyomfaja, amelyet lehetetlen kiirtani a vetésekből. Az alábbi idézet szóhasználatával jól jelzi a *laboda* népi taxonba sorolt növényfajok agresszív természetét: *A laboda, az Isten öröjzön meg, elég van. Az akkorára nő a szántóföldekbe', borzasztó szapora burján. Az ahol területni kezd, az aztán menthetetlen, hogy ki tud irtani* (TM). Magszórását a gondos gazdák igyekeznek megakadályozni, így kísérelve meg a faj visszaszorítását: *Mind azt szedjük nyárba', a labodákat ki, hogy ne hulljon vissza a magja* (JA). Az orchideafélék mellett ez a fajcsoport kapott pajzán, a női nemi szervre utaló, igaz, román nevet: **pizdánmóró**. A nevet néha más terhes szántóföldi gyomnövényre is használják, például a *Galinsoga*-fajokra.

Tyukorfű (Stellaria media)

Laboda (Chenopodium sp.)

Katonaburján (Galinsoga ciliata)

Two characteristic weed species in arable fields are *Stellaria media* and *Galinsoga* spp., which invade these sites in great numbers. The Csángó name of the latter is *katonaburján* (lit. army weed), or more rarely *hadiburján* (lit. war weed), indicating that this taxon (originated from South America) appeared on the landscape during the world wars. The *laboda* folk taxon is the common name of several species, including *Chenopodium album* and *Amaranthus retroflexus*. These weeds cover the arable fields in large numbers, and are almost impossible to be cleared out. This is why *they collect it during summer, so the seeds would not fall back*, in this way avoiding their further spread.

Felhagyott szántók pionír faja: a lánclapi (gyermekláncfű – *Taraxacum officinale*)

A pityókaföldeket a jobb termőhelyeken általában éveken át használják. Amikor a termés hozam jelentősen csökken, a föld kimerül, újabb területet szántanak fel (*pallagot szegnek*), a kimerült területet felhagyják. A mostoha, hegyvidéki körülmények között vannak olyan szántók is, amelyeket eleve rossz termőföldű területeken, kényszerűségből alakítottak ki. Ezeket a szántókat a családi gazdaság lehetőségeinek változásával szintén felhagyják: *Igen, nálunk itt olyan vót egy kicsi szántóföld, s a külső fele olyan világi rossz vót, hogy olyan, mind az agyag. Hejába tettek ganyét reá, úgy is csak ulyan vót. Ulyan, hogy téglát lehetett vetni. S akkor úgy egy jó darabot felhagyott a fiam, s vetett lucernát* (BE). A felhagyott földeket lucernával vagy herével vetik be, s a terület

Lánclapi (*Taraxacum officinalis*)

eközben *bépástosodik* (begyepesedik): *Ilyenbe szoknak rakni lucernát, s herét, a szántófődre, melyiket fel akar hagyni kaszálónak. Legtöbb három évet tart a here, akkorra megpázsintosodik, úgyhogy akkor má' rendes széná nő* (TS). Tehát *amikor már kihalófélbe' van* (a here), *akkor már fű nő, és begyepesedik, és a gyeptől hasonló lesz a mellette való kaszálós területhez* (JGy*).

A csángók figyelik a felhagyott szántókon történő növényzeti változásokat (szukcesszió). Jól tudják, hogy először a **lánclapi** (*Taraxacum officinale*) jelenik meg a parlagokon: *Legelőre* (legelsőként) *a gyermekláncfű lepi bé. Legtöbb az nő* (TS). A lánclapin kívül ritkán más fajokat is említenek, például a *podbállapit* (*Tussilago farfara*) vagy a *csipkét* (*Cirsium* spp.): *Nő aztán még az ilyen felhagyott*

A felhagyott szántókon nagy tömegben jelenik meg a lánclapi

szántóföldön, *podbállapi*. Na, az aztán még sűrűn nő, de aztán úgy elvesz (LG). / *Mindegy, hogy kinti vagy benti* (szántó), *de legelőször a csipke nő ki belőle. A csipke, ez uralkodik* (MJ). A lóherével bevetett földeken a *lósósdi* (*Rumex alpinus*) is terjedhet: *Oda kapaszkodik meg egyhamar* (TS).

A felhagyott szántók helyét elfoglaló kaszálók aztán éveken át a legtöbb szénát adják, oly kövér a földjük a hosszú időn át tartó, rendszeres trágyázás miatt: *Nem trágyáztuk, van eddig tíz éve, de ott lesz a legnagyobb fű most es. Sokat vót trágyázva, míg krumplit ültettek. Annyi kövérség van a földbe', hogy sokáig termel. Ilyen nagy fű nő* (TS).

Abandoned arable fields are often sown with alfalfa, and clover. These legumes provide good hay for several years, after which the fields gradually become grasslands and these grasslands resemble the hay meadows nearby. Abandoned arable fields are colonised in the first stage by *Taraxacum officinale*. This species is widely used; the flowers to make syrup, the leaves are sometimes consumed as salad, and both the leaves and the roots are used as an herbal medicine.

Az udvarok, a kaszálók és a szántók szegélye, valamint az utak, sáncok és az épületek falai mentén kialakuló zavart, ruderalis termőhelyek kiváló feltételeket kínálnak bizonyos fajok számára. Ezek közül az egyik legnevezetesebb Gyimesben a **csihány** (*Urtica dioica*), amely a legkövérebb helyeken (terem), s ahol nem jár semmi. Kertek tövibe', muzs dákon, utak szélén, sáncok (árkok) szélein, mer' lefolyt a sok ganyélé, s lefut a sáncokba' (PK). Ahogy a fenti idézet is utal rá, nitrogénkedvelő gyom, amely mindenütt megjelenik, ahol tápanyag-többlet jelentkezik: Ahol ugye tápanyagba' kövérebbek a talajok, istállótrágyás nyári tanyákon, ottan rengeteg csihán van (JGy*). Hasonló körülmények alakulhatnak ki az erdőirtások területén is (veszes hely), a csihány ezeken a termőhelyeken is felbukkan: Szereti a vágterekbe' is nagyon (TS).

A csihány az egyik legsokoldalúbban hasznosított lágyszárú növény Gyimesben: Gyökerét, levelét, virágját, mindent használnak (FI). Térvesztése a különböző felhasználási területeken jól megfigyelhető, de még így is a gyimesiek fontos haszonnövénye. Gyógynövény, humán- és állatgyógyászatban egyaránt alkalmazzák: Teáját azt sokféle betegségre használják (FI), így például jó vérnyomástól is, vízajtó (JP). Korábban a kigyóma-

rás kezelésében is szerepet kapott: Tölt egy edénybe vizet, s akkor nem így hajtsa, mer' ugye a Nap így jár, hanem így szembe' (tehát a Nap járásával ellentétesen kell keverni). Hajtsa csihányból, s akkor a csihányval megsűrolja, s attól, mondjuk, kell azt többször csinálni, de attól meggyógyul (TE).

Egykor fontos kora tavaszi zöldségnövény is volt, a borsos lenkőhöz és a mocsárvirághoz hasonlóan leveleit szedték, s levest készítettek belőle: Azt leszedik, s megfőzik, szalonnát pergelnek, s avval leforrózzák, s aztán rendes levest csinálnak belőle (TE). Mára az ilyen jellegű felhasználása nagyon visszaszorult, azonban az állatok takarmányozásában még mindig fontos szerepet játszik. Elsősorban a baromfi- és a sertéstartásban: A rendes csihánt szoktuk adni tavasszal, mikor friss, a kiscirkének, pulykáknak s a disznóknak. Azoknak nyáron is szedjük még (FI).

Épületek fala mentén több faj is otthonra lel (a képen *Urtica urens*)

Kert melléke csihánnyal (*Urtica dioica*)

Csihány (*Urtica dioica*)

Several nutrient-rich habitats occur along the fences that separate the arable fields and gardens, and it is here that many nitrophilous weeds that tolerate disturbance appear. One of the most frequent and useful species among these is *Urtica dioica*. This herbaceous species is used in many ways. Its fresh spring shoots were used as soup in the earlier times, nowadays they give it in spring, when it is fresh, to chicken, or turkey, and to the pigs. As a medicinal plant it is good for hypertension, and diuretic. It is a relative of the similar but smaller *U. urens*, which is a separate folk taxon.

Árvacsihány (fehér árvacsalán – *Lamium album* és kis csalán – *Urtica urens*),
útilapi (lándzsás útifű – *Plantago lanceolata*, réti útifű – *Plantago media* és nagy útifű
– *Plantago major*) és kamilla (sugártalan székfű – *Matricaria discoidea*)

Az **árvacsihány** név leggyakrabban a fehér árvacsalánt (*Lamium album*) jelenti: Amelyiknek fehér virága van, az az árvacsihány (TP). Ez a kertek mellett, s így a kövérebb helyeken fordul elő, továbbá veteményeskertekbe, s ott mindenütt szereti az (BE). Ez az árvacsihány, ellentétben a csihánnyal, nem csíp: Olyan, mint a másik csihán, csak nem csíp (FI). Sokak szerint azonban az árvacsihány is csíp, sőt még jobban, mint a „rendes” csihány: Van az az árvacsihán, amelyik úgy csíp. De az úgy csíp, hogy nem lehet fogni meg. Kicsi apró levelei vannak. Terpét nő (TS). Ezek a mondatok az *Urtica urens*-re vonatkoznak, amely hasonló élőhelyeken fordul elő, mint a fehér árvacsalán, s ritkán **szaporacsihánynak** is nevezik.

Az **útilapi** három fajt, a *Plantago lanceolata*-t, *P. media*-t és a *Plantago major*-t egyszerre jelöli, ezek csak a levelek alakjában különböznek: Kétféle útilapi van.

Az árvacsihány nevet két külön népi taxonra is használják (*Urtica urens* és *Lamium album*)

Kamilla (*Matricaria discoidea*)

Csak hegyesebbre nő fel a lapija, s hosszabb es, s van olyan kicsi kerek, mint egy kicsi botikó (BE). A *P. lanceolata* elsősorban a taposott helyeket szereti: Az ösvenyekbe' (nő), ahol járódik (JP), de előfordul mindenütt az utak szélén, ahol az útról való nedvesség, sárlé lefolyik (PK). Az útilapi is gyógynövény, levelét vágásokra, sebre kötik: Az sebre es borogatni az nagyon jó (CsA). / Az jó sebre. Reáteszi, s az hűzza a gennyet es (TE).

A gyimesi **kamilla** (ritkábban, régi nevén **almabüzü**) a hazánkban kamillának nevezett orvosi székfű közeli rokona. Zavarástűrő gyomfaj, amely elsősorban udvarokon, taposott helyeken fordul elő: Így az ösvenyek mellett. Ahol legtöbbet járunk, ott (FF), az udvarokon, ahol ganyézott, és jársz, ott nő a kamilla. Csak a házak előtt, idehaza, egyebütt nem lehet őt találni (CB). Mint pótkamilla, gyógynövényként használják: Annak gyulladáscsökkentő hatása van, s azt mondják, hogy gyo-mormenéskor egy kicsit hashajtó (FI).

Az egyik útilapifaj (*Plantago lanceolata*)

Along the fences and in the gardens many more useful species are commonly found. Examples of these are *Plantago* species and *Matricaria discoidea*, which are frequently found in gardens and in trampled areas. Both folk taxa are frequently used, important medicinal plants. The leaves of the former are put on the wound and it is also very good for compress, helping the healing of wounds. It is named after its habitat: *útilapi* (lit. road leaf). The latter is used to supplement chamomile, and has an *anti-inflammatory effect*, which is why it is collected in large numbers.

Apróbojtorján (párlófű – *Agrimonia eupatoria*), *burusztuj* (bojtorján) (pókhálós bojtorján – *Arctium tomentosum* és közönséges bojtorján – *Arctium lappa*) és *podbállapi* (martilapu – *Tussilago farfara*)

Az **apróbojtorján** különösen kedveli a zavart helyeket, így előfordul a *veszes helyeken: azok a málnavész-szélekbe'* (BE), a legeltetett erdőszéleken: *Az erdőszélekbe a juhok, ahogy mennek, úgy ragad bele a gyapjokba, az olyan kicsi bogója van, s olyan szőrös* (BE). Ruderálisabb termőhelyeken is megjelenik: *szántófődekbe', vizek mellett, mindenütt szokott lenni* (FF), csakúgy, mint *ideki a temetőbe' is, s úgy belément a nád-rágodba, s mindenedbe. A megásott, kidobott fődeken* (PV). A szélsőségesen sovány helyeken is erőre kap, a *verőfényes területeken, sován, köves területeken* (TS) jelenik meg. Gyógynövény, amely kiváló teának. *Mandula, torokfájás* (FI).

Burusztuj és bojtorján – két név, egy népi taxon. Sokan szinonimaként használják a két nevet: *ez bojtorján, s más-*

Apróbojtorján (Agrimonia eupatoria)

képpen burusztuj (BE). Ugyanakkor mások, hasonlóan a *kömény* és a *baraboly* esetéhez, ahol a *baraboly* a *kömény* fiatal levelét jelenti, úgy gondolják, hogy a *burusztuj* az a *bojtorján levele* (FI). Tehát a *burusztuj* a fiatal *bojtorján* neve. *Utak, kerítések mentén, mindenütt megjelenik, sőt épületek körül es nő* (JGy). Zavarást jól tűrő faj, így a kavicszátványokon is kihajt: *Az sok van nálunk, ahol valami-kor a víz megjárta, porondos helyeken* (TS). Termése, az a *szűrös botikója mindenre ragad reá* (BE), gyakran a legelő állatok (ló, juh stb.) szőrébe is beleragad: *Ló meen közte, s úgy felszedi a hajába sokszor, hogy nem lehet szertebontani se* (CB). Ehető vadnövény: *Régebb ettük meg a torzsáját. Kivágtuk, s a torzsáját meghántottuk* (BE). Hatalmas leveleivel a gyermekek játszanak: *A kölykek felteszik a fejikre. Itt esőtartó (esernyő) helyett megfelel* (TE).

A **podbállapi** az egyik legkorábban virágzó faj, amelynek ilyen *sárga virágja van* (CB). Levelei csak később bújnak elő: *Ez olyan, érted, hogy tavasszal csak virág nő, s aztán nyárba' nő a lapija. Kisebbet nő, s az alja világosabb sokkal, a lapinak* (TP). A pionír felszínnek faja, így a *porondos helyeken, suvadásos helyeken* (TS) különösen gyakori. De az sem ritka, hogy a *vizenyes helyeken van podbállapi, mivel szereti a vizet* (CsA), *patakmenten, vagy ahol egy kicsi forrás van, ott es má' lehet találni* (JGy). Megjelenik a *soványabb szántófődszéleken* (BE). Pionír jellegű: *Nő aztán még az ilyen felhagyott szántóföldön, úgy nevezik, hogy podbállapi. Az aztán még sűrűn nő, de aztán úgy elvesz, mikor má' annyira helyreáll (a gyepek kezd kialakulni). Akkor má' nem látszik* (LG). Leveleit változatos módokon használják fel. Legfontosabb, hogy *megforrózzák, s még ilyen töltelékes káposztát es nyáron lehet csinálni belőle* (TE). A gyógyászatban is felhasználható: *Annak a levelét, a teáját használják égési bántalmakra, sebekre* (FI).

Podbállapi (Tussilago farfara)

Burusztuj (Arctium tomentosum)

Agrimonia eupatoria is a disturbance tolerant plant. Its fruits with hooked appendages are widely known. The *Arctium* species also have hooks on their fruits, they prefer road sides, field margins and gravel bars. Leaves are separately named: *burusztuj* (a Romanian word). *Tussilago farfara* also grows on wet ruderal places, specifically on river side landslides. *Tussilago* is one of the earliest flowers. Its leaves are used for stuffed meat similarly to cabbage leaves.

A **porond** a patakokat kísérő, folyton változó, épülő és pusztuló kavicszátonyok gyimesi neve: *Hát tudja, ahol vizek meghajtották, vagy a föld úgy lett odavíve, hogy mondjuk, odaviszi a víz, s oda úgy megáll, aztán abból, ott. A víz egyszer itt meen, máskor ott meen, nagy vizek* (TE). A friss a kavicszátonyokat pionír növényzet, a korábban kialakult, már valamelyest stabilizálódott *porondokat csigolyások* (bokorfüzesek) borítják. A több évtizede kialakult *porondok*, amelyek a folyamatosan változó medervonal miatt messze kerültek a patakoktól, állandósultak. Ezeken már stabilabb növénytakaságok, égeresek vagy gyepek alakulhattak ki, utóbbiakat a gyimesiek *bennvaló kaszálóként* hasznosítják. Száraz élőhelyek, amelyek csak kellően csapadékos esztendőben adnak megfelelő termést, mivel a *porondos helyek, ott keves a termőföld a kavicsos talaj fölött* (JGy*). Azokat a

A Barackos porondjai

A fiatal porondon tamariskás, az idősebb porondon csigolyás nő (a háttérben)

porondokat, ahol a kavics között nincs humuszos talaj, a csángók vízözönkori prizmás *porondoknak* is nevezik.

A fiatal *porondok* és növényzetük akár évről évre változhat a sebes patakok árveizeinek építő és romboló tevékenysége nyomán. Legutóbb 2010-ben volt olyan csapadékos, nagy viharok sújtotta nyár, amely során a *porondos helyek* jelentős átalakuláson mentek keresztül, ahogy a gyimesiek mondják: *megjárta őket a víz*. Ennek eredményeként a kavicszátonyok teljesen átrendeződtek, a növényzet sok helyen eltűnt, fejlődése újraindult.

A fiatal kavicszátony peremén az elsőként a tamariska (*Myricaria germanica*) jelenik meg

A *porondokon* elsősorban a víz által sodort növényi magvak csíráznak ki, az itt kialakuló, első növényközösségek fajösszetétele esetleges: *Hát a porondon is, értetted-e, mindenféle mocskos burján megél. Mocskos burjánok azok, a víz hajtsa azokat, meghajtsa a víz örököké, s mindenféle olyan mocskos lapok nőnek, podbállapik, s ezek-azok* (CB).

The gravel bars that border the streams are extremely versatile. Large floods regularly rearrange these areas by building them up and washing them away. The vegetation of these shifting habitats is dominated by pioneer species and succession starts over and over again as the gravel bars change. The characteristic species of these elevated areas include *Myricaria germanica* and the riparian willows (e.g. *Salix elaeagnos*, *S. purpurea*, *S. triandra*).

Tamariska (csermelyciprus – *Myricaria germanica*), *csigolya* (bokorfűz-fajok – *Salix* spp.) és *cserfa* (hamvas éger – *Alnus incana*)

A **tamariska** a fiatal porondok jellegzetes pionír cserjéje, amely jó magosra felnő, s olyan szép recés lapijai vannak, olyan mint a fűrészfog, apró (TE), és szinte mint a cickafark levele (TS). Gyimesben a kisebb patakok mentén több helyütt előkerült: A patakok mellett, s nem es akárhol nő. Ahol a víz meghajtotta, s most nem jár ott, s az oda beléköt, s ilyen jó sok nő fel (TE), tehát nagyon szereti a vizek mentén ezeket a porondos területeket (TS). Az utóbbi időben megfogyatkozott, miután a nagyobb áradások gyakoribbá váltak: A nagy árvizek kiséptették. De azért csak nőtt, újra nő (TS). A tamariska az állatgyógyászatban alkalmazott gyógynövény: Ha fosik a marha, megfőzik, s bétöltik. Az is jó, orvosságos (CsA).

A **csigolya** név több bokorfűz-fajt takar: pl. *Salix purpurea*, *S. elaeagnos*, *S. triandra*. A csigolya a tamariskát váltó, immár valamelyest szervezettebb növényközösség fő képviselője: Hát az es csak vizek mentin, s olyan porondokon, ahol a víz jár, s aztán egy darabig nem jár, s

akkor aztán oda kezdnek olyan vesszőbokrok, olyan szálbokrok nőni (PK). A **csigolyások** korábban szerepet játszottak a tehenek téli takarmányozásában. A reggeli etetés után a teheneket nem kötötték vissza az istállóba, elcsapták őket, s az állatok az esti itatásig a csigolyásokban legelték a fűzfélék rügyeit. Vesszőit kosárkötésre (kaskötés) használták: Szedik a cigányok seprűnek vagy kasznak (kosárnak) (JA).

A **cserfa** a már stabilizálódott porondok fafaja: Víz-meghajtott helyeken, ahol régebb szokott a víz elmenni, s aztán úgy felmaradt, többet nem járt a víz (TD). Erdeiből mára hírmondó is alig maradt: Az most nálunk elég ritkán van (FI). Az egykor kiterjedt **cserfások** (patakparti égeresek) helyét a patakmeder bevágódása és az árvízjárta terület lecsökkenése után házak foglalták el. A cserfának néhányan két népi taxonját is számon tartják: Kétféle cserfa van, piros cserfa, fehér cserfa. (A pirosnak) egy kicsit sötétebb a kerge. Mikor meghántod,

akkor má' veresedik meg, s a fehér cserfa nem (JGy). Kérgét gyapjúfestésre használták: Festők nem vótak, édesanyám Barackosban megvett egy fát, levágták azt, s meghántottuk a kergit. Avval gyapjat feketítették (TE).

Azokat a fűzfajokat, amelyek nem fejlesztenek vastag törzset, csigolyának nevezik Gyimesben

Tamariska (*Myricaria germanica*)

Csigolya (*Salix* spp.)

Cserfa (*Alnus incana*)

The development of vegetation on the gravel bars starts with the colonization of *Myricaria germanica*, a pioneer species. Because of the increasingly frequent large floods, sometimes it disappears from its earlier habitats; the large floods sweep it out. On the more stabilized gravel bars, the riparian willow species form dense, shrubby stands; the buds of these species were important winter forage for livestock several decades ago. *Alnus incana* stands often grow on older gravel bars. But in Gyimes the alluvial alder woods have almost disappeared from the landscape as their habitat has been drained in many places, and in current times houses have been built on these sites.

Patakok mente: *ficfa* (törékeny fűz – *Salix fragilis*) és *keptelán* (acsalapu-fajok – *Petasites* spp.)

A rohanó patakok partja a falun belül jelentősen átalakult. A patakokat korábban kísérő égeres erdők (*cserfások*) eltűntek, partjukat ma fűzfélék (*ficfa* és *pimpófa*) uralják: *Az a vízpartokon inkább. A vizek partján* (FI). A patakmenti fűzfák jelentős részét a gyimesiek ültették: *A vízparton itt ültettük mi es, hogy a víz ne vágja el* (JA). A fűzvesszők gyorsan gyökeret vernek a nedves talajban: *Azt könnyen lehet ültetni, mert csak egy ágat kell elültetni belőle, s má' újodzik* (TP). Fává terebélyesedve, hatalmas gyökérzetük a patakok partját megfogja: *Olyan helyen, ahol mán jön a patak, (ott kell, hogy) gyökeret verjen, hogy egyszer, mikor egy nagy víz jó, akkor az iszapolást fogja le, s oda őt (a fűzfát) beültetik. Azért ültetik a vizek mellé, hogy amennyire terjed fölül az ágai, annyira menjen a földbe es, úgyhogy amikor a vízzel szembe' áll, nem mossa el a területet* (PK). Erre azért van szükség, mert a szabályozás következtében mélyen bevágódott patak partját valamilyen módon stabilizálni kell, hogy nagy árvizek idején is ellenálljon a víz nyomásának. Sokszor persze ezek sem segítenek: *A vizek mellé ültettem többet, csak a víz vitte el* (TS).

A patakpartokat a falun kívül, a völgyekben esetenként lágyszárúak uralta magaskórós növényzet borítja. Erre elsősorban ott van lehetőség, ahol a patakpart kiszélesedő, ellaposodó jellegű: *Egy olyan helyen, ahol az árok mentitől még van szélesebb hely, s olyan víztartalmas* (BE). A patakparti magaskórós növényzetet a *Petasites hybridus*, gyimesi nevén a *keptelán* gyorsan terjedő állományai lepik el: *Szaporá, mint a cigánypurdé* (TS). A nyár második felétől már hatalmas nagy leveleket alkot (BE), amelyek mindent elborítanak. Elsősorban vizenyes helyen, tehát ugye nedves helyen, mocsaras helyen (JGy*) fordul elő. Időnként a porondos kaszálókön is megjelenik, ahonnan szinte lehetetlen kiirtani:

A patakpartokat a falun kívül, a völgyekben esetenként lágyszárúak uralta magaskórós növényzet borítja. Erre elsősorban ott van lehetőség, ahol a patakpart kiszélesedő, ellaposodó jellegű: *Egy olyan helyen, ahol az árok mentitől még van szélesebb hely, s olyan víztartalmas* (BE). A patakparti magaskórós növényzetet a *Petasites hybridus*, gyimesi nevén a *keptelán* gyorsan terjedő állományai lepik el: *Szaporá, mint a cigánypurdé* (TS). A nyár második felétől már hatalmas nagy leveleket alkot (BE), amelyek mindent elborítanak. Elsősorban vizenyes helyen, tehát ugye nedves helyen, mocsaras helyen (JGy*) fordul elő. Időnként a porondos kaszálókön is megjelenik, ahonnan szinte lehetetlen kiirtani:

A *keptelán* (*Petasites hybridus*) virágait kora tavasszal hozza...

Suvadás megfogására ültetett ficfák

Ahol valamikor víz járta, azkot a területeket szereti, van ezekbe' a kaszálókba' sok. Bajos kiirtani ezt a földből, olyan gyökere van (TS). Szélsőséges esetben szokatlan megoldásokhoz kell folyamodni: *Itt nálunk az udvarba' sok vót, aztán felszántottuk. S így a gyökerek gyorsan elfogytak. De még itt ennek a deszkaépületnek a tövébe' most is kinő tavasszal* (FI).

... később nagy levelei elborítják a patakpartot

Patak partjára ültetett, botolt ficfák

The main habitats of the tree-sized willows are the stream banks. A substantial number of these trees were planted by the locals to stabilize the banks. This was needed because following the stream regulations the river bed got much deeper and the unprotected steep banks were damaged severely by erosion during large floods. Along the streams, characteristic tall herb vegetation develops. The main species found is *Petasites hybridus*, which has huge leaves. *Petasites* sometimes invades even the hay meadows which have developed along the streams. Its eradication requires great effort, sometimes even drastic solutions from the locals: *There was a lot in our yard, so we ploughed it.*

Pimpófa (boroszlánlevelű fűz – *Salix daphnoides*) és a szentelt pimpó

A **pimpófa** a Keleti-Kárpátok flórájának új faja. Jelenlétére a *pimpófa* népi taxon botanikai tartalmának alaposabb vizsgálata révén derült fény. A *pimpófa* egy fűzfaj, amelyet a gyimesiek a többi, *ficfának* és *csigolyának* nevezett fűzfélétől morfológiai bélyegek alapján elkülönítettek: A *pimpófa* az ilyen apró levelű, mint a *ficfa*, olyanforma levele van, de mégsem öppe olyan. Úgy összehúzza a levele, mint ennek a farkashársnak (*Daphne mezereum*). Piros a kerge (JGy). A *pimpófának* sík az ága, s a fűzfának olyan göröngyös (TE). A csángók növényismeretének mélységét jól jelzi a fenti, farkashársat említő idézet. Ebben a gyimesi gazda a *Salix daphnoides* (boroszlánlevelű fűz) levelét a *Daphne mezereum* (farkasboroszlán) leveléhez hasonlítja!

A fajajjal eddig csak a falu házai közt, a patakok partján, kerítések mellett találoztunk, településen kívül nem. Ez megkérdőjelezi őshonosságát a tájban, különösen annak fényében, hogy tudjuk, a fűzfákat mindenütt ültetik partfogó céllal, ráadásul e fajnak a *legszebb* a barkája.

A *pimpófa* barkája mint *szentelt pimpó* jelentős szerepet játszik a gyimesi mindennapokban. Virágvasárnap szentelik meg: *Bimbózik korán tavasszal, akkor megszentelik. Mert az barka, úgy hívják. Pimpó, de annak rendszeren a neve barka. S akkor minden Virágvasárnapján barkaszentelés van* (TM). A *szentelt pimpó* legfontosabb

Salix daphnoides is a willow species which occurs only within settlements. It has the most beautiful catkins, which are blessed in the church on Palm Sunday. The revered catkins are thrown into fire during summer rainstorms by the Csángós, so their houses would be overlooked by the judgement of God, meaning that would not be struck by lightning. These revered catkins were also used for curing aching throats. We identified this species first as a folk taxon. Only later did we find out that it is a rare willow species, and thus new floristic data for the entire Eastern Carpathians.

A *pimpófa* barkája a legszebb

feladata a házak és istállók védelme a viharoktól, villámlástól (*nagy időtől*): Az épületekhez húzunk fel (egy-egy *szentelt pimpó*ágat), azt mondják, hogy akkor nem érinti az Isten ítéletje. Mikor így nagy idő van, erőst nagy üdő, akkor szoktak egy-egy *pimpócskát* tenni a tűzbe (BE).

A *szentelt pimpó*t régebben gyógyászati célokra is használták: Beviszük a házba, s torokfájástól használták régebb a gyermekeknek (TM), de a *szentelt pimpó*t erre ma már nem használják: Úgy mondják, de mi ritkán, nemigen szoktuk venni. Inkább veszünk egy *tablettát* (FF).

A *szentelt pimpó* a ház díszé és védelmezője

A kertek mentén, erdőszéleken: gyüngyemény (szillelevelű gyöngyvessző – *Spiraea chamaedryfolia*) és farkashárs (farkasboroszlán – *Daphne mezereum*)

A szegélyeket, legyen szó akár az erdőszegélyről (cserjés vagy magaskórós szegélynövényzet) vagy a kaszálók sarkában, kerítések mentén kialakuló szegélyekről, sajátos fajkészlet és növényzet jellemzi. Ezeknek az élőhelyeknek is megvannak a jellegzetes fajai, amelyek közül többet hasznos gyógynövényként ismernek a gyimesiek, köztük cserje- és lágyszárú fajok egyaránt vannak.

Gyimesben a legjellemzőbb szegélycserje a **gyüngyemény** (*Spiraea chamaedryfolia*). A kerítések mentén összefüggő állományokat képez: *Az is ilyen kaszálószélekbe', erdőszé-*

A kertek mentén sűrű gyüngyeményes alakulhat ki

leken (BE). Elsősorban a soványabb helyeket szereti: *Ahol nem trágyázódik. Silány helynek mondják. Fű se lesz ott. A gyüngyemén oda belékapaszkodik, úgy terjed el, szélesedik* (TS). Másfél méteresre is felnövő, dúsan elágazó cserjefaj, amelyet június első felében pompás fehér virágok borítanak el: *Van virága, szép fehér virága* (TS). Szapora növény, amely gyorsan teret hódít magának a gyepten is, ha az nem kaszálódik rendszeresen: *Kaszálókat is bélepi, ha az ember nem pusztítja* (CB). Ezért a csángók rendszeresen kivágják, s égetéssel is igyekeznek visszaszorítani. Felhasználása kapcsán kevés adat áll rendelkezésünkre, elsősorban gyermekjátékok készültek belőle, valamint *ilyen díszcserjének, ahol olyan helyek vannak, azt szokták rakni. És kissé illatos a virága* (JGy*).

A kerítések mellett, de erdőszegélyekben is gyakori a **farkashárs** (*Daphne mezereum*): *Ilyen gyepűkertek, ahogy vannak, ott nő ki* (CB). / *Olyan helyt van, mint a gyüngyemén. Az is ilyen kaszálószélekbe', erdőszéleken. Ahol gyér az erdő, oda is nő. Az erdő közibe* (TS). Kis termetű cserjefaj, kora tavasszal az elsők közt nyílnak ki virágai: *Kora tavaszi, méternél nagyobb fája van, olyan*

Gyüngyemény (*Spiraea chamaedryfolia*)

Farkashárs (*Daphne mezereum*)

vesszős fásodva, de csak ilyen ujjnyi vastagság (PK). Nyárra érnek meg termései: *Piros bogyója van* (CsA). Mérgező növény, amelyet fogfájás esetén használtak a rossz fog kezelésére: *Régebb meghántottuk, s a héját (kérget) tették a fogfájásra* (BE). Az adagolást körültekintően kellett megoldani, mert ha túl nagy darab került a lyukas fogba, a páciens bele is halhatott.

Specific edge communities have developed along the fences surrounding the outer hay meadows, with *Spiraea chamaedryfolia* being the most characteristic shrub species, which would cover even the hay meadows, if people do not grub it. Another frequent shrub species in these places is *Daphne mezereum*. It is a poisonous plant, but in former times its bark was put on toothache. Because of these poisonous qualities, if the bark piece that was put on the tooth was too large, there was the possibility of the patient dying. Forest species are also common in these shrubby edges (e.g. *Paris quadrifolia*, *Hepatica transylvanica*).

Kertek mente, erdőszegélyek gyümölcsei: *borfűge* (bérci ribiszke – *Ribes petraeum*), *leánkafűge* (havasi ribiszke – *Ribes alpinum*) és *szőrös fűge* (egres – *Ribes uva-crispa*)

A szegélytársulásokban (kerítések mentén és erdőszegélyekben) és gyéresebb erdőkben találkozhatunk a ribizkefélék gyimesi képviselőivel, a magasabb hegyeken a *leánkafűge*vel és a *borfűge*vel, a völgyekben pedig az első két fajnál jóval gyakoribb *szőrös fűge* bokraival. A *leánkafűge* és a *borfűge* jellemző növénypárok, amelyek között elsősorban a termés íze alapján tesznek különbséget. A *borfűge* savanyú ízű, olyan, mint a ribizli, pontosan, csak savanyú (PE), míg a *leánkafűge* lencsettédes, azaz jellegtelenül édes ízű, nem az a túl-túl édes, de édeskés (JA). Ez azonban nem különösebben jó: Az egészen olyan kicsike, de az lencsett, nem jó enni (TE). A két faj termése közt van különbség, hiszen nem olyan gyakor gerezdbe' nő a leánkafűge. Gyérebbe. Két-három szem van egy helyt. A *borfűge*, az személ (hasonlít) a házi ribizlihez (TS). A *borfűge* neve beszédes: azért mondják, *borfűge*, hogy lehet bort csinálni belőle (TS).

A *borfűge* a köves ódalakba, ilyen köves martokba' (BE) is megterem, de alapvetően a két faj termőhelyi igénye hasonló, mind a kettő inkább északos területen (TS) nő. A *borfűge* is csak ott (nő), mint a leánkafűge, odaki van az is. Ilyen hegyi kaszálószelekbe', kerítések mellé nőnek ki. Ilyet (*borfűgét*) még többet lehet látni, mint leánkafűgét. Leánkafűge itt ritkábban van (TS), mert az magos hegyeken, ilyen sziklából, hol egy fa letörik, s aztán úgy ott korhad, olyan félrevaló helyeken (PK) szeret nőni. Hi-

degységben azonban kevés ilyen termőhely van. Tipikus szegélynövény, hiszen a *leánkafűge* pont a kert mellett van, se nem kaszálóban, se nem az erdő közt, kertekből (kerítésekéből) nőtt ki (TS). Időnként azonban erdőben is előfordul, méghozzá, ahol gyér, nem ahol gyakor (sűrű), olyan helyt, ahol imitt-amott egy-egy fa van (TE). Terjesztésében a madarak komoly szerepet játszanak: a madarak megeszik a magját, kiemésszik, abból nő ki. A madarak, a rigók nagyon szeretik azt az edesset (TS).

A *szőrös fűge* elsősorban a gyepűkertek mellett, északba' es, verőfényt helyt es, az mindenütt (CB), általában a kertek mellett, a kaszálókba, mánavészszélekbe es van, a mánavészszékbe es lehet kapni (BE). Gyakran a málnával együtt jelenik meg: Ahol a málnabokrok teremnek, úgy közöttük (PK), akár tömeges is lehet ezeken a helyeken: ahol még erdők vótak, ott *szőrös fűge*vel van tele (JA). Legfontosabb élőhelye azonban a kerítések mellett van: Kerítések mellett úgy, hogy kívül van a nyáraló (legelő), közbe a nyáraló

Leánkafűge (Ribes alpinum)

Szőrös fűge (Ribes uva-crispa)

közepébe' van egy jó nagy kaszáló, így a kerítés mellett végig. Ott annyi van (TM). A *szőrös fűge* egészen a fővölgyig leereszkedik, mindenütt megtalálható Gyimesben. Termése edesebb, mint a másik fűge, csak olyan *szőrös* a héja (CsA), ezért a héját nemigen lehet megenni, csak a belsejét (FI). Ritkán kertekbe is ültetik: Itt van nálunk a kertbe' is, hogy gyümölcsfa között van (JP).

Borfűge (Ribes petraeum)

Along forest margins and fences of outer hay meadows *Ribes* species are common. *Ribes uva-crispa* is the most widespread, *Ribes petraeum* and *Ribes alpinum* are rare. *Ribes petraeum* is sour, suitable for making wine, *Ribes uva-crispa* is sweet and *Ribes alpinum* has a characterless sweetish taste. Csángós are aware, that the wild growing *Ribes petraeum* is almost the same as the domesticated red currant.

Gyertyánfű (fecsketarhacs – *Gentiana asclepiadea*), vérburján (közönséges orbáncfű – *Hypericum perforatum*) és pokolszökésburján (farkasszőlő – *Paris quadrifolia*)

A kerítések menti szegélyeket kísérő növényzet lágyszárú fajai közül a **gyertyánfű** (*Gentiana asclepiadea*) kíváncsodik az első helyre: Az is csak az erdőszéleken van (JA), valamint az észkos helyt, ilyen kertek mellett es van (TE). Augusztusban virágzó, jellegzetes szegélynövény. A gyertyánfű az egyik legfontosabb, gyomorbántalmak esetén alkalmazott gyógynövény, melynek gyökerét kell kiásni, s használni: Ilyen sárga gyökere van, mint a viasz (TS). Mérhetetlenül keserű teája hatékonyan javítja az emésztőrendszer problémáit.

A **vérburján** szintén elsősorban a szegélyekhez, száraz erdőszegélyekhez kapcsolódó faj: Vérburján, az csak kinn a hegyeken, itt benn nem nagyon van. Az is így az erdőszéleken (JA). Elsősorban a verőfénybe' szereti (CB). A vérburjánnak sárga virágja van. S olyan kicsi, hegyes, vékony lapijai (CsA). Az egyik legfontosabb gyógynövény, az ezerjófű után talán a legnagyobb mennyiségben gyűjtik, mert gyomormenéstől erőst jó. Jobb, mint a gyógyszer (LG). Az állatgyógyászatban is használatos: Az nagyon orvosságos, ha pisil a tehen, vagy a lika mondjuk véres, azt meg kell főzni, s injekcióba kell be-

A gyertyánfű sárga gyökere a gyomorpanaszok fontos gyógyszere

létölteni, s bétölteni neki (CsA). Vérburján és Jézus vére népi neve onnan ered, hogy a virágján a mirigyeket összenyomva piros cseppekkel festi meg az ember kezét.

A **pokolszökésburján** nagyon jellegzetes négylevelű fű (BE), ritkán lehet találni (FF). A fajnak néhányan két típusát különítik el: Van kinőve egy szára, s a tetején az a kicsi fekete bogyó. Úgy tanultam a szüleimtől, hogy az a férfiak-

A vérburján az egyik legnagyobb mennyiségben gyűjtött gyógynövény

nak való. S a nőének nincsen semmi. Az es csak olyan, csak annak nincs az a bogyója (BE). Elsősorban az északi kitettségű, azaz észkos területeken fordul elő, ahol nem nagyon napos a terület (TS). Kelésekre, borogatáshoz használt gyógynövény: A pokolszökéstől való burján, az es jó. Mikor az embernek lesz olyan pokolszökés a kezire vagy lábára vajh valahova, azt megfőzik, s a teája jó (JGY).

Gyertyánfű (*Gentiana asclepiadea*)

Vérburján (*Hypericum perforatum*)

Pokolszökésburján (*Paris quadrifolia*)

Along the fences and on the forest edges, several valuable medicinal plants thrive. *Gentiana asclepiadea* is one of these; a tea made out of its roots is effective against stomach complaints. It is the most frequently collected medicinal plant besides *Hypericum perforatum* and *Origanum vulgare*, and is very good for diarrhea. *Hypericum* is called, Jézus vére (lit. the blood of Jesus). The name has its origin from the red drops that paint one's hand if the glands on the flower are crushed. Another medicinal plant, *Paris quadrifolia* is known to the Csángós as *pokolszökésburján* (lit. hell escaping weed), and refers to the fixing of abscesses. It is not a frequent species, but can be encountered more often under the edges of shrubs.

Sziklagyepek virágai: kőrózsa (kövirózsa fajok – *Jovibarba* és *Sempervivum* spp.), havasi gyapár (havasi gyopár – *Leontopodium alpinum*) és kőmész (édesgyökerű páfrány – *Polypodium vulgare*)

A **havasi gyapár** (ritkábban **csillagvirág**) a magas hegyek sziklafalainak, nyílt sziklagyepeinek messze földön híres virága, amelyet az emberek életük kockáztatása árán is rendre megpróbálnak leszedni szívük választottjának vagy érte pénzzel fizető turistáknak (*gyapárásznak*). Hidegséghez legközelebb a Bárány-hegyen nő, ahol *meszkősziklák*on van, ahol *legsoványabb*, hogy *fű se nő, csak...* ahol a kövek olyan *mohások*, ott *abból nő ki* (TS), ahol *olyan kőpócok* vannak, *s egy kicsi fű, s abba vót* (BE). Hegyi állományait néhányan ápolták is, kigyomlálták a *gyapár-tövek* közvetlen környezetét. A virág iránti tisztelet és megbecsülés jeleként a *havasi gyapárt* előszeretettel ültetik a ház körüli virágoskertekbe, préselt virágait pedig imakönyveikbe teszik: *Nekem itt az imakönyvembe' egy-kettő van. Azt az imakönyvbe raktuk belé, mert az ritka dolog* (FI).

A **kőrózsa** a sziklagyepek gyakori faja, amely a sziklás helyeken mindenütt felbukkan: *Az a napsütéses*

Rocky grasslands and rupicolous habitats are rare in Gyimes (<0.2 %). However, some interesting species can be found in these habitats. *Leontopodium alpinum* ornaments the neighbouring high mountain range, the Nagybagmász Mountain, growing on the poorest calcareous rocks, where not even the grass grows. Many young Csángós have put their lives to risk to obtain this flower from the cliffs. It is valuable because it is rare, we used to put it into our prayers book, because it is very rare. *Jovibarba globifera* is another medicinal plant; the juice pressed out of its leaves is good for curing ear aches. The Csángó name of *Polypodium vulgare* is *kőmész* (lit. stone honey), because its root is so sweet, even sweeter than honey. In earlier times, it was a preferred sweet of young Csángós.

Kőrózsa (*Jovibarba globifera*)

*kősziklák*on, ahol *mán annyi föld van, az ott mindenütt terem* (PK). Jellegzetes tölevélrózsáit nem lehet semmivel összetéveszteni: *Rendesen olyan, értetted-e, egy nagy rózsza, csak kicsi gömbölyűsége van neki. Mint a káposztának. Csak ő kúszebb* (CB). Gyógynövényként is használják fülfájás enyhítésére, ritkán *fűlrózsának* is nevezik. Gyakran a kertekbe is beültetik: *Itt es van nekem, itt a kemencénél* (BE).

Erdőkben, sziklákra nő a **kőmész**: *Úgy a köves ódalakba, köves helyeken* (BE), a *kőmész az a kősziklák ódalán való mohán, bundzsák* (moha) *közt, ott termik* (PK). A *kőmész* egy páfrányféle, amelynek tölevelei áttelelők: *Megtevel a levele. Zöldnek marad jövőre es* (PK). Korábban kedvelt csemege volt, ahogy arra neve is utal, gyökere élmelyítően édes: *Olyan édes, hogy a méznél es édesebb* (PK). Elsősorban szárítva fogyasztották: *Olyan kicsi apró gyökerei vannak, ki kell ásni a födből. Megszáraztani. Nyersen is lehet (enni), csak akkor egy kicsit keserű* (JGy).

Havasi gyapár (*Leontopodium alpinum*)

Kőmész (*Polypodium vulgare*)

A nyár egyik legfontosabb munkája a szénacsínálás...

EXTENZÍV GAZDÁLKODÁS ERDŐN-MEZŐN – AZ ÉVKÖR

Bevezető gondolatok

A gyimesiek, ahogy láthattuk, rengeteg különböző élő- és termőhelyet különböztetnek meg. Közülük a gazdálkodás szempontjából a szántók mellett a kaszálók, legelők és erdők kiemelkedő jelentőségűek. Ezek csak folyamatos gondoskodás mellett maradnak megfelelő állapotban: *Mindennek kell a kúrálás* (FF).

Az alábbiakban áttekintjük azokat az eljárásokat, kezelési módokat, amelyek ezeknek az élőhelyeknek a fenntartását szolgálják. A kezelés célja, hogy ezek a természeti erőforrások jó állapotban maradjanak, és hosszú távon biztosítsanak megfelelő hozamot és minőséget, legyen szó élelemről, nyári takarmányról, szénáról vagy faanyagról: *Nem romlik el, ha rendbe' tartsák, ha nem tartsa rendbe', elromlik* (KP). A kezelés lépései az év minden szakaszára széthúzódnak, hatalmas munkaerő-befektetést igényelnek, de gazdaságilag egyre kevésbé kifizetődők. Felhagyni azonban semmit nem érdemes, mert a felhagyott helyek néhány év leforgása alatt átalakulhatnak (pl. a gyepek beerdősülhetnek), amelyeket aztán nagyon nehéz helyrehozni, újra művelésbe fogni: *Nehez a kaszálás, mer' a szá-*

... amely férfiak, nők, idősek, gyermekek, az egész falu munkaerőjét igényli

raz ott van közte, s nem vágja a kasza (BE). Mindenesetre *mikor még valaki meg kell kaszálja, amelyik nem vót lekaszáva, az kicsit bajos* (BB). Amikor újra művelésbe vesznek egy felhagyott kaszálót, munkásokat fogadnak: *Annyikot kellett fizetni a kaszásnak, s enni háromszor naponta, s pálinkát, hogy nem jövedelmezte ki* (BE).

A legtöbb tennivaló a kaszálókon akad, itt kell a legtöbbet dolgozni azért, hogy évről évre megfelelő állapotban legyenek. Ügyelni kell a gyepek fajösszetételére, hozamára, a kaszálhatóság fenntartására stb. A *bennvaló kaszálókon* pedig a tápanyag-utánpótlás is fontos szempont: *Ugye ganyézva van, jobban van kúrálva, gondozva* (TM), amely nagyon fontos a szénahozam szempontjából, hiszen ettől a fű *csak kövérebben nő. Több, sűrűbb, gyakrabban nő* (TA), és sarjú is terem.

Az elmúlt két és fél évszázadban, a gyepterületek kialakítása óta a lakosság száma kb. 4000 főről 14000-re nőtt, miközben a szarvasmarha állománya is jelentősen emelkedett. A gyepek területe ugyanakkor alig változott. A kaszálókat tehát egyre intenzívebben kellett, illetve kell kezelni annak érdekében, hogy elegendő téli takarmány álljon a gazdálkodók rendelkezésére: *A területek nem vótak így kiművelve, s így ellátva, hogy ennyi legyen a szénahozam* (MJ). Ez azért fontos, mert Gyimesben az állatok októbertől májusig az istállóba vannak kötve, s szénára szorúlnak: *Úgy szokták mondani, hogy addig enni kell adni az ökörnek, amíg a bükkfa kilevelezik* (FI).

A gazdaság intenzifikációjára irányuló lépések azonban szervesen épültek be a gyimesi tájhasználati rendszerbe, anélkül, hogy ez a táji szintű fajgazdagság drasztikus csökkenésével járt volna. Az extenzív hagyományos gazdálkodás nem egy intenzív (gépesített, iparizált), hanem egy intenzívebb hagyományos gazdálkodási móddá alakult és alakul tovább.

A mostoha hegyi körülmények időnként sajátos megoldásokat szülnek – tej szállítása a hegyről a faluba nyári szánon

Egy tehén a téli időszakban mind a négy lábára egy terű, azaz egy szekérnyi szénát követel – ahogy Gyimesben számolnak. Így akár 3-4 tonna széna is szükséges lehet egy tehén kiteleltetéséhez. E hatalmas mennyiség előteremtésének egyik kulcsa a *bennvaló kaszálóknak* a trágyázás eredményeként megnövekedett széna- és sarjúhozama. Korábban nem volt lehetőség ennyi széna előállítására, így az állatok nem voltak egész nap az istállóban, hanem télen is kicsapták őket, s lombtakar-

Extensive landscape management systems are becoming less and less profitable, as they are very labour-intensive. As a result these management systems are disappearing from Europe. One main goal of these management systems is to maintain natural resources (arable fields, hay meadows, pastures, forests) in good condition, to ensure the required quantity and quality of yield.

A tej- és hústermelő marhatartás mellett a juhtartás csak kiegészítő szerepet játszik Gyimesben

mányon (rágóbojt) és fűzfarügyeken, veszes helyeken, avaron vészelték át a téli időszakot: Elmentek a gazdálkodók, s odabe a nagy patak mellett es, levagdaltak a fücfákból, ledőtötték. S akkor az állatok azokat a vékonyabb ágokat, amiket meg tudtak rágni, azt ők mind leszedték, s megették. Ez pótolta a szénát. Málnaveszet, bojtágot ettek, avart, amit megkaptak, ettek (VK).

A reglőkön sokkal kevesebb a tennivaló, csupán a gyepterületet elfoglaló fás vegetáció (pl. borsika – *Juniperus communis*, hecselli – *Rosa canina* agg., istenyümölcse – *Crataegus monogyna*, veres fenyő – *Picea abies*) visszaszorítása, valamint a magasabb térségekben a szőrce (*Nardus stricta*) elleni küzdelem (égetés, kosarazás) jelent rendszeresen visszatérő feladatot. A

szőrce elsősorban a túllegeltetés hatására terjed ezeken az élőhelyeken, a folyamatot a juhok szűk területre szorításával, és ezáltal intenzívebb trágyázásával és taposásával igyekeznek megfordítani. Fontos tavaszi feladat a reglőket övező kerítések javítása is. A kerítés ugyanis a reglőkön pásztor nélkül legelő jóságok kaszálókra jutását hivatott megakadályozni, amelyek ott nagy kárt tehetnének az értékes takarmányban.

Az erdőkkel kapcsolatban még ennyi feladat sincs, emberi beavatkozás nélkül is megfelelő minőség és hozam érhető el a faanyag tekintetében. A legtöbb gyimesi úgy véli, az erdővel semmit nem kell csinálni, csak hagyni, hogy növekedjék, s így is szép szálerdők (szelhas erdők) teremnek. Valóban, a lucosok övében a lucfenyő

The management of hay meadows is the most labour-intensive element of this landscape management system, but they are the most important natural resources for Csángó families. Grasslands have to be kept in good condition to produce enough winter fodder for the animals. These factors have created a complex grassland management system. In the case of pastures, the most important task is the suppression of woody species in the undergrazed areas. Forests do not require management, as in the region of spruce forests the quantity and quality of yield is high enough even without human intervention. The cultivation of arable fields is also a laborious task. Csángós often emphasize that the yields of hay and potato partly depends on weather.

jól újul, szép, sűrű erdőket alkot. A nagy feladat inkább a faanyag letermelése, a favágás és fahúztatás a meredek hegyoldalakon, ahol a láncfűrész, a ló és az ember együttes erőfeszítésére van szükség, hogy a fenyvesek fája a völgybe jusson, s felhasználásra kerülhessen.

A szántókon sok munka akad. Tavasszal a boronálás, veteményezés, nyáron a gyomlálás, a pityóka (burgonya) feltöltése, ősszel a betakarítás, valamint a trágyázás és a szántás feladatai sorakoznak. A jó munkán a család megélhetése múlik.

Az egész gyimesi gazdálkodás a tejtermékek és a borjúhús előállításán alapul

Benn- és kinnvaló kaszálók Tavaszi a kaszálókon, a ganyé elsúrlatása

A hosszú tél után a tavaszi nap sugarai előbb a verőfényes (déli kitettséű), majd az észkos (északi kitettséű) oldalak hótakaróját tüntetik el. A talaj megszabadul a fagy ölelésétől, a gyepek ébrednek a több hónapos hófedte álomból. Elérkezik a tavaszi munkák ideje, a gazdák egyre többet dolgoznak birtokaikon, eleinte elsősorban a kaszálókon.

A bennvaló kaszálókat minden második-harmadik évben trágyázzák, annak érdekében, hogy megfelelő hozamot érjenek el: *Egy évbe', két évbe' nem, harmadik évben, kinek hogy van a trágyája. Hát, az eltart, ha megtrágyázódik jól, eltart több ideig, három-négy évet (BE).* De mi szükség van a trágyára a kaszálókon? A gyimesi kaszálók talaja tápanyagban szegény, az ittvaló birtokok nagyon sovány helyek, úgyhogy ezek mindig elfogadják (FI) a trágyát. A trágya javítja a termőföldet: *A földnek es a ganyé az istene (TE)*, ezáltal több széna terem, sőt sarjút is lehet kaszálni: *Hogy több széna legyen? Hát meg kell ganyézni trágyával (TM).* A hozam növelésére az istállótrágya a legalkalmasabb: *Ha sokat trágyázzuk, s jobban odaügyeliünk, kövérebb a fű, megduplázódik a termés, a*

Az udvarra tett trágya elszórás után súrlatásra vár

széna jobb minőségű, nagyobb, korábban lehet kaszálni, sarjút több lesz, korán, még úgy es van, hogy harmadikat es lehet kaszálni. Ezért érdemes ezt a természetes, biotrágyát, rászórni a kaszálókra, mert hát az jó (VK). Ahogy a régi öregek mondták: *Áldást tudunk rajta behozni (JGy*)*. Műtrágyát a kaszálókon nem használnak, az istállótrágya sokkal jobb, mert ugyan a műtrágya es jó, nagyobb a hozam, de a táplálékosabb leveleket kipusztítja. Inkább azok az erősebb szalmás, keményebb szárú fűvek nőnek nagyra, de szinte nincs meg az a táplálék, ami az istállótrágyától kerül (PK). A trágyát, ahogy látni fogjuk, ősszel és télen hordják ki a kaszálókra. Ezt elszórják, majd tavasszal, a hó elolvadása után, a gazdák fordított boronát fogva a lovak mögé, végigmennek a megtrágyázott gyepeken, elsimítva, elnyomva a szétszórt trágyát. Ezt súrlatásnak hívják. *Ritkábban vót úgy, hogy bojtjal (fenyőcsemetével) súrlattuk el. A lovat befogta (a fiam), s két-három bojtot le, s valami nehezet reátett, s úgy ment, s az úgy elsúrolta, aztán csak igyengettük (BE).* A trágyát vékony rétegben kell elteríteni, hogy a nyári kaszálások során ne kerüljön bele a szénába, mert különben rossz

Márciusban az udvarokon vastagon áll az elsúrlatott trágya

A hóolvadás után a verőfényes oldalon gyorsan elsúrlatják a télen kihordott trágyát

a kaszálás. *S rossz a takarás. Erőst kell ügyelni. Mert a' vakaródik fel (BE).* Ezt gereblyével próbálják megoldani, a kitett trágyát egyenletesen eloszlatni: *Mű ezt úgy szerrettük, hogy úgy elsúroltuk gereblyével, s elvakartuk, hogy mikor kaszáláskor gyűtsük össze a szénát, hogy akkor ne vakaródjék fel (BE).*

Egyes vélemények szerint a vastagabban megtartott trágya hosszabb ideig fejt ki jótékony hatását a szénahozam tekintetében: *Azt es mondták, hogy aki így elszórja, s nem aprítsa úgy meg, hogy akkor többet tart a földön (BE).*

Hay meadows are manured in winter or late autumn. The manure is spread in a thin layer with a turned-up harrow or with young spruce trees weighted. This is needed to spread the manure as thin and smooth as possible, because when the manure blends with the hay during mowing, animals won't eat that.

Ősszel sok avar hull a kaszálókra...

Az egyik legfontosabb tavaszi munka a kaszálók tisztítása. Célja a nyáron kezdődő kaszálás megkönnyítése, lényege *hogy lehessen kaszálni, ugye, a kasza ne akadjon meg, mert akkor elromlik, ha rossz a föld. Kell pucolni örökké, kell takarítani* (BE). Végeredménye egy jó kaszáló, amelytől elvárható, hogy *szép tiszta legyen, igényes, ne legyen ilyen cserjés, dimbes-dombos, hogy könnyű legyen kaszálni* (TS). A reglőket és kaszálókat egyaránt érintő tavaszi tisztítási munkák során előbb a kaszálók kerülnek sorra: *Általába' a kaszálókat vették előbbre. Ugye, a lenti kaszálók, azok hamarabb hótanak lesznek, és akkor má' van lehetőség, hogy azokat rendbe tartani* (JGy*). A tisztításra május elejéig sort kell keríteni, megelőzve a vegetáció növekedésének megindulását: *Még május elején, amíg nem bújik ki nagyra a zöld fű* (TA).

A munka egyik legfontosabb mozzanata a talaj rendezése. Ennek során a vakond- és féregtúrásokat (egér- és pocokjáratokat), valamint a hangyabolyokat elsimítják: *Elvakarják a hangyabolyokat, s féregtúrásokat, s avval*

... amelyet tavasszal össze kell gyűjteni

A kaszálók takarítása során levágott hangyabolyokat a parcellák szegélyére hordják, ezzel jelezve a birtokhatárt

javítsák (TS). Az utóbbiakat néhányan ősszel dolgozzák el: *A hangyabolyokat, azt ősszel jó leszedni. Akkor a hangyák elpusztulnak télen. Mer' ha nem, tavasszal szedi le az ember, akkor építik újra* (TS). Gyakran egy darabban vágják le a hangyabolyokat, és a kaszálóparcellák határára teszik, megjelölve a birtokhatárt – hangyakerítés. A felsorakoztatott hangyabolyokon idővel a *veres fenyő* és más fafajok csemetéi nőnek fel, amelyek hosszú időre rögzítik a parcellahatárokat.

In the early spring hay meadows have to be cleaned: twigs and litter accumulated during autumn and winter have to be collected, mole mounds have to be levelled, etc. *to ensure good conditions for mowing*. An important element of cleaning is making the surface even. Csángós *remove ant hills and mounds (of mouse and vole) to improve hay meadows*. This is needed because as a result *the place will be flat, the land improves*, meaning that nothing hinders mowing, the scythe will not be damaged, and the hay will not be dusty.

Az összegyűjtött avart és ágakat el kell égetni

A felszínre került földet gyakran a gödrök feltöltésére használják, hogy a gyepek egyenetlenségeit elsimítsák, és a felszín a lehető legsimább legyen: *Levágódik (a hangyaboly), s akkor lehet úgy vakarni, s az mind széjjelmegyen, az mind föld. A gödröket tőtsük ki vele (BE). Ettől lesz aztán igyenes a hely. Kijavul a birtok, a föld (TS). Néha a kaszálókra leszedett hangyautúrsokat a szántóföldre es hordták be, ahol olyan rossz vót. Szekérrel hordták be (BE).*

A tisztítás során az erodálódó hegyoldalakon előbukkanó köveket is össze kell szedni: *A köveket összerakodni, s eltávolítani (BE).*

During the cleaning of hay meadows, twigs, autumn leaves, grass litter, and tree seedlings germinated in the previous year are collected and burned. The suppression of pioneer tree species is of great importance, as the regeneration of forests is fast in this landscape: *The spruce forest, this plants itself, the wind carries the seed and it falls anywhere. If it is mowed every year, neither Picea, Fagus, nor Salix caprea will the chance to grow. The scythe cut them. If mowing is suspended for two or three years, the scythe cannot cut the seedlings and it makes the reestablishment of the grasslands more difficult.*

A talajmunkák jelentősége különösen a kézi kaszálógépek megjelenése és elterjedése miatt növekedett meg. Ma a kaszálók jelentős részének szénatermését (a szénaságot) ilyen gépekkel vágják le, de szemben a kézi kaszával, ezekkel nem igazán lehet kikerülni a hangyabolyokat, vakondtúrásokat: *Most má' itt géppel kaszálnak, hangyautúrás, féregtúrás, azkot (azokat) el kell takarítani, mer' a gép azt nem viszi (BB).*

A talajmunkákon túl az őszi és téli hónapok során a gyepekre hulló avar, ágak, toboz stb. eltakarítása is szükséges, hiszen ezek is megnehezíthetik a nyári kaszálást: *A felesleges bokrokat, gazokat, ezek az ágak, ami lehullnak a fákról, összetakarítani (VK), és az őszi széthordott faleveleket, azokat összegyűjtjük és elégetjük (JGy*).*

Az előző évi sarjából képződött avar is össze kell kaparni. A sarjú egy részét ugyan ősssel lelegeltetik (öszlő), de ez nem mindig sikerül maradéktalanul: *Ugye, még van azon avar, ahol még állat sincs öppe' annyi, hogy azt ősssel úgy leregeljék... Attól függ a regelés, az öszlés, hogy mennyi korán fagy le (VK). Ettől függően változik a tavaszra megmaradó avar mennyisége is.*

A fenntartás egyik legfontosabb részfeladata a folyamatosan fejlődő, fiatal fásszárú vegetáció eltávolítása:

Ha van réta (rajta) ilyen bokros, ilyesmi, akkor azkot kivágják. S akkor tisztítsák úgy, hogy legyen tiszta kaszáló, s akkor több fű lesz (TS).

Mivel Gyimesben a gyepek döntő többségét egykori erdők helyén, erdőtermőhelyen alakították ki, ezek továbbra is alkalmasak a fásszárú vegetáció megtelepedésére. Ott, ahol a gazdálkodás abbamarad, az erdő folyamatosan hódítja vissza egykori területét: *Mer' ugye a fenyőerdő, ez magát telepíti, a szél viszi a magot, az bárhova lehull. Ha nem kaszálódik meg évente, akkor az má' két-három év múlva má' ekkorák (FI). Állandó tehát a harc az erdővel: Ha nem takarítsa, azt aztán felveszi az erdő, s nem tudja kaszálni (TS). A pionír fafajok, mint a nyárfa (Populus tremula), a nyírfa (Betula pendula), a rakottya (Salix caprea), de még a veres fenyő (Picea abies) is gyorsan csíráznak, és fejlődnek ezeken a területeken. Ha minden évbe' kaszálódik, akkor nincs lehetősége sem a fenyőnek, sem a bükknek meg a rakottyanak ahhoz, hogy fejlődjön. A kasza levágja (JGy*). Ha azonban nem kaszálja, s nem tartsa karba', akkor nőnek ilyen-olyan kicsi fák, azt kell kipucolni (FF).*

A veres fenyőről levágják az ágakat, hogy ne árnyékolják a gyepeket, ne hulljon be a cserekéje

A szénamurha (szénatörek) a szénatároló helyek padlóján, jászlak aljában összegyűlt szénatörmelék, tulajdonképpen por, összetört növényi részek és rengeteg mag keveréke: *Az imolának es van magja, a hegyi herének, mindennek van, ugye. Az kihull a jászójba, a csűrbe' a padlásra, az adogatólik eleje, ahol nyomják bé az állatoknak a szénát, s azt essze lehet gyüteni* (VK). A szénamurha leginkább a bennvaló kaszálók, ritkábban a kinnvaló helyek javításának (gyimesi kifejezéssel kúrálásának) egyik legjobb eszköze. A gyimesi gazdák a téli hónapok során zsák-, illetve hordószámra gyűjtik a murhát, és minden tavaszon nagy mennyiségben, nagy területekre szórják ki a bennvaló gyepeken, annak minél gyorsabb regenerálódása érdekében: *Az ember, ha vastagon meghinti, akkor olyan gyakran nő (a gyepe), hogy a kasza alig meen el közte, olyan gyorsan fű lesz* (TS). A murha nemcsak azért jó, mert a csírázó magvak kikelnek, sűrű gyepeket alkotnak, hanem azért is, mert az apró lapi, ami így marad, az rothad belé, s akkor hizlalja a földet, javítsa. Annyi, mintha ganyéval hintené az ember (TS). Ezért érdemes olyan helyekre kivinni, ahova ganyét nem lehet: *Olyan helyre (helyre) szoktuk tenni, ahova a ganyéval nem lehet kimenni, akkor viszünk murhát zsákba', s szórjuk el* (HM).

A murha másra is felhasználható. Mivel számtalan növényfaj törmelékét tartalmazza, alkalmas gyógyászati célokra is, elsősorban fürdőt készítenek belőle: *A murhából a fürdő, az egy annyira jó gyógyszer, hogy olyant az egész patikát megveheti, mer' olyan gyógyszere nincs semminek, mind annak* (HM), de teaként is fogyasztják. Az állatok, elsősorban a sertés és baromfi takarmányozásában fontos kiegészítő szerepet játszik: *Mi disznókat öröklé avval tartunk. Megforrózom, s reá a darát, még ha van, tejet* (HM). A murhát azonban kellő körültekintéssel lehet csak adni az állatoknak, ugyanis a murha olyan

A széna mozgatása közben nagy mennyiségű murha gyűlik össze a csűr padlóján, amelyet érdemes összegyűjteni

dolog, hogyha a kinni szénákba' eszpenz (*Helleborus purpurascens*) kerül vagy ászpa (*Veratrum album*), ha belékerül (a murhába), attól a disznó el van pusztulva (MJ).

A murha rengeteg csíráképes magot rejt, 0,5 literje akár 10.000 darabot. Elsősorban fűfélék magjai, de a különböző kétszikű fajok is szép számmal jelennek meg benne: *Aminek virága van, s magja: babakonty* (*Carlina acaulis*), *csipke* (*Cirsium* spp.) *es, ha belékerül, belékerül*

What is known as 'hayseed' is a mixture of viable seeds, dust and plant debris. This mixture is used in different ways by the Csángós. They make herbal baths and tea from it, as it contains a lot of herbs: *That is such a good medicine, that you can buy everything in the pharmacy, no medicine has a better effect.* It is also a good fodder for animals, especially for pigs and poultry, however it should be used carefully, since if the hayseed contains *Helleborus purpurascens* or *Veratrum album*, the pig is dead.

Októbertől tavaszig akár több hordónyi murha is összegyűlhet

a magja, akkor az es kinő. S van az a bergőburján (*Gymnadenia conopsea*, *Dactylorhiza maculata*), s sokféle, papvirág (*Leucanthemum vulgare*), s van a sokfajta vadvirág, azoknak mind magjik van. Ha beérődik a magja, mikor lekaszálódik, akkor az mind aztán a szénából kihull, murhába kerül (TS).

A murhában rengeteg a bartacinmag

Az összegyűlt murhát zsákokba rakják

Kiszórására a legalkalmasabb évszak a tavasz. Hóolvadás után a vizes talaj a magok gyors csírázását, a tavaszi esőzések pedig a növények gyors növekedését segítik elő: *Ezt tavasszal, korán, akkor, amikor a hó elmeen, a föld felenged, s vannak azok az essős idők, úgyhogy az a magot eldobja, a' földet ér, s akkor az a vizes talajon má' kezd csírázni* (VK).

A murhát úgy kell vetni, mint a gabonát (TS), kézzel szórják, egyenletesen, vékonyan terítve a kaszálóra. Elsősorban a gyengébb termést adó (sovány) helyekre szórják: *Ahol gyöngébb fű nő, s sován. Köves területek-*

Hayseed is economically important in the regeneration of grasslands. As it contains large amount of viable seeds (up to 1000 seeds in a 0.5 litre sample), farmers often scatter it onto hay meadows to facilitate grassland regeneration: *There are rainy periods, then you scatter the seed, it lands and starts to germinate on the wet soil right away.* The debris is as important as the seeds: *It fattens, improves the soil. It is the same like you strew it with manure.*

re, porondos helyre, ahol köves. Aztán akkor jó fű lesz egy darabig. Hizlalja a földet (TS). De nem maradnak ki azok a területek sem, ahol valamilyen okból a gyeper megsejül. Így például meredek oldalakon, ahol a széna-boglyát lovakkal vontatják a völgybe, és a boglyahúzás nyomvonalán kikopik a gyeper. Ugyanígy, ahol a gyeper megsejti a trágyahordó-szekér kereke: *Ganyéznak, s mán a szekerek, s úgy felőrlük, úgy felrontsák, úgy ahogy viszik ki a ganyét, s kanyarodnak el. Arra a helyre, aztán tova, áprilisba' kiviliszel egy ilyen zsákkal, s elszórod, ott mán visszagyakrodik* (PK). Vagy ahol a ritkán bekövetkező száraz fagyok miatt kiritkul a gyeper: *Akármiyen kopár tél legyen, meggyérül, de ha tavasszal korán kerül rea valami* (pl. murha), *ami befogja* (VK), akkor gyorsan regenerálódik. A kaszálók tavaszi tisztítása során elvakart hangyabolyok, féreg- és vakondtúrások helyét is murhával érdemes beszórni: *Egy ilyen darab területet, mondjuk, egy nagyobb darab helyről a pástot fel kell szedjék. A hangyabolyokat – akkora hangyabolyok vannak, mind ez a fél asztal –, akkora területet. Csak a föld marad. Van a murha, ez a szénatörmelék. Hát ilyen*

A vékonyan kiszórt murhát gereblyével terítik szét, eközben a durvább szárdarabokat is összegyűjtik

lepedővel kötnek, s mennek, azokra a fókra, reáhintik. Amikor jön egy kicsi eső, vajh valami, ő egyhamar kikel. S akkor olyan hamar bé van füvesedve (VK). Égetések után is szükséges lehet a gyepergeneráció gyorsítása: *Esszegyűtik a veszet, s felégetik. Ugye, az kiég, a pázsint. Hát, akkor hordnak reá trágyát, s a murhából reáhintnek, s esős időbe' aztán akkor fog neki, s kibújik* (VK). Ezeket a zavarásokat a murha a gyepergenerációt elősegítve gyorsan orvosolja: *Akkor azt reászórjuk oda, s jó egy esső, s éjjel a harmat, s akkor kikelnek azok a magok, s egyhamar bé van pástosodva* (VK).

Máskor a felhagyott szántókra a gyeperesedést gyorsítandó szórnak murhát: *Még szórtam ki es egy felhagyott szántófődre. Hamarébb bepástosodik. Hamarább fű lesz ott* (TS).

Szénamurha kinnvaló és bennvaló kaszálókon gyűjtött szénából egyaránt keletkezik. Néhányan különválasztják, de a legtöbben összekeverik a kétféle murhát, s vegyesen szórják a bennvaló, ritkábban a kinnvaló kaszálókra. A magasabb régiók növényfajai azonban általában nem találják meg életfeltételeiket a trágyázott, bennvaló helyeken, ahogy azt a gyimesiek a murha

A murha rengeteg csíráképes mag, a szénát képező fajok száraz leveleinek összetört darabkái és por keveréke

A szántóföld bal oldalát 2012-ben felhagyták, majd szénamurhával szórták meg. 2013-ban már számos faj csíranövényei megjelentek

kapcsán meg is tapasztalják: Az érdekes, hogy itt benn, ha elhinti az ember, akkor má' ezek a vadnövények nem nőnek ki (TS). Időnként mégis váratlan vendégek bukkannak fel a házak közt: Há' nem nézi, csak ugye összevagyüül. Kőkertről (egy kinnvaló kaszálóról) hoztuk (a szénát), s úgy tudjad, hogy egyszer veszem észre, egy csomó lósódsdi (*Rumex alpinus*) ki van (bújva), alig tudtam húzni ki. S rájöttünk, hogy oda a murha lehullott, s má' megélt a lósódsdi. Más nemigen élt meg, de ilyen, ami nem vót idebé, azt béhoztuk onnan kintről (JA). A gyimesiek a lósódsdihoz hasonlóan ászpa (*Veratrum album*), epefü (*Gentiana cruciata*) megjelenését figyelték meg a bennvaló helyeken.

Az összegyűlő murha mennyisége évről évre változik. Száraz években általában több murha keletkezik, mert a szárazabb szénából több mag hullik ki, s a száraz levelek könnyebben összetöredeznek: Túl megszárad a széna. S akkor még több van. Ezek az apró lapik es törnek össze, úgyhogy murhává válik az es (TS). Így változó mennyiségben, de általában évi 4-5 zsák murha is kikerül a kaszálókra gazdaságunként.

Felméréseink szerint a bennvaló, trágyázott kaszálók fajgazdagsága alig marad el a kinnvaló, nem trágyázott kaszálók diverzitásától. Úgy véljük, a szénamurha nagy szerepet játszhat ebben, mérsékelheti a két kaszálótípus fajkészlete közötti különbségeket.

Feltételezzük azt is, hogy a szénamurha komoly szerepet játszott a gyimesi, antropogén eredetű, erdőter-mőhelyen kialakított gyepek fajgazdagságának megteremtésében. A jelenlegi adatok szerint a gyimesi gyepek fiatalok (kb. két-háromszáz évesek), ennek ellenére rendkívül fajgazdagok. Ennek egyik okát a murha rendszeres használatában látjuk, amelynek szerepe lehetett az erdők kiirtása után kialakított gyepek mind gyorsabb stabilizálásában, kialakítva ezzel Európa egyik legfajgazdagabb élőhelytípusát. Feltevésünket a közösség szóbeliségben megmaradt emlékei már nem őrzik, a murha ilyen szerepéről már nem élnek emlékek.

Adataink és a gyimesi szóbeliség emlékei csak arról szólnak, milyen szerepet játszik a szénamurha a legelők kaszálóvá történő átalakításában, a gyepergenerálódásának elősegítésében: Kitakarítsák azt es (az átalakítani kívánt legelőt), végigmennek rajta, s vakarják, gereb-

A disznók leforrázott murha-uzsonnája

lyével, fészivel (fejszével) mindent kivagdálnak, s kipucolnak, gereblyével össze, s elégetik... Hangyadombokat levagdadják. S lesz kaszáló belőle. Akkor még visznek ilyen fűmagot, azt rávetik... Úgy igaz, hogy két évre lehet megismerni, hogy megnőtt (PK).

A murha tehát nagyon fontos szerepet játszik a gyepergenerációs folyamatokban és a fajgazdagság fenntartásában, ezzel is hozzájárulva a minél nagyobb és jobb szénaterméshez.

A széna szállítása során sok mag hull az útszélekre. A kihulló és kicsírázó magok akár ritka fajok állományait is gyarapíthatják (pl. *Centaurea kotschyana*)

We suspect that hayseed may have played an important role in the forming of grasslands after extensive forest clearings in the 19th century. However, we found no living memory of scattering hayseeds onto clearcuts, though several Csángós agreed that it would be a good idea. After cutting down the *Juniperus communis* and *Rosa canina* shrubs on pastures (pasture cleaning), the surface of the pasture is flattened, ant hills and mole mounds are levelled, then they bring this grass seed and sow it. You will see in two years that it has grown.

A **bartacin** nem őshonos növény Gyimesben, az *nem vadon termő* (FI). Mediterrán elterjedésű faj, amely a 20. század közepén jelent meg errefelé. Ennek történetére néhány idős ember még emlékszik: A *bartacin*, ide elterjedve körülbelől, negyvenhét-negyvennyóc, ebbe' az időbe' hozták be, a vasút oldalára vették (vetették) a *bartacint*, hogy a *kavics ne folyjon le*. S onnan *csempészték be a középkövi* (Gyimesközépkövi) *nagygazdák, cserélték pálinkával ott a vasutasoktól, s így*. És akkor aztán a *bartacin*, az *terjedett, s akkor azt leszedte mindenki, s vette tovább, s akkor így mi is kukoricával cseréltük Középkövi* ról, itt elvettük. S így most *bartacines lett a hely* (MJ).

Mára a *bartacin* a gyimesi völgyek gyakori faja lett. A *verőfényes* (déli kitettségű) lejtők éke, június derekán rózsaszínűre festi a hegyoldalakat: Az *kinő, s olyan rózsaszín virágai vannak, s olyan jó szaga van* (CsA). A *bartacin* termőhelyét tekintve *köves helyen szereti*. *Verőfényen, köves helyt* (BE). A *bartacin* éppen azokat a termőhelyeket szereti, ahol a vékony talajréteg gyorsan átforrósodik, az *imolák* (Poaceae) elszáradnak, kiszülnek, kis szénahozamot adnak. Ezen felül a *porondokat is szereti nagyon*. Ilyen, ahol az *árvíz megjárta, kavicsos, vékony, olyan bartacin lesz rajta*. Itt ezen a *verőfényes ódalon* (is) nagyon sok van, a *kaszálókba'*. Ilyen *verőfényes kaszálókat szereti*. *Sován helyeket* (TS).

Sainfain (*Onobrychis viciifolia*) is not native in Gyimes but it is a very important fodder plant that spreads also spontaneously: *This plants itself and people say they protect it, do not mow it, leave a large Onobrychis to ripen*. This Mediterranean species ensures good hay yields on the southern, dry rocky slopes, which are generally of lower hay quality as grasses barely survive on them: (Earlier) *the yield was two-third smaller than now. Because this Onobrychis seed overran, [it has] improved the place so much*.

A trágyázást egyáltalán nem bírja: A *trágyát nem szabad a bartacinra rátenni, mer' az úgy kiöli, mint hogyha kapával kivágná a tövit, úgy előli* (MJ). Egyszerűen *nem is él túl, nem éli túl a túltáplált talajokat* (JGy*). A *sovány helyeken terem jól, ráadásul spontán terjed is: Saját magát veti* (CB). Ez nagyon fontos a széna mennyisége szempontjából: *Mer' régebb nem vót a bartacin, helyek, olyan helyek, mint Kőrösös, csak harmada lett, mint most, amennyi. Mert az a bartacinmag úgy beleperte, úgy felsegítette itt a területet* (MJ). Ezért, annak ellenére, hogy a faj önállóan is képes terjedni, a gyimesiek gyakran gondoskodnak arról, hogy a magja eljusson a megfelelő helyekre: *Például azt vetik. Olyan kicsi borzas magja van. Megérik, lehúzzuk a kóróról, s vessük tovább, s az oda beléggyökeredzik. Saját magát is aztán úgy veti*,

A *bartacin* június második felében rózsaszínűre festi a völgyaljhoz közeli, *verőfényes* oldalakat

Bartacin (*Onobrychis viciifolia*)

A bartacin bokrait kaszáláskor gyakran kikerülik...

béfogja az ódalt (CsA). Édesapám, például úgy szokta szedetni le, mikor leért. Vagy adtak helyet, ahol jó bartacines vót, azt elhagyták, hogy érjen bé, nem kaszálták le. Akkor leszedette a magját, s elvittük, egyebüve tavasszal elültettük (JA). Amikor a bartacin magját elvetik, arra mindig ügyelnek, hogy a hegyoldalak magasabb (külső) részére szórják a magot. A többit már a növény maga is elintézi: A külső felit béhinteni (bartacinmaggal), s aztán saját magát, mikor kezd termelni, s lesz magja, akkor saját magát ő veti lütőre (lejtőre) (TS).

Időnként az is megfigyelhető, hogy a bartacin bokrait, olykor nagyobb foltjait kaszáláskor nem vágják le, így biztosítva a magszórás lehetőségét: Ügy védik, nem kaszál-

ják le, ha nincs béérve, hanem meghagynak elébb-elébb egy, amelyik nagy bokor bartacin, azt elhagyják, hogy érjen bé (JA). Máskor úgy szokták, hogy egy-egy sávocs-kát hagynak meg, s a magok aztán még mennek (PK).

A terjedés szempontjából a magok kézi vetése, a bokrok meghagyása felmagzásukig és a spontán terjedés is fontos, mégis a bartacin magja a legtöbb esetben murhával kerül a kaszálókra. Sokan külön is teszik a bartacines murhát, ezt tartva a legjobbnak: Minden tavasszal, a szebbje, a javából viszünk ki oda a hegyi kaszálóra, mer' ilyen verőfényes, azért, hogy a bartacin ha fogná bé (VK).

Akárhogyan is kerül a bartacin magja a kaszálóra, a lényeg, hogy fontos szerepet tölt be a megfelelő szénahozam biztosításában: az állatoknak takarmánynak az nagyon jó (JGy*). A kaszálás időpontjával azonban vigyázni kell, azt jól el kell találni: Jól nő, ha idejibe' megcsinálódik, hogy nem kórósodik el. De hogyha, ha mán az időből kiment, akkor gyenge a minőség, mer' megvas-tagodik, nagy kórós, a lapija má' lehull, akkor az állatok se nagyon eszik az ulyant (VK).

A bartacinnek szerepe van a reglők kaszálóvá alakításában is. Mivel az elsősorban a déli kitettségű lejtőket elfoglaló reglők fűhozama kicsi, a gazdák itt is tudatosan a bartacint hívták segítségül: Első két esztendő, három olyan gyengén termelt, kicsi fű lett. Kicsit elhagyták az emberek, hogy mikor a fűmag es megért, még hulljon vissza. Még vót az a bartacin, olyankor kaszálták le, hogy a magja érék be, akkor vitték ki az emberek, s ahol kipucolták a reglőt, akkor ott vették bé, s aztán a bartacin, ha belékapaszkodott, az akkor ott lett fű (FF).

Csángós collect the seeds of *Onobrychis viciifolia* from its large stands and then sow it in other places where it is needed: My father got it collected, when it was ripe (the seed). Or they left places dominated by *Onobrychis* to ripen, they did not mow it. Then he got its seeds collected, and we brought them, and sow them in spring.

...így magot tudnak érlelni

A burjánok, s irtásuk

Az ászpa mérgező faj, gyakran nagy tömegben lepi el a legelőket

A kaszálók tisztítását követően a gondos gazdálkodók a burjánok gyérítésébe, irtásába kezdenek: *Aki teheti, s annyi földje van, hogy ráér, s van ideje, hát az karba tartsa, azkot a növényeket irtsa (VK)*. A kezelés célja a burjánfajok populációinak visszaszorítása, szénába kerülésük megakadályozása. Bár sok köztük a gyógynövény, a burjánok olyan növények, amelyeket az állatok nem esznek meg, ezért jelenlétük nem kívánatos a szénában: *A legelőn is megnő (az eszpenz – Helleborus purpurascens). Nem szeretik az állatok, kikerülik, nem legelik le (FI)*. Ezen fajok egy része mérgező (pl. *Veratrum album*, *Colchicum autumnale*), más része rossz ízt ad a szénának (pl. *Helleborus purpurascens*), másoknak a túl vastag kóróját nehéz lekaszálni, s a jószágok sem szeretik (pl. *Laserpitium latifolium*), vagy csupán értéktelen takarmány, az állatok egyáltalán nem eszik meg (*Pteridium aquilinum*).

Ezek a fajok tavasszal a fűféléknél gyorsabban hajtanak ki, és ez lehetőséget ad szelektív irtásukra. Ezt meg is teszi a gyimesi gazdák többsége május elején, amikor

is kimennek a kaszálóra, és levágják ezeket a növényeket, hogy mire elérkezik a kaszálás ideje, meg is száradjanak, és a szénába véletlenül se kerüljenek: *Le szoktuk kaszálni (a Veratrum album-ot) kaszálás előtt, hogy rothadjon el ott a fűbe, mert az es egy rossz portéka, s az étős (mérgező) es (TE)*. / *A kaszálókából mindig szoktuk tavasszal levágni (a Veratrum album-ot), hogy ne nőjön fel, legalább, hogy ne magozzon (JA)*.

Az említett fajokon kívül irtják még az egykori porondokon kialakított bennvaló kaszálókat olykor elborító keptelánt (*Petasites hybridus*): *A keptelán, azt is mindig nyáron négyszer-ötször lekaszáltuk azért, hogy legalább ne érlelődjön meg magja. Jó, hogy a gyökere megvan, s évről évre kinő, de legalább nem terjed úgy (JA)*.

A legtöbb burjánnal szemben a küzdelem kevés eredménnyel kecsegtet, ezeket a fajokot a gyepekből kiirtani nem lehet, de legalább a szénába kevesebb kerül: *A nagytatám azt kaszával, meg különböző ásókkal próbálta elposztítani. De nem sikerült teljesen elpusztítani, tehát mindig marad belőle (JGy*)*.

Az alábbiakban a fent felsorolt, legfontosabb burjánokat tekintjük át részletesen!

A burjánokat szelektíven vágják le a kaszálókon és gyakran a legelőkön is

Kora tavasszal (májusban) a fűféléknél gyorsabban ébredő burjánokat a gyimesi gazdák lekaszálják

Some species are not preferred by animals: *They do not graze them, and also avoid them when they encounter them in hay*. These can be poisonous plants (e.g. *Veratrum album*, *Helleborus purpurascens*), plants with an unpleasant smell (e.g. *Helleborus purpurascens*) or taste, and tall, hardy species (e.g. *Laserpitium latifolium*). Because these species grow faster than grasses in spring, people say *we cut it (Veratrum album) before mowing, so it rots there in the grass, because that is a poor ware*.

A magas hegyek mérgező *burjánja*: az ászpa (fehér zászpa – *Veratrum album*)

Az *ászpa* a magasabb hegyek kaszálóin, reglőin és selymés helyeken fordul elő. Az ászpa megnő magasra, s akkor olyan csukros virága van a tetejibe, nagy széles levelei (TS). A szár tetején álló hosszú füzérvirágzat fehér, sárgásfehér, esetleg zöldes árnyalatú. Ha valahol megjelenik, kiirtani szinte lehetetlen, mert gyökere van annak, nagy hagymája van a földbe (JA). Ha azonban minden esztendőben gyérítik a kaszálókon, annyit el lehet érni, hogy minden évi termés nem érik bé, hogy a magját a szél elhordja, hogy újból nőjjön (JA). Ahol azonban nem foglalkoznak vele, a kaszálót nem tisztították, ott má' csak ászpa, úgy ellepte, hogy más fű nincs, azt má' hiába kaszálják meg, egy évi termést vesztett, mert az ott mind az (JA).

Fontos tehát, hogy az ászpás területet minden évben megfelelően kezelni kell: Sokszor az ászpát es, mentünk kapával vajh kaszával, s lekaszáltuk. Mer' ha nem, akkorát nő, nagy bolondra felnő, s akkor az ott egy csomó

Ászpa (*Veratrum album*)

bimbaja, s ott virágzik, s csomó mag. Szedtük ölbe, s raktuk össze valahova, hogy a szénába ne kerüljön (TE).

Noha mérgező növény, a juhok időnként mégis megesszik: Ez az ászpa es olyan dolog, hogy nyárba a juh es hogy szereti, megeszi, s aztán akkor egyszer csak látod, hogy kezd nyálozni, s okádik, mint amelyik ember meg-részegeedik. Há' a juh es úgy csinál. De van olyan is, hogy belédöglik. Felpuffad, mer' mérges, méges (mégis) a juh úgy eszi, hogy úgy megyen reá, mint a gombára (TT).

A fajt korábban az állatgyógyászatban hasznosították, gyökeréből készült főzettel a tetvek ellen védekeztek: Kiássák annak a gyökerit, megmossák, s megfőzik. S akkor megmosták avval az ászpalével (a tehenet), csak lekötték a testrészt aztán, hogy ne nyálja bé aztán az ászpalevet. S akkor kipusztult a tetű (FF). Mérgező volta nem mindig jó ügyeket szolgált, ha meg akarták étetni (mérgezni) a szomszéd tyúkjait, akkor ászpát főztek, s

A levágott ászpa megszárad a legelő gyepeén

Noha mérgező, leszáradó állapotban mégis megeszik a juhok az ászpát

a levibe' tettek árpát vagy valami egyéb gabonát. Kihintették a földre, s jöttek a szomszéd tyúkjai (megették a gabonát), s akkor másnap fordultak fel (PK).

Az ászpa a népi megfigyelések szerint a téli időjárást jövendöli: Ha felnő jó magosra, s úgy nem szárad le, akkor nagy hó lesz következő télen (TS).

Veratrum album is a poisonous plant found in pastures and hay meadows. Csángós thin it every year, especially on hay meadows, to avoid its presence in the hay: We went with hoe or scythe and cut it. Because if not, it grows so tall, then it blossoms there a lot, and there will be a lot of seeds. We collected and put it somewhere else to avoid its mixing with hay. Despite clearing it away, sheep often find and graze on it, but due to it being poisonous, then you see, that it (the sheep) starts to slobber, and vomits like a drunk. A decoction of its roots was used against lice, while resentful housewives would use a decoction of its seeds to poison the neighbour's poultry.

Az **eszpenz** a tavasz első hírnöke. Áttelelő levelei közül már március elején, *mikor a hó kezd elmenni* (TS), előbukkan *kicsi lila virágja* (BE). Gyimesben elsősorban a verőfényes, köves oldalakon (kaszálókon és reglőkön) fordul elő: *Az pontosan a verőfényes helyt szereti, csak ahol a föld teteje, a föld olyan köves* (CB), azaz a sován helyen (CsA), verőfényes kaszálókon (PK).

A növény nagyon mérgező, a jószág soha sem eszi meg: *Nagyon kerülik* (TS). Levelei száraz állapotban apróra töredeznek, jellegzetes szaguk mindenütt átjárja a szénát: *Olyan bűdös, összejárja a szagja* (BE), így aztán az állatok nemcsak a növényt, hanem magát a szénát sem eszik meg: *Az eszpenznek a szaga úgy átáljárja az egész szénát, hogy aztán az állatok nemcsak az eszpenzet nem eszik meg, hanem a többi szénát sem* (VK). Éppen ezért nagyon fontos, hogy az eszpenz levele ne kerüljön a szénába: *Az emberek, tavasszal, amikor kibújik, akkor kimennek egy kaszával a kaszálókra, s ez az eszpenz, ez korán nőni kezd, bújik hamar, akkor azt a fű közül, azt a kasza hegyi-*

vel levágják (VK). Így az eszpenz lekaszált levelei *ott semmivé váltak, amíg aztán eljött* (BB) a kaszálás ideje. Persze, nem mindenki tartja ezt célravezetőnek, *sőt van, aki lekaszálja még, de aszongyák, még sűrűbben nő aztán. Azt nem lehet kiirtani szerintem, úgyhogy az fölösleges munka* (FI).

Az eszpenz az állatgyógyászatban a mai napig fontos szerepet játszik a sertések gyógyításában: *Vékony, fonálszerű gyökere van neki, s a disznóknál, ha valami betegség – hát, itt falun azért nem tudjuk mi olyan pontosan, hogy milyen baja van annak az állatnak –, szoktak a fülébe tenni. Meglyukasztják a fülét a disznónak, s abból az eszpenznek a gyökeriből behúzzák, belebogozzák oda* (FI). Mivel az eszpenz mérgező növény, a disznó fülébe húzott gyökér erős gyulladást okoz, aktiválja a kezelt állat immunrendszerét, gyakran elősegíti annak gyógyulását: *Belészúrák azt az eszpenzet, s amikor annak van egy hete, akkora lyukat csinál, hogy mind egy dió, még nagyobb es csinál. Úgy kieszi, olyan erős mérgehatása van annak* (VK).

Az eszpenz gyógyító gyökere

Árral lyukasztják meg a beteg disznó fülét, hogy az eszpenz gyökerét behúzzák

A disznó füléből egy diónyi darab hiányzik, ahol az eszpenz gyökerét a fülébe húzták

Eszpenz (*Helleborus purpurascens*)

Helleborus purpurascens is one of the first flowers in the spring on hay meadows and pastures on southern slopes. This species is poisonous and so smelly, that if its smell permeates the hay, animals will not only avoid hellebore, but will not eat the hay. This plant species is used in ethno-veterinary medicine: the roots were thread through a hole on the pig's ear and after a week, it makes such a big hole, big like a nut. It is so poisonous, it makes a hole.

Az ördögborda nagy területeket lephet el a sovány helyeken

Az **ördögborda** magas, méteresre is megnövő páfrányféle. A kinnvaló kaszálók és reglők veszedelmes burjánja, amely helyenként ellepi a gyepeket, ezért rossz portéka, az mán a helyet, a birtokot elrontsa (MJ). Mivel a fajnak – páfrány lévén - virágját soha nem látni, sokan a „magját” sem találják, terjedése, szaporasága kapcsán érdekes magyarázatok születnek. A páfrányfélék virágzásával kapcsolatban egész Európában gyűjthetők különböző eredetmagyarázó mondák. Ez a mondatípus

Animals avoid ördögborda (lit. devil's rib) (*Pteridium aquilinum*) as well, even though it is not poisonous and does not smell. For many years, ecologists considered that this species did not fulfill an ecological niche. Csángós argued in a similar way: only rotting eats it. Frequent mowing and manual extirpation are both effective ways of suppression: *It was full of devil's rib, then I mowed it, collected it, then it disappeared. Two years, or three, it will be a good place.*

Gyimesben is megtalálható, méghozzá az ördögborda „virágzása” kapcsán. A hagyományos világképben alapvető gondolat, hogy a növényeknek van virága. Mivel az ördögborda is növény, logikus a következtetés, hogy virága is kell, hogy legyen: Az ördögbordát június 24-én éjjel, éjjél előtt kell szedni, be kell vinni a házba, éjjel virágzik, reggelre elhullajtja (PK). Vannak, akik racionálisabban közelítenek a kérdéshez, másként próbálják a nyilvánvaló ellentmondást (minden növénynek van virága, ennek is kell, hogy legyen) megoldani: Nincs virága, nyár elején sokszor lestem meg, hogy a hátán vannak olyan kicsi apró pontok. Olyan kicsi bogyók. Hogy abból szaporodik-e, nem tudom. Lehet abba' valami magja. Mer' terjed rendszeren (TS). Mások szerint gyökérből szaporodik, mer' én nem láttam, virága lenne neki (FI).

A lényeg, hogy az ördögborda így vagy úgy, de gyorsan, nagy területeket lep el. Ha valahol megjelenik, nagyon nehéz kiirtani: Nem tudjuk ezt az ördögbordát irtani ki. Azt le kéne kaszálni Szent János előtt két-három esztendőbe', akkor úgy kiveszne (CsA). Kezelni tehát elsősorban a gyakori, kitartó kaszálással lehet: Nálam es vót egy darabon odaki, hogy tiszta ördögborda vót, aztán én kaszáltam le, gyütöttem össze, aztán kiveszett. Két esztendő, három, jó hely lesz belőle (KP). A kaszálás mellett néha étetéssel próbálnak eredményt elérni: Az

A hóra kivetett ördögbordás széna, amelyet az állatok nem ettek meg

elszaporodott, s ha nem kaszálódott meg, akkor gyújtották meg (FF). Korábban a gyermekek kézzel is irtották: Leánkák vótunk, odatettek a kaszások, hogy szedjük ki azt az ördögbordát. Így fogyott, sokat fogyott (FF).

Ezt a páfrányfajt szinte semmi nem fogyasztja. Egy olyan biomasszaforrás a tájban, amelyre növényevők alig specializálódtak. Ezt az ökológiában üres niche-nek nevezik. Gyimesben ezt ekképpen fogalmazzák meg: Nem eszi meg semmi azt az ördögbordát (JGy), csak a rothadás eszi (PK).

Nem mérgező, bár megesik, hogy problémát okoz: van olyan, hogy megeszi (a jószág), s akkor vért hűggyik (CsA). Rossz szaga sincs, csak éppen nem eszik meg az állatok: Se nem osztott, se nem szorzott. A kasza levágta, az állat nem ette meg, de mondjuk, ha má' több megmaradt a já-szojba', jó vót aljazni (almozni). Mert jó hajlott levele, s amúgy jó növény vót, csak nem ette meg semmi (LG).

Ördögborda (*Pteridium aquilinum*)

Kövér helyek veszélyes, Janus-arcú burjánja: a varjúhagyma (ősz kikerics – *Colchicum autumnale*)

A **varjúhagyma** tölcséres virágai ősszel (szeptemberben) bomlanak ki, rózsaszínbe öltöztetve a *sarjús helyeket*: *Mikor lekaszálod az első füvet utána má' a sarjú előtt má' egészen bélepi a varjúhagyma* (JA). / *Olyan gyakran nő, hogy rendesen piros a hely tőlle* (TS). Termését és zöld hajtását, leveleit tavasszal fejleszti. A Kárpát-medencében vannak tájak, ahol a két fenofázist külön névvel illetik, két népi taxonnak tekintik, de Gyimesben szinte mindenki *varjúhagymának* nevezi az őszi és a tavaszi alakot egyaránt: *Nyáron is van, olyan tokja van, sutyuja (tokja) van, s abban magja van. S olyan lapos a levele. Ősszel pedig ilyen ibolyás-rózsaszínes a virágja* (CsA).

A varjúhagyma tavaszi hajtása

A faj elsősorban a *bennvaló*, trágyázott kaszálókon gyakori, a *kövér helyeken, az aljakba', s verőfénybe'* es (nő), *ha egyszer meg van ganyézva* (CB). Előfordulását a jó termőképességgel hozták összefüggésbe, ezért próbálták például a trágyázás felhagyásával is visszaszorítani, mindhiába: *Megpróbáltuk, hogy ne ganyézzuk meg, veszne ki, de nem vesz ki* (CsA), pedig *hogya soványabb a terület, nincsen annyira megtrágyázva, há' akkor a varjúhagyma es má' nem éppen úgy nő* (VK).

A *varjúhagyma* colchicin-tartalmú, rendkívül mérgező növény, a benne található alkaloid a sejtosztódást gátolja. Elsősorban növendék állatokra nézve végzetes: *Ősszel kell féltetni, a marhák megeszik éhire. Dögölnek meg, kapnak gyomorgyulladást tőlle* (CsA). Ezért az őszi legelőkről, ahol nagy számban van jelen, gyakran kell irtani: *Úgy es vót, hogy meg kellett szedjük, s aztán tudtuk felcsapni, hogy megetessük a tollót (sarjút), mer' félős vót. Annyi vót, hogy egy tőből, annyi, hogy ha a két-három izét megett (megevett) a marha, akkor má... Le kellett szedjük, mer' nem mertük csapni* (BE).

Tavaszi hajtása már bekerülhet a szénába, megszáritva már nem okoz problémát: *Megszáritva az állat fogyaszt-*

A varjúhagyma virágai szeptemberben rózsaszínbe öltöztetik a sarjús helyeket

Varjúhagyma (*Colchicum autumnale*)

szá, de zölden igaz, hogy nem is használható, viszont nem is eszi meg az állat zöldön (JGy*), szárazon azonban *semmi bajik nincs tőlle* (TS). A ló ugyan ilyenkor sem eszi meg: *A ló egyáltalán nem, se télen, se nyáron, de a tehén mondjuk, télen megeszi. A juh es megeszi* (VK). Lédús hajtásai miatt azonban nehezen szárad meg a levágott rend, ezért nem szeretik, ha sok kerül a szénába.

Colchicum autumnale is a very poisonous plant. In autumn its flowers overrun the mowed, manured places: *It grows so densely, that the place is red*. Csángós try to thin it in the inner, manured meadows, but with little success: *We try not to manure, but it does not disappear*. It is mainly dangerous for the young animals because if they feed on it, *they die, get gastritis*. However, its dry spring stems cause no problem even if they are present in hay.

Verőfényes helyek kórója: a kecskekapor (széleslevelű bordamag – *Laserpitium latifolium*)

A **kecskekapor** az ernyősök családjának nagy termetű, másfél méteresre is megnövő faja: *Méterre, egy és fél méterre is felnő* (JA). Hatalmas virágzatai fehér színűek: *Inkább fehér, úgy tudom, fehéres* (TS) és *nagy recés lapija* (levele) (BE) van. Helyenként hatalmas területeket borít, mivel *nagy, lapos magja van, s olyan könnyen hulló, úgy, hogy ő erőst termékeny* (FF). Egy szóval a kecskekapor olyan nagy, unalmatos burján (BE).

A kinnvaló kaszálók jellegzetes faja: *Odaki az ódalakba' es, hogy verőfényekbe'* (CB). Elsősorban déli kitettségű, száraz, meleg, köves talajú gyepekben jelenik meg nagy mennyiségben: *Sziklásabb kaszáló, kövesebb kaszáló, magos hegyen és a kövesebb kaszálókon. Ahol olyan erős hely van, köves* (PK). Néhány völgyben, például Jávárdiban olyan nagy mennyiségben jelenik meg, hogy a széna jellegét alapvetően meghatározza: *Kecskekapros széna, felnő ilyen magasra* (CB).

Kecskekapor (Laserpitium latifolium)

A kecskekapor levelei jó takarmányt adnak, de szárát nem szereti a jóság

Kecskekapros kaszáló

Egyes helyeken a *szénamurha* kiszórásával telepedik meg: *Vettem (szórtam) én el a murhát, hogy füvesedjék, s má' itt es láttam, tavaly má' öt-hat, akkorák vótak, úgy csipeszkedtek. Kiszakítottam, hogy a magja ne hulljon belé, mer' mondom, ellepi végig. Kecskekapor* (BE).

A kecskekapor nem mérgező, nincs kellemetlen szaga, viszont dudvaszára olyan vastagra nő, hogy a tehenek nem szívesen fogyasztják: *Annyi van, hogy szedjük ki nyárba ölvel, s rakjuk félre. A teheneknek nem jó, nagy vastag kórója van* (CsA). Levele viszont finom, jó takarmány, így a gondos gazdák leszedegetik a leveleket a szárról a lekaszált rendben: *De nem eszi az állat a kóróját, az alja az igen, az megy. Így lehúzzuk a lapiját, s a kórót a bozótba' bévessük* (TM).

Laserpitium latifolium (kecskekapor, lit. goat's dill) is a good-for-nothing plant. It grows mainly on southern, drier slopes: *On rocky meadows, on stony meadows, on high mountains, where there is a strong place, rocky.* It is not poisonous and does not have unpleasant odour, but its stem thickens throughout the summer, so animals do not like to eat it: *It's not good for cattle, it has big, thick stem.*

A bennvaló kaszálók tavaszi legeltetése

Egyre kevesebb helyen lehet megfigyelni a bennvaló kaszálók tavaszi legeltetését

Gyimesben a *bennvaló kaszálók*at öt-hat évtizeddel ezelőtt még tavaszonként, pontosabban május első felében, akkor, amikor a gyepterület már akkorára nőtt, hogy a szarvasmarha is legelni tudta, meglegeltették. Az állatokat csak május 20-a táján hajtották ki az igazi legelőkre: *Májusba', derekán* (MJ). A kaszálók tavaszi legeltetésének célja az *imola* friss hajtásainak, a hajtáscsúcsoknak a lelegeltetése volt. Ez azért hasznos, mert *ha nem regeltetődik meg, akkor egyhamar felnő a fű, s gyéren nő. Az a magas imolafű felnő, akkor nem nő közötté aprófű, ilyen lapias fű, sarjűfű, úgy mondják. S jobb a széna, ha meglegeltetődik. Ha etetődik, akkor gyakorodik meg a fű* (TS), tehát gyakrabban

A few decades ago in Gyimes, inner hay meadows were grazed in spring. This is an important activity because *if it is not grazed, the tall grasses grow up fast, while the short grass and leafy plants will not grow in between. The hay is better if it is grazed, because then the grass becomes dense. This is analogous to the grazing of crop fields in spring in Hungary which was performed in the past to achieve the same purpose. Meadows were grazed in the first half of May, before animals were taken out to pastures.*

lett a szénaság (MJ). Ha hagyják az *imolát* magasra felnőni, abból a gazdának kára is keletkezhet a heves júniusi záporokban: *Magasra felnő (az imola), és aztán, ha jön a vihar, akkor letarolja, és ledől, és elrothad, amikor oda kerül, hogy le kell kaszálni* (JGy*).

Ugyanezt az eljárást hazánkban a gabonavetésekben gyakran alkalmazták. Kora tavasszal birkanyájukat hajtották az őszi vetésű gabonaföldekre, hogy a juhok kicsit megcsipkedjék a gabona hajtáscsúcsait, ezzel készítve bokrosodásra a növényt. Így nem lett olyan magas

szára, s nem döntötte le aratás előtt a nyári zivatarokat kísérő viharos szél.

A *bennvaló kaszálók* tavaszi *rágatása* (legeltetése) kissé visszavetette a gyepterület növekedését, így kaszálásuk is későbbre esett. Míg napjainkban a *bennvaló kaszálók*at Szent János napja (június 24.) táján kezdik kaszálni, régebben július utolsó harmadában, egy hónappal később indult meg a *szénacsínálás* (a kaszálás időpontjának változásával kapcsolatos kérdéseket a nyári kaszási munkák kapcsán fejtjük ki részletesen).

Korábban a bennvaló kaszálókát május elején meglegeltették

A selymés helyek (forráslápok) lecsapolása és a bundzsák visszaszorítása

A vizenyős, selymés helyeken (forráslápokban) termett széna a benne lévő sok sáta miatt kevésbé értékes takarmány, szarvasmarhának nem jó azért, mert az a gyomrát elcsapja (VK). De, mivel a forráslápok kis kiterjedésűek, ez nem okoz komolyabb gazdasági problémát. Ritkán a nagyobb vizenyes területeket megpróbálják lecsapolni, azokról a vizet kis csatornákkal, árkokkal elvezetni, megakadályozva annak szétterülését: *Ha olyan (kellően nagy), akkor lecsapolják a vizet valamennyire, sáncokat (árkokat) ásnak, lecsapolják a vizet (VK)*. Ez azonban nem feltétlenül jelenti a probléma megoldását, hiszen *nem tűnik el a sáta, az csak terem, csak mégse olyan, le lehet kaszálni, keményedik a talaj (JA)*. A selymés helyeket időnként murha szórásával is próbálják javítani. A két eljárás leginkább együtt lehet eredményes: *Szórtam oda es (murhát), kinőtt ott es, de aztán elváltozik, ha vizes a terület. A sáta erőt vesz. Oda csak úgy lehet, hogy az ember ás jó mély (10-20 cm-es) árko-*

Bundzsákos hely az erdőszegélyben - imola itt nem terem

kat, hogy a víz ereszkedjék le, folyjon el. Én csináltam. Aztán kétfelől, ahol má' szárazabb vót, ott rendes fű kezdett nőni a végén. Nem nagyon érdemes avval foglalkozni, ahol erőst vizenyes a hely (TS).

A bundzsákos helyek a vastag mohaszőnyeggel takart területek, amelyek elsősorban az észkos helyeken, ahol erőst árnyékos, sován a hely, a bundzsák ott van nagy (VK). A mohapárna kialakulásáról annyit érdemes tudni, hogy *általába' az észkos felén, ott ugye nem szárad ki a föld egyáltalán, ott mindig nedves. És az termeli meg a mohát (JGy*)*.

Miért jelentenek problémát ezek a helyek? Helyenként olyan vastag párnák vannak, mintha matracsőnyegen menne az ember. Azt ne érje (a kasza), mert a vastag bundzsákokat felfordítsa, azt semmi meg nem eszi (VK).

A gyimesiek, bár ritkán próbálkoznak a bundzsákos foltok visszaszorításával, három módszert mégis említenek. Az egyik leghatékonyabb a trágyázás: *Trágyázással ki*

A selymés lecsapolására kis árkokat ásnak

lehet irtani, ahol kövér a hely, hogy trágyázva, ott a bundzsák nem él (VK). Másik, időleges megoldás a bundzsák összekaparása: *Kikaparni, vassgereblyéve'.* Azt ki lehet szedni, de újra bélepi (TS). Ennél hatékonyabb az égetés: *Megégetni. Csináltam úgy is, hogy ilyen faágakat, száraz ágakat, megraktam így a tetejét, s meggyújtottam. Utána egy darabig jó, rendes széna lett, jó kövér széna (TS).*

Fens, dominated by sedges, usually cover such small areas in Gyimes that draining them is not profitable, but *if it is big enough* (more than ca. 10 by 10 meters), *then the water is drained, ditches are dug (10-20 cm deep) to drain the water*. Places that are covered with moss carpets (*bundzsákos hely*, lit. a place with mosses), barely produce any hay. This moss cover *can be suppressed with manure, because there are no mosses where the place is rich*. Sometimes the mosses are removed with a rake: *You can take it out, but this is not effective, as the mosses overrun it again*. Burning is a more effective solution: *After it there was good hay, nice rich hay for a while*.

Nyár a kaszálókon: szénacsinalás

Amikor beköszöntenek a nagy nyári melegek, a kaszálók üde zöldje lassan barnába hajlik, ami a fűfélék virágzásának biztos jele. A kaszálók számtalan virága sorra váltja egymást, hol bíbor, hol vajsín tarkálja a füvek zöldes barnáját. Ez a termés betakarításának ideje a kaszálókon. Hónapokon át tartó, kemény munka kezdődik ekkor.

A kaszálás nemcsak a széna előállítása szempontjából fontos, hanem a gyepek gondozásának *kúrálásának* is egyik legfontosabb lépése, hozzájárul a gyepek megfelelő állapotának fenntartásához. Ugyanis *a kaszáló attól (javul), hogyha kaszálja, minden esztendőbe', ha kicsi van réta (rajta), akkor is (KP)*. Ha minden évben megkaszálják a gyept, tavaszonként akkor is sok facsemete nő fel: *Minden nyáron nő. Azkot nem lehet kiirtani. Minden évbe' ne kaszálódna, két-három év múlva olyan bokros erdő lenne, hogy nem lehetne kaszálni többet (TS)*. Ha a kaszálás elmarad, a fák, elsősorban a *nyírfa (Betula pendula)*, a *nyárfa (Populus tremula)*, a *rakottya (Salix caprea)* és persze a *veres fenyő (Picea abies)* két-három év alatt sűrű fiatalost alakítanak ki ezeken a területeken: *Kicsi bojt,*

Kaszálás kaszálógéppel

rakottya, nyírfa, ezek a levelesek az észkos területeket lepik bé egy-kettőre (TS). A kaszálás a fűavar felhalmozódásának megakadályozásában is nagy szerepet játszik: *Úgy mondták: avar, hogy nem kaszálódott le, vajh nem regelte le semmi (FF)*.

Gyimesben a kaszálás kézi kaszával vagy egytenge-lyes, kézi kaszálógéppel történik. Kézi kaszával alapo-sabb, jobb munkát lehet végezni, *ulyant vágott, olyan sima, mint az asztalfedél, akkor meg vót kaszálva (VK)*, de sokkal munkaigényesebb és lassúbb. A gépi kaszá-lás elterjedése – hasonlóan a gabonaratás 19. századi sarló-kasza eszközváltás dilemmájához (lásd keretes írásunkat) – gazdaságossági kérdéseket vet fel. Egyrészt sokkal gyorsabb, mint a kézi kasza: egy gépi kaszás 7-12 kézi kaszás munkáját tudja elvégezni. Másrészt azonban a kaszálógép sokkal hosszabb tarlót hagy, ami veszteség a szénahozam szempontjából: *Mert az a kaszálógép, az kaszál olyant, hogy ilyen teneres csutka marad utána. S pláne a hegyeken, ahol kicsi amúgy es a takarmán, hát egy negyed része odavesz, ottmarad. Itt benn dettó (VK)*. Ráadásul kaszálógéppel az útba kerülő hangyabolyokat,

vakondtúrásokat nem lehet kikerülni, a gép ezeket szét-vágja, így a széna sokkal porosabb: *A kaszálógép után, ami gyűl, azt pedig nem nagyon szeretik, mert földes. Mindenféle giz-gaz benne van. Ami kézi kaszával kaszá-lódik, az finomabb, tisztább (FI)*.

Kaszálás kézi kaszával

Mowing is not only important for the production of hay, but it is also a key factor in keeping the grasslands in good condition. The meadow will improve if you mow it every year, even if there is little (yield) on it. Mowing helps to suppress woody species and prevents the accumulation of litter. Mowing is done with scythe or hand mowers (single-axle mowers). In the latter case mowing is faster, but the stubble is higher: Especially on the mountains, where the yield is poor, one-fourth is wasted, left there. Here nearby it is the same.

Levágott szénarendek száradnak a bennvaló kaszálón

A kasza a 16. században kezdte felváltani a sarlót az aratásban. A folyamat csaknem négy évszázadon át zajlott a Kárpát-medencében. Az Alföldön a 19. századra tűnt el teljesen a sarló a gabona betakarításából. Az eszközváltás lényege, hasonlóan a kasza és kaszálógép esetéhez az volt, hogy a sarlóval történő aratás során elenyésző a szemvesztesség, de nagyon lassú. Kaszával ugyan jóval nagyobb szemvesztesség árán, de egy nap ötször akkora területet lehet learatni.

A gabonakonjunktúra idején, az árutermelésbe való bekapcsolódás végül a kasza javára döntötte el a hatékonyság vitáját. Mivel a gabona vetésterülete gyorsabban nőtt, mint a munkaképes lakosság, a gabona aratását a szemek kipergése miatt nem lehetett nagyon elnyújtani. Ez meggyorsította az eszközváltást, a kaszával való aratás elterjedését. A kasza használata során kipergett szemeket a juhok tarlóra járatásával igyekeztek hasznosítani.

Mereglyébe rakott széna

Összességben tehát a gépi kaszálás gyorsabb, de rosszabb minőségű, valamelyest kisebb mennyiségű szénát eredményez. Néhányan úgy gondolják, a gyepre sincs jó hatással: *Most már általába' nyócvan százalékbá' géppel kaszálnak. Viszont ugye, a gépi kaszálás, az egy picit azért rontja a kaszálókat, mivelhogy nem lehet olyan szépen, olyan pontosan megkaszálni a területet, mint a kézi kaszával. És ez mind a terület rovására megy (JGy*)*.

A szénacsinálás a kaszával nem ér véget! Ekkor jön el a forgatás és takarás ideje, amely zömmel az asszonyok, gyermekek és az idősebbek feladata. A levágott rendet meg kell forgatni, hogy gyorsabban száradjon (forgatás), és a megszáradt szénát össze kell gyűjteni

A megszáradt, majd összetolt szénát boglyába rakják

Ha vastag a rend, a szénát meg is kell forgatni, hogy rendesen megszáradjon

(takarás). A levágott, megforgatott rendeket *mereglyébe*, majd *boglyába* gyűjtik, s elszállítják a területről.

A kaszálást nem tanítják a fiataloknak. A gyermekek játékkaszával, játszva tanultak: *Még akkorák vótunk, hogy nem tudtunk kaszálni, s akkor csináltunk kaszát fából, s kaszáltunk. Na, aztán eljött az idő, jóllaktunk kaszával (LG)*. Később, a nagyobb gyermekek maguk jöttek rá a hatékony mozdulatsorokra: *Mikor hét éves vótam, má' kaszáltam. Édesapám megfente a kaszát, s vót egy darab, olyan nagy sátés (Carex-fajok uralta forrásláp), s na, aszongya: »Eredj oda, állj belé, s kaszáljad!« Ahogy kaszálok, úgy lesz. Ha a derekam vágtam el, az se vót baj, de jó vót. De aztán én ott vajh két nap vágtam, s egyszer há' jobban levágtam, s jobban, s jobban, s jobban. Egyszer há' úgy tudok kaszálni, mind az édesapám. Így tanultam meg kaszálni (KP)*. A belenevelődés, a fortélyok ellesése, saját tapasztalatok szerzése a hagyományos gazdálkodás számos területén fontos: *Hát azt nem kell lesni (a kaszálást). Aki erre születik, az így nevel(ődik) fel benne, ezt nap, mint nap látom, ott nő fel (TT)*.

The disadvantage of mowing with small machines is that it leaves higher stubble and therefore the loss is higher as well. If mowing is done with mowers, ant hills and mounds can not be avoided. This results in the hay being dustier and consequently not good for the animals. Generally children learn hand mowing on their own. The finer techniques of mowing cannot be taught, so they must find and feel the most efficient movements themselves.

A kaszálás időzítése és időpontja

A kaszálás időpontjának meghatározása fontos döntés, amely egyszerre befolyásolja a széna minőségét, és meghatározza a következő évek hozamát.

A döntés nehézségét a széna minősége és a jövőbeli hozam közötti ellentét adja. Az igazán jó minőségű szénát ugyanis a virágban levő, magot még nem érlelő füvek adják. Ha azonban mindig ilyen korán vágják le a szénát, akkor elmarad a magérés és magszórás, így a gyepek fokozatosan kiritkul, ezzel pedig a hozam néhány éven belül drasztikusan csökken: *Ha mindig, minden esztendőbe, mondjuk, korán vágódik, hogy még a magja nincs megérve, akkor má' vékonyabb a fű. Nincs olyan dús (LG).*

A probléma megoldásaként a gyimesiek a kaszálóparcellák lekaszálásának sorrendjét évről évre változtatják, sorozzák a parcellákat (ún. parcellarotáció): *Úgy sorozzuk be, hogy ériék meg ott az a kaszáló, csináljuk más helyt. Jövőbe csináljuk azt hamarabb, érjen más helyen a mag bele. Úgyhogy magoztatni kell a kaszálókat is. Úgyhogy azt akkor hamarabb csinálom, jövőbe csinálom*

S a szél reggel fúj, s (az imola) kezd porozni, akkor lehet kaszálni

későbbben, így változtatom. Csak egy hét kell, mikor a fű odaéri (MJ).

Ez nagyon fontos a termés minősége és mennyisége szempontjából, mert hosszú távon határozza meg a gazdálkodó lehetőségeit: *Általába', aki tud gazdálkodni, az a hegyi füveket es nem minden esztendőbe' csinálja meg annyi korán, hogy a magja ne hulljon vissza. Egyik növénynek korán visszahull, másoknak nem. Ha hagyja, hogy visszahulljon a mag, más esztendőbe' dúsabb a termés. De ha minden esztendőbe' korán megcsinálja, akkor az a növény nem érik bé, annak a magja nem hull vissza, hát akkor ő csak onnan nő, abból a gyökérből, ami azelőtt való évbe' es... De má' új szaporítás mellette nincsen. Aki teheti, még egy kicsit hagyja, hogy az az imola érjen meg, más növények, hogy sárguljon meg egy kicsit... Ha rosszabb a minősége a kósnak (a szénának) es, ha túléri, de hát ezt, vannak esztendők, mikor el kell szivelni egy kicsit, el kell hagyni, hogy a növényzet dúsabb legyen, vastagabb legyen a termés (VK).*

Az időpont meghatározásában a növényzet állapota meghatározó. Elsősorban a fűfélék virágzása a megfelelő indikátor: *Amikor kinő, szóval amikor má' kezd, s a szél megbír reggel, s fúj, s kezd porozni, akkor lehet kaszálni. Aztán akkor má' kaszálás alá van kerüve (BB). De vannak, akik – ahogy korábban említettük – a papvirág (*Leucanthemum vulgare* és *L. ircutianum*) virágzásához kötik a kaszálás idejének eljövételét: Amikor a papvirág hullatni kezd, érted-e, akkor azt a fűvet kell kaszálni. Mer' akkor má' vénül el mindenféle (CB). Korábban jobban ügyeltek a magszórás lehetőségének biztosítására, ezért úgy tartották a régi apáink, hogy mikor meg kezd sárgulni, akkor lehet fogni kaszálni, mer' akkor eközbe má' kiszárad, visszahull a magja (MJ).*

Természetesen a kitétség függvényében is változik a kaszálás időpontja. Jelentős lehet az eltérés az északi és

A hegyoldalon jól elkülönül a már levágott, a frissen kaszált és a még levágásra váró terület

déli oldalak között: Az észkos helyeken későbbre növekszik a fű, s a verőfényen, hogy ahol a Nap éri, ott már elejbben (korábban) kell kaszálni, mer' ha nem, aztán tisztán csak a kórók maradnak, a levelek es összetöprödnek, összeszárodnak (PK).

A korán levágott, jó minőségű széna is fontos, mivel most, ha az ember elhagyja addig, akkor úgy megvénnül, nem ér semmit a széna. Akkor, amikor kivirágzik mindenféle növény a fűbe', sok virág van benne, azokkal a legjobb a széna, abba' van táplálék (TS). A kaszálás időpontjába persze az időjárás is beleszól: Hát, azt az időjárás is hordozza (TS).

A kaszálás megkezdésének naptár szerinti időpontját tehát jól el kell találni. Manapság általános szabály, hogy a bennvaló kaszálókat Szent János napja (június 24.) kö-

Balra közelmúltban levágott, középen már sarjuzó, jobbra még levágás előtt álló parcella mutatja a tájhasználat finom léptékű diverzitását

rül kezdik kaszálni, míg a kinnvaló kaszálók július második felében kerülnek kasza alá. A kinnvaló kaszálókon a szénacsinalás Szent István napjára (augusztus 20.) általában befejeződik, majd szeptember elején a sarjúkaszálás indul meg a bennvaló kaszálókon. A kaszálások éves (nyári) rendjét az alábbi idézet foglalja össze: Mikor oda van érve az idő, má' 24-e, Szent János tovafelé, akkor a belső lokhelyeket, ezeket csinálják az emberek meg. S amikor azt elvégzik, tartnak egy kevés pihenőt, akkor ott van, hogy július 20-25-től mennek a hegyekre, augusztusba' csinálják. Na, mondjuk, akik későn fognak, akkor még szeptemberbe' is. Há' vannak ezek a szőrcsés helyek, ami nem vénül úgy, az elér, szeptember végén es csinálhassa. De má' például vannak azok a helyek, ahol vadlóhere, s vannak ilyen más fajta növények, olyan, hogy megkórósodik, hát azt hamarabb megcsinálják, július végén, augusztus elején, azokat a helyeket csinálják. Ezért kell idejébe' odaügyelni, mindenki ismeri a területit, s tudja, s lássa. S tudja, hogy annak mikor kell nekifogni, kaszálni, mikor kell csinálni, hogy ne csak a' legyen, hogy megcsináltam, hanem a' legyen jó, legyen, hát, ha az állatjának odaadja, akkor minőségileg es legyen olyan (VK).

Noha –ahogy láttuk – a bennvaló helyek Szent János napja után érnek meg, a gyimesiek ennél korábban is vágnak már egy kevés szénát, mer' a régi öregek úgy tartották, hogy a Szent János előtt valói széna megcsinálva az állatnak gyógyszer (MJ). Ennek titka, hogy ugye minden virág még benne van, minden fiatal virág (VK).

Az éghajlat változása miatt egyre általánosabb vélemény a gyimesiek körében, hogy most még korábban kéne (kaszálni). Nem Szent Jánoskor, hanem még azelőtt kéne má' vágni le a kertekbe'. Korábban van a nyilatkozat (a kikelet) (TS).

A természeti adottságok (klíma, termőhely) és a hagyományok mellett ma már a politika is hatással van a kaszálás időpontjának megválasztására. Az EU agrártámogatási előírásai jelenleg július 1-jét jelölik meg a kaszálás megkezdésének dátumaként. A területalapú

A meredek oldalakra nem lehet szekérrel kimenni a szénáért, itt a boglyákat lóval húzzák be a völgybe

támogatásban részesülő gyepeken ez után lehet megkezdeni a kaszálást. Csökkentett támogatás fejében a bennvaló helyek korábban is megkaszálhatók. Ez az egységesített gyakorlat csökkenti a gyephasználat kezelésbeli diverzitását, amely hatással lehet a táji diverzitásra is, gazdasági szempontból pedig rontja a bennvaló kaszálókon levágott széna minőségét.

Setting the mowing date is an important decision that influences the quality of hay and determines the yields of the following years as well. Csángós rotate the mowing dates: We class it so that this meadow can ripen, till we do it somewhere else. In the next year we do (mow) that earlier, to ripen the seed somewhere else. Meadows should ripen seeds as well. If I do (mow) this earlier, then I do this later next year. That's how I change it. Mowing in the inner hay meadows starts at the end of June (around Saint John's day), while in the outer hay meadows mowing starts at the end of July. In the inner hay meadows, the second growth is mowed after the 20th of August (St. Stephan's day).

Hazafelé tart a kaszálókáláka

A szénacsínálás időpontja az elmúlt 5-6 évtizedben nagyot változott. A *bennvaló* helyeken a kaszálás egy hónappal korábban kezdődik, mint korábban. Azelőtt a *bennvaló kaszálók*on a Magdolna-napi búcsú (július 22.) után indult meg a szénacsínálás: *Magdolnakor vót a búcsú. Kocsiszekervel (parádés kocsi) mentek a búcsúra. Akkor utat vágtak ki a kapuig. Vágtak nyomot, s csak*

Five or six decades ago, mowing of the inner hay meadows started one month later than now. There are several reasons for this shift. One reason is that in the past these meadows were grazed in the spring. Nowadays this is not typically done, despite everybody knowing that there were positive effects of this practice. The second reason is the abandonment of crop fields: as a result of abandonment, the manure can be used on the meadows. Manuring hastens the growth of vegetation. The third, less verifiable reason is climate change that have been mentioned by older Csángós: *Do you know that weather has also changed? In the past somehow later, now it is earlier that spring arrives.*

annyit kaszáltak. Magdolna eltött, aztán akkor kezdték kaszálni a belterületeket (TS). Az elmúlt fél évszázad alatt egy hónappal került előbbre a szénacsínálás kezdete, és ha most *elhagyja az ember akkorra* (július végére), *akkor úgy megöregedik a fű, hogy a marha se eszi meg. Tiszta szalmává válik* (TS).

Úgy véljük, e jelentős eltolódás több tényező együttes hatásának eredménye. Ezek egyike a klímaváltozás, ahogy ezt a gyimesiek is érzékelik: *Tudod-e, hogy az időjárás es változott? Régebb valahogy későbben, most korábban vót vajh két-három esztendőbe' es a nyilatkozat* (kikelet) (BE). A másik ok a trágyázás intenzívebbé, kiterjedtebbé válása. Láttuk, hogy a gabonatermesztés megszűnésével, a szántók felhagyásával jelentős mennyiségű trágya szabadult fel, amely ezután a *bennvaló kaszálók*ra kerülhetett. A trágyázás kiterjesztése, a tápanyag-utánpótlás javulása gyorsítja a gyepek növekedését, és a fűfélék szárhosszát is megnöveli. Ezzel megnő a szárdőlés kockázata. A harmadik, és talán legfontosabb ok a *bennvaló kaszálók* tavaszi legeltetése (lásd fent). Ez jelentősen hátráltatta a fűfélék növekedését, egyértelműen későbbre tolva a kaszálás optimális időpontját.

A *kinnvaló kaszálók*on sem a trágyázás, sem a korai legeltetés elmaradása nem befolyásolja a vegetáció kasza alá érését, ennek ellenére a kaszálás időpontja ezeken a gyepeken is csaknem egy hónappal korábbra került a néhány évtizeddel ezelőtti állapothoz képest. Napjainkban július végén, korábban Szent István búcsúja (augusztus 20.) után kezdődött a hegyi kaszálókön a szénacsínálás. Ennek pontos okát nem tudjuk, nyilván a *bennvaló* területek kaszálása is befolyásolta az időpont alakulását. A magszórás mindenesetre a *kinnvaló* gyepekben is bekövetkezik, sőt, ha valaki későbbre hagyja a kaszálást, akkor *úgy megvénül, nem ér semmit a széna. Akkor, amikor kivirágzik mindenféle növény a fűbe', sok virág van benne, azokkal a legjobb a széna, abba' van táplálék* (TS).

Egyes vélemények szerint a korai kaszálás sem jelent problémát, mert *a föld megszokja a korai kaszálást, ulyan hamar nő, ahogy a földet csapdossa, úgy nő újból* (TA). Ez azonban – véleményünk szerint – hosszú távon hátrányosan érintheti a hozamot.

A *kinnvaló kaszálók* szénáját gyakran a hegyen felépített szénatartóba teszik

A különböző kaszálókon készített szénaféleségek minősége nagymértékben eltérhet egymástól. Jelentős a különbség a *benn-* és *kinnvaló* kaszálókon levágott széna között, de ugyanígy nagy különbség lehet az észkos (északi) és *verőfényes* (déli kitettséggű) oldalak szénája között.

A *bennvaló* kaszálókon *imola* uralta, szálas széna terem: A *bennvaló* inkább *imolás széna*, ilyen *szálas széna* (TA). A *kinnvaló* kaszálókon a kétszikűek jóval nagyobb arányban vannak jelen, ezért ezt a gyimesiek *lapias* szénának nevezik: *Sokkal lapiasabb a hegyi széna*, több az *apró*, jó *gyógynövény benne* (TA). Ennek megfelelően a két szénatípus felhasználásában is van különbség, bár nincs mindig lehetőség az éles elkülönítésre, hiszen a szénahozam alakulása jelentősen átírhatja az elveket. A *bennvaló* helyek szénáját inkább lovaknak adják: A *benni széna*, ez

A *bennvaló* kaszálókon szálas, *imolás*...

úgy *régebb is inkább lómarhának növel*. Az szereti azt a *nagy, hosszú szárút* (MJ). A *kinnvaló* (hegyi) széna a teheneknek jó: *Nagyon jó a hegyi széna azért, mer' abba' több a táplálék...* A *hegyi széna zsanikás, sok lapis* (MJ).

Nagy a különbség az *imolák* terén is a *bennvaló* és *kinnvaló* helyek közt: ezek az *imolák*, amiken *meg van trágyázva*, hát ez *megnö méter magasra es*. De *má' az imola a hegyeken*, ő *mán huszonöt-harminc centi*, annál *magosabbra nem nő*. Az *es olyan, vékon szára van neki* (VK).

Az északi oldalak szénája jó minőségű: Az észkos helyeken, *hogy ahol még a Nap es éri, hogy van az az apró here, zsanika*, ezek, *hogy ilyen törpe növések, de olyan tömöttek, mind a merinó juhon a gyapjú*. Na, az a *szép, finom sarjűfű*, az a *legjobb minőségű széna* (VK). A mennyiség azonban inkább a déli oldalak mellett szól:

... míg a *kinnvaló* kaszálókon *lapias széna* terem

Ha *száraz* években kevés szénát lehet összegyűjteni, akkor a szénát a *csíki falvakban vásárolt szalmával keverik össze* (pl. 2013-14 telén)

Ez a *verőfény*, ott *inkább több lesz*, *észok felől kevesebb, gyéresebb* (JA).

A széna minőségét a kaszálás időpontja is alakítja. Ha korán kaszálják meg, akkor az *az állatok számára nagyon jó*, ha fiatalon meg lehet csinálni, de ha megidősdik, akkor csak a *kórok maradnak* (PK).

A széna minősége és mennyisége kapcsán megállapíthatjuk, hogy a *kinnvaló* kaszálókon jobb, levelesebb, de kevesebb, míg a *bennvaló* kaszálókon több, *imolásabb* (szálasabb), éppen ezért rosszabb minőségű széna terem. A széna minőségét ezen felül az adott kaszálóparcella kitettsége, valamint az adott év időjárása is nagymértékben befolyásolja.

The manured, rich inner meadows – and as a consequence the hay – are dominated by grass species: *The hay is rather fibrous on inner meadows*. Horses are chiefly fed on this hay. In outer hay meadows the biomass ratio of grasses is lower. As a result the hay is leafy and more nutritious as well, so this hay is fed to cattle during the winter months to produce more milk. The aspect of slopes also influences the quantity and quality of hay. Northern slopes produce less but better hay: *These are dwarfgrowing, but so dense like the wool of a merino sheep*. That nice, fine young grass is the best quality hay.

A kaszálók felhagyása és ennek következményei

Ha néhány évig nem kaszálják a gyepet, nagy mennyiségű avar halmozódik fel, nehezítve a talajban felhalmozódott magok kicsírázását

Gyorsan változó világunk, a kedvezőtlen gazdasági és társadalmi folyamatok az elmúlt évtizedekben Gyimesben is jelentős életmódbeli és gazdasági változásokat eredményeztek. Ennek egyik figyelmeztető jele a kaszálók felhagyása, ami azonban a közelmúltig csak ritkán fordult elő. A kedvezőtlen gazdasági-társadalmi változások következtében az elmúlt fél évtized már a gyepek (elsősorban a kinnvaló kaszálók) felhagyásáról és ennek negatív következményeiről szólt. A gondot a helyi közösség egyik legtekintélyesebb vezetője, a katolikus pap is érzékeli, s megpróbál tenni ellene: *Szegény pap bácsi mondta, mit veszekedik érte. Jaj, majdnem minden vasárnap eléáll (FI).*

The abandonment of hay meadows has become a serious problem in the last few years. It affects mostly the outer, most diverse and most extensively managed grasslands. It is interesting to note that these abandoned meadows function as a refuge for the murids (mice and voles) that are abundant in these areas: *Murids flee from mowed places, and there is already a little shelter for them there, then they make their homes there.* Some abandoned hay meadows were converted to pastures, chiefly sheep graze on them.

A felhagyás hátrányosan érinti a gazdálkodást (a széna mennyisége csökken), a tájképet (erdősödés, a táj elvadul), ezzel hátrányosan érinti a turizmust (a táj „szépsége” csökken), s nem utolsósorban a biológiai sokféleséget is veszélyezteti, hiszen a felhagyás egyértelműen csökkenti a fajszámot.

A felhagyott kaszálók egyik nagy problémája az avarosodás: *Egy olyan csúfnak maradt. Hát az valamennyire kisarjázik, de az, az se jó, mer’ nem tud nőni attól a nagy száraztól, énszerintem (BE). / Az a nagy avar reászárad, s télen a hó lenyomja, reátapad, s akkor má’ nem sima a talaj. Attól leghamarább elromlik (a kaszáló) (JA).*

A felhagyott kaszálókon a fásszárú növényzet gyorsan megjelenik: *Két-három év múlva olyan bokros erdő lenne, hogy nem lehetne kaszálni többet (TS).* Itt is elsősorban a pionír, lombos fajok jelennek meg, de a *veres fenyő (Picea abies)* is gyorsan megindul: *Nyírfa, s nyárfa, s gyüngyemén, s ilyen csontfa. Ilyenkor haszontalan növények nőnek előre. Az erdő, ha nincs közel, akkor később veszi fel. Ha közel van az erdőhöz, a szél behint maggal, akkor nő a kicsi bojt s bükkfa s mindenféle, s erdősdök bé (TS).* A fásszárúaktól függetlenül a lágyszárú

A nem kaszált gyepeken elsőként gyakran a pünkösdi róza (*Trollius europaeus*) szaporodik fel

A felhagyott kaszálókon az öreg szénatartókat sem kíméli az enyészet

A Kőrösös oldalában ősszel jól látszanak a felhagyott kaszálóparcellák

Több éve felhagyott kaszáló Hidegségben

növényzet is átalakul: *Vajh ha nem nőnek es az ilyenyek (a fásszárúak), elkórósodik (FF).*

A felhagyott kaszálókon, mint menedékhelyeken a *férgek* (egerek és pockok) is nagy számban gyűlnek össze: *Hát, akkor má’ a férgek, ugye onnan menekülnek, ahol kaszálnak, s ott má’ van egy kicsi búvóhely nekik, akkor ott vernek tanyát (BE).*

A felhagyott kaszálók jelentős részét legelővé alakították, ezeken juhokat legeltetnek. Ez a gyepek diverzitását szintén jelentősen csökkenti.

Sokan már ősszel kihordják a trágyát a kaszálókra

Elhagyatott kosár egy szőrű kaszálón

A *kinnvaló kaszálók* fűvét július végén-augusztusban lekaszálják. Ezt követően a sarjú már nem lesz akkora, hogy érdemes volna lekaszálni, arra azonban éppen jó, hogy a lefogyó *reglőkön* tengődő marhák számára jó legelőt biztosítson. Így a felnövő sarjút lelegeltetik. Ezt *őszölésnek* nevezik Gyimesben.

Ilyenkor a kaszálóparcellák határai érvényüket veszítik, a kaszálókat egybenyitják: *Ott engedik, ne félj, má' ősszel mikor szeptemberbe', vajh augusztus végén má' a kaszálások megvannak. Akkor a nyáralókból mind engedik el, s még a marhák es elrontnak, s lejőnek végig ott, má' regelik az egész kaszálót, ott nem nézik, hogy kié, nem őrzí senki* (JA). Bizonyos hegyeken már augusztus közepén megindult a sarjúlegeltetés: *Szent István előtt le kellett kaszálni, azér', mer' a legelőkön má' megfogyott a regelés. Ahol Szent István előtt megkaszálódott, s két hetet úgy maradt, akkor az felcsapódott, s az állatoknak vót jó ellátás. Megcsinálódna, hogy az állatok szabadulhassanak ki.* (MJ).

Ahogy arról szót ejtettünk korábban, istállótrágya csak a *bennvaló kaszálókra* kerül (részben éppen a trágyázás miatt nevezzük őket *bennvaló kaszálónak*). A *kinnvaló kaszálókra* csak a nyári szállások (*kali-bák*) mellett felépített istállókban nyáron összegyűlt trágya kerül. Ezen felül az *őszölés* során a legelő állatok trágyája biztosít némi tápanyag-utánpótlást: *Ősszel, amikor az állatokat belecspajuk a kaszálóba, sok állat járja, a ganyéját, azt szét kell verni tavaszon, szétpucolni, ügyesen el* (MJ). Időnként azonban tervszerű trágyázásra is sor kerül, amikor a *kinnvaló kaszálókat* juhnyájak járkák, s azokat a *reglőkhöz* hasonlóan *kosarazzák*: *Vót juhserég, ott a magos hegyeken. S akkor szeptember elején, akkor kinek oda ki való kaszálója vót, csináltak kosárt. Három éjen, négyen ott hálatta a juhot egy helyt, akkor azt a kosárt*

In the outer hay meadows, aftermath grazing is practiced in the autumn. Usually there is plenty of regrowth therefore this is worth grazing. In this period, the animals roam around the entire meadow, without any constraints deriving from the borders of private parcels: *They graze the entire meadow, and don't care who the owner is.*

The dung of the livestock therefore manures and improves the outer hay meadows too. *In early September, those who had outer hay meadows made sheepfolds [on their land]. Sheep were kept there in one spot for three-four nights. Sheep trampling can easily harm the grassland, but the dung is good for the productivity of the soil: there is no need to put anything there for three-four years, it is so 'fatty' (well fertilised).*

elbontotta, akkor vitte oda, ahol még nincsen (BE). Ez hosszú ideig biztosítja a tápanyag-utánpótlást: *Akkor az olyan a juhtrágya, hogy három-négy évig nem kell tenni oda semmit se, mert ő zsíros* (MJ). A *kosarazás*-nál azonban vigyázni kell, hogy a juh túlzottan ne tapossa szét a kaszáló gyepét.

Az őszi sarjú legeltetése a kaszálókon (őszölő)

Tél a kaszálókon: *ganyéhordás, ganyézás*

Az őszi hónapok ködös fátyla mögött már novemberben ott settenkedik a tél a gyimesi hegyek tetején. Ekkor már a magasabb hegytetők minden reggelre fehérbe csavarodnak az éjszakai hóhullásban. A fagyok lassan körülölelik a völgyeket s a kaszálókat is, amelyek dermedten szunnyadnak a tavaszi enyhülésig. A csángó gazdák azonban már februárban dolgozni kezdenek a fagyos *bennvaló kaszálókon*. Ez az istállótrágya kihordásának talán legalkalmasabb ideje, hiszen ilyenkor nem sérül a gyep: *Még a föld annyira meg van fagyva, reá lehet menni, hogy nem teszen kárt szekérrel, szánval (VK)*. A téli, esetleg az őszi trágyahordás további előnye, hogy az olvadó hó miatt a trágya úgy beléázik (a talajba), *s akkor jobban el lehet súrolni tavasszal (BE)*.

Trágyát szinte kizárólag a *bennvaló kaszálókra* hordanak: *Azt csak idehordjuk, ahol közel van a kaszáló (BE)*, mivel a *kinnvaló kaszálókra* a *faluból* kihordani (a trágyát), *ez lehetetlenség. Mer' elsősorba' az igavonó állatok sem bírják. Annyit, amit kivisznek, az annyi kevés, hogy azt nem érdemes, traktorval, járművel nem lehet odajutni. Úgyhogy a legtöbb helyen lehetetlenség úgy gondozni (VK)*.

A kaszálóra frissen kitett istállótrágya

Az istálló mellett egy éven át gyűlt trágyát napsütéses téli napokon kicsiny (kb. 1*1 méteres) szánokra rakják. Ezeket húzzák ki a trágyát a meredek hegyoldalakra. *Lokhelyeken* (sík helyeken) nagyobb szánokat is elbírnak a lovak, többet lehet egyszerre kiszállítani. A kihordott trágyát a kaszálón kis halmokba rakják, ritkábban elterítik, s – ahogy láttuk – tavasszal *elsúrolják*.

A kaszálók trágyázására kizárólag istállótrágyát használnak. Korábban megesett, hogy egy-egy gazda műtrágyát tett a kaszálókra, az azonban hosszú távon nagyobb kárt okozott, mint amennyi hasznot rövid távon (egy-két esztendőn át) hozott. Mindez akkor történt, amikor a *reglők műtrágyázását kötelezővé tették*, valamikor a '80-as évek első felében. A műtrágyával megszórta kaszálókon eleinte jelentősen megnöttek a hozamok, de eltűntek a kétszíkűek: *Nagyobb a hozam, de a táplálékosabb leveleket kipusztítja (PK)*. Később a talaj *kiégett*, a szénahozam nagyon gyenge lett: *Nincs sűrűség az aljába'.* *Csak az a gyér fű felnő, és kész (FI)*. Rosszabb esetben a *szőrccse (Nardus stricta)* is megjelent: *Szőrccsédtek el, s úgy kiégett a földnek a javát a műtrágya, hogy aztán nem telepedett vissza az a fű, ami vót. Egy-két évbe' felhizlalta, más színt adott, sötétebb zöld lett a fű, de aztán két-három év után semmilyen. Báránlábánál s csengőkórónál egyeb nemigen lesz itten (TA)*. Különösen nagy gondot okozott a műtrágya, ha *sáraz*

The manure is hauled to the grassland in late autumn and winter because the soil is so frozen, that you can go on it and you don't cause damage with dray and sledge. This is very important if you want to keep the grasslands in good condition. Manuring has positive effects on the quantity of hay: If we use manure a lot and pay more attention, the grass is richer, the yield doubles, there will be more second growth. This is why it is worth spreading this natural manure over the meadows, because that is good.

Lokhelyeken nagyobb szánokat is használnak

Trágyahordó kaláka

A trágyát kis szánokon hordják ki a hegyoldalakra

nyár volt, mert akkor nem jó, mert az úgy elégeti, hogy még annyi se lesz (JA). A leckét a gyimesiek megtanulták, ma senki nem próbálja műtrágyával növelni a szénahozamát.

Miközben a tehenek és lovak rengeteg szénát esznek meg a téli hónapok során, éppen a *bennvaló kaszálókra* szórt trágyájukkal nagy segítséget nyújtanak a szénahozam növeléséhez a szűkös hegyvidéki körülmények közt.

A szánról kis kupacokba kerül le a trágya

Nem kifejezetten a kaszálók kezeléséhez kapcsolódik, de itt említjük meg a téli szénahordást. Annak, *hogy nyárba' nem hordják haza* (a szénát), *hanem télen* (TM), praktikus okai vannak. Az állatállomány kiteleltetéséhez annyi szénára van szükség, hogy a legtöbb család ezt a mennyiséget nem tudja a faluban felépített istálló (csűr) padlásán tárolni. Ezért a *kinnvaló kaszálók* szénájának egy részét a hegyen felépített szénatartókban helyezik el. Az ezekben a szénatartókban felhalmozott szénát akkor hozzák a faluba, amikor a *csűr* padlásán tárolt széna fogyatkozásban van (általában január, február). Ha kellő mennyiségű hó esik, megfelelő szánút alakul ki, az egész falu megmozdul, s hordja be a szénát a hegyi kaszálókról: *Télbe' mikor szánút lett, mentek, s három-négy szekér, akkor is kalákát csináltak, s egyik nap hazavitték egyikét, másnap a másikat* (TM). Télen, szánon könnyebb is behordani a szénát, mint szekéren. A szénahordás jelentőségét mutatja, hogy a hidegségi fővölgy aszfaltútját, amelyen a szénát a házakig lehet szállítani, ilyenkor nem sózzák. Akár két hetet

A szénát egyszerű szánokon szállítják a faluba

Indulásra kész a megrakott szénahordó szán

is várnak ezzel, hogy mindenki ki tudjon menni szénáért, aki szeretne. Két hétig az aszfaltút nem az autókat, hanem a szénahordó szánokat szolgálja. Csak ezt követően sózzák le az utat.

A széna szállítására használt szán nagyon egyszerű felépítésű. A hagyományosan elkészített szántalpakra két hosszú (kb. 5 méteres) fenyődeszkát rögzítenek. A széna a fenyőpallókra kerül, a foltokba összeálló szénát egymásra tűrik, így nem esik szét a rakomány a meredek hegyi utakon szállítva a falu felé. A hegyi utakra fagyott forrásokon át lehozni a hegyről a szénát időnként így is embert próbáló feladat.

A foltokba álló szénát foltonként tűrik egymásra, hogy jobban összeálljanak

Ha megfelelő a szánút, az egész falu megindul a hegyekre szénáért

Vannak olyan nagy munkák, amelyekre egy család munkaereje nem elegendő. Ezeknek az egyetlen család által nehezen megoldható helyzeteknek a kezelésére terjedt el Gyimesben a kölcsönös segítségnyújtás rendszere, amelyet *kalákának* neveznek. Ezt Gyimesben *általába' úgy csinálják, a szénát, mindent, egyik a másiknak megüünk, segíünk. Amikor én megyek valamerre kaszálni, vajh valami olyan munkám van, vagy egy épületet segít csinálni, akkor így nem kell híni senkit. A segítségek, azok magiktól jönnek. De én es viszont, ha meglátom, hogy a szomszédnak rendje van, vagy mennek gereblyével, vajh mit tudom én, látom, hogy na, segítségre van szüksége, hát akkor én es ragadok egy szerszámot, s anélkül, hogy híjjon, anélkül én es odamegyek segíteni* (VK). A kaláka működött egész évben, különösen a nyári munkák idején, de télen is, szénahordáskor.

In the village, the lofts of stables do not provide enough space to store the hay. A major part of the hay produced on outer meadows is stored in wooden hay barns built out in the mountains. The hay is carried down with sleds in January-February when the circumstances are optimal for sledding. During this time, the roads are not salted in the valley: sleds have the priority over cars.

Reglők – Tavasz a reglőkön: kertelés

A beköszöntő tavasz a reglők téli szunnyadásának is végét vet. A gyimesiek, ahogy láttuk előbb a kaszálókat teszik rendbe, de azután a reglőkre is sort kell keríteni, hiszen május második felében már az állatok is megérkeznek, hogy aztán augusztusig ezeken a gyepeken keressék a mindennapi betevőjüket. Mivel Gyimesben pásztor csak a legmagasabb hegyek gerincein legeltetett juhokkal jár, a többi legelőre csapott jószágot ember nem vigyázza, nagy feladat hárul a legelőket övező kerítésekre, amelyek megakadályozzák, hogy a komoly vagyont jelentő állatok elkóboroljanak.

A télen elromlott kerítések javítása az első tavaszi teendő a legelőkön. Gyimesben *kertelésnek* nevezik: *Kellett kertelni. Azt megkertetűk, akkor fogtunk a pucolásnak. De a kertelés, a' má' ápisil végire kész vót. Májusba' fogtunk pucolni, kaszálókat először, s aztán a regelőket* (KP). Mivel az állatok egész nap pásztor nélkül kószál-

Gyepükertekkel ma még sokfelé találkozhatunk

nak a reglőkön, fontos, hogy az azokat övező kerítések (kertek) mindig kifogástalan állapotban legyenek: *Tavasszal megkertetűk, a marha nem ment el* (TE).

A reglőket különböző típusú kerítések övezik. Egyik régi kerítésféle volt a *zavarás*, amelyet nagy faigénye miatt ma már nem alkalmaznak: *Olyan zavarást hasítottunk fából, akkor szabad vót. Akkor olyan fák vótak, s olyan erdők vótak mindenkinek. Ott levágtuk a fát, s elvágtuk vagy négy méter hosszú, hasítottuk el, s hasítottuk a zavarákat. S karót. Karót felvertük, s zavarás közibe raktuk belé* (KP). Szintén régen használták, de nagy faigénye miatt szinte teljesen visszaszorult a *kopgyilás kerítés*, amelyet úgy készítenek, hogy x-alakban levert oszloppárra hosszú veres fenyőből készített karókat fektetnek. A következő veres fenyő karót két újabb x-ben levert oszloppárra helyezik. 3-4 ilyen oszloppár alkot egy kertet.

Ma is gyakori a *gyepükert*: *Más helyt gyepükertet, ahol nagy kertet kellett csinálni, hát ott vágtunk le egy-egy bojtot, s kopgyilát tettünk, s a tetejire bojtot, s a reglőn még olyanokat csináltunk* (KP).

A *csapos kert*et időnként még ma is lehet látni: *Vágták le a vékon fákat régen, s itt le a falu közt es mind ilyen, úgy mondták, hogy ilyen csapos kertnek hítták. Nem nyesték meg a fát. Többől az ágokat levágták, s olyan borzas vót, abból csináltak kertet, az utak mellett es a' vót* (TS).

Napjainkban a legelterjedtebb a fenyődeszkából szegelt kerítés. Szinte mindenütt ezzel találkozunk. Egyre több helyen bukkannak fel ugyanakkor drótkerítések is a faluban, és szögesdrót a kaszálókon. Ezek idegenül hatnak a tájban, de egyre inkább a mindennapok részévé válnak.

In Gyimes there are no herders on most of the pastures; only sheep are herded by shepherds in the highest mountains. Instead, fences prevent the valuable animals from straying. Therefore, the spring season starts with the repairing of damaged fences.

Manapság a deszkakerítés az egyik legelterjedtebb

A szögesdrót egyre gyakrabban használt eleme a kaszálókat övező kerítéseknek

A kopgyilás kert nagy faigénye miatt visszaszorulóban van

A reglőket a kaszálókhoz hasonlóan tisztítani, pucolni kell. Erre nagy szükség van, hogy a legelésre alkalmas terület ne zsugorodjon, és a nyári takarmány elegendő mennyiségben álljon rendelkezésre: *A nyári takarmány az az vót, ahol legeltek. És ha nem vigyázott a meglévő területre, az ugye beszűkült vagy egyáltalán nem maradt legeltetésre terület (JGy*)*. Elsősorban tavasszal, ritkábban ősszel fogtak neki a reglőpucolásnak. A fő cél a reglők esetében a fásszárú vegetáció visszaszorítása, amely a reglők kevésbé járt, alullegetett részeit fenyegeti: *A kúrálás úgy ment, hogy úgy kipucoltuk a reglőbe a kicsi bojtot, a bükkfagyűkerekereket, a bükkfacsutakokat, mindenfélét, úgy, mint a kaszálót, úgy kipucoltuk, s akkor ott vót, amit legeljen az állat. Így, ilyen karba' kellett tartani (MJ)*.

A reglőpucolás leggyakrabban a gyepet fenyegető, azt ellepő tüskés bokrok, a borsika (*Juniperus communis*), a hecselli (*Rosa canina* agg.) és az istengyümölcse (*Crataegus monogyna*) elleni védekezésről szól. Ezeket kivágják, kupacokba hányják, majd amikor kellően kiszáradtak, elégetik: *Vágták a kicsi bojtot, szedték, mert itt hatalmasan nő, s a hecsellit es, az es hatalmasan terjed, vágták, rakták*

Frissen kivágott bojtok egy reglőn

Megégetett borsika-bokrok a bárány-hegyi reglőn

essze, tüzelték. S a borsikát es, akkor tüzet neki, s égették el (TE). Ha elmarad a tisztítás, hamar tönkremegy a terület: *Egy-két tavasz, hogy ne tisztítsd, akkor má' nő minden (JA)*, mégpedig a rengeteg hecselli, *s akkor a nagy csipkék, minden, a kicsi borsikától elkezdve mindenféle, a szél elviszi a magokat, s fogózik meg olyan helyt, s nő. Úgy elromlik a reglő es. Mindennek kell a kúrálás (FF)*.

A reglőpucolást, ahogy említettük, ősszel is, tavasszal is el lehet végezni, de a jó gazda egész éven át üzi a borsikát, amikor éppen reglőn járt: *Mű inkább tavasszal szoktuk. Még nyáron is, mentem a johókval, vót fészit a kezembe, s vágtam ki őket. De tavasszal szokták inkább takarítani itt (TT)*. A jó gazdának kötelessége, hogy a fejsze mindig a karján legyen, ha reglőn jár: *Még nyárba' es kötelessége, a kicsi fészit akajsza a karjára, s amikor ott meen, vajh a tehenet hajtsa elé az esztenára (nyári szállás), akkor meglát egy borsikabokrot, egy he-*

csellibokrot, akkor azt menet közbe' kivágja, félreteszi. Avval es kevesebb (VK).

Korábban a reglőpucolást fejszével, kapával végezték, ma gyakran motoros fűrésszel (*druzsba*), motoros kisgépekkel mennek ki a legelőkre. Alapos munkát kell végezni: *Fésszivel azt jól ki kell vágni, mer' ha má' csak egy szikra ágocska megmarad, az má' kandarodik fel, s a má' terjed, s aztán nagy helyet elveszen. Kicsike helyt a töve, de aztán oda elterül (TE)*. A borsikára különösen nagy figyelmet kell fordítani, *mer' a borsika, ahogy kinő,*

The main goal of pasture cleaning is to suppress woody species (*Juniperus communis*, *Rosa canina*, *Crataegus monogyna*) which quickly overrun the undergrazed areas: A lot of rose (*Rosa*), huge *Cirsium* everywhere, little juniper and everything else, the wind blows away the seeds, they land on these places and grow. So the pastures degrade as well.

A reglőn kivágott borsikák megszáradtak, a tűzre várnak

a közepinél van a gyükere, s akkor terjed el nagy helyre (TS). A Bárány-hegyen drasztikus eljárással próbálták kiirtani. A borsika bokraira egy-egy levágott ágat tették, hónapok alatt az megszáradt, majd egy hosszú fanyeles bádogedényben *fenyőszurkot* (gyantát) égettek, ezzel lánggra lobbantották a száraz ágat. Ettől aztán az egész bokor elégett.

A *reglőpucolás* részeként a gyepet körülölelő erdőterület rovására is megnövelhetik a *reglő* kiterjedését, néhány fenyő kiszáritásával. Ezeket a fákat megaszalják, azaz kérgét meggyűrűzik, ezzel akadályozva meg a nedvkeringést. A fa a következő évre teljesen megszárad, s meg lehet gyűjtani, vagy ki lehet vágni.

A *reglőkön* a fásszerű vegetáció előretörésén kívül a *burjánok* is gondot okozhatnak. A kaszálók kapcsán

említett *burjánok* közül az *eszpenzet* elkerülik az állatok, így azzal itt nem kell törődni. A *varjúhagyma* is csak a *bennvaló kaszálókon* jelenthet problémát. A mérgező fajok közül tehát elsősorban az *ászpával* foglalkoznak, amelyet lebarnuló állapotában megesznek az állatok (juhok és tehenek is), és gyakran meg is betegednek tőle. A lágyszárúak közül még a szúrós fajokat, a *csipkét* és a *szamárcsipkét*, a különböző *Cirsium*- és *Carduus*-fajokat vágják ki, hogy ne foglalják a helyet a *reglőkön*, mert rossz *burján* a *csipke*, mer' szúrja a marha nyelvit. Csak a ló szereti. A *csipke*, s a *borsika*: ha tisztítottak, azokat szedik ki (JB). A *reglőpucolást* a kiterjedt *reglők* más és más részén végezték el minden évben.

A közösen használt *reglőkön* a Ceau-időben a *reglőfelőls* állapította meg, kinek mennyit kellett dolgoznia a *reglőpucolásban*: Meg vót állapítva, hogy egy felnőtt marha után mennyit kell *reglőt pucolni*, egy növendék után mennyit kell *pucolni* (FI). Egy számosállat után általában

két vagy három napot kellett dolgozni: *Egy tehen után kellett két napot* (TE). A munka elvégzését szigorúan ellenőrizték, és *addig nem vót szabad kicsapni, amíg mindenki azt a bizonyos napszámot meg nem csinálta. De akkor a legelők úgy néztek ki, hogy le a kalappal* (FI).

A nem megfelelően gondozott (*kúrált*) *reglő* csúfnak számított: *Ulyan bozotos vót, hogy csúf vót, csúnya, s akkor nem tud a marha se enni ott* (BE). Mára a *reglőpucolás* szabályai lazultak, nincs olyan szigorú megítélése a kérdésnek. Ahogy láttuk, a kaszálók *kúrálása* egyre intenzívebb manapság, ezzel párhuzamosan a *reglők* kezelésére kevesebb idő és energia jut: *A régebbi, tehát a múlt időkbe' azokat még jobban karba' tartották* (JGy*). A gond csak az, hogy ha *hanyagolták el, úgy erdő lett belőle* (TS), mármint a *reglőből*.

Manapság az agrártámogatásoknak köszönhetően az évek során egyre elhanyagoltabbá váló *reglők* közül a támogatásba bevont területeket újra gondosan takarítják.

Ma már motoros gépekkel is végzik a reglőpucolást

Not only do the woody species cause problems on pastures, but the herbaceous poisonous species do as well. *Veratrum album* has to be thinned as sheep and cattle feed on it, even if it is poisonous, and the animals then show symptoms of poisoning. Cleaning the common pastures was organized on the basis of the number of livestock: a farmer had to clean *two days for a cattle*.

A **borsika** az egyik pionír cserjefaj, amely ellepi a reglőket: jön a borsika leghamarább, mert az a legveszélyesebb (TT). Örökzöld legelőgyom, amely ilyen bokornak nő meg, nagyon szúrós, van neki kicsi termése (FI). Elsősorban a száraz, verőfényes (déli kitettségű) oldalakra jellemző: A borsika verőfénybe' s észokba' s az mindenütt nő. De inkább a verőfényes helyt szereti (CB), kopárabb, silányabb oldalakon, ahol soványabb (FI), ott terem meg leginkább. Szereti a kősziklás helyeket (TS) is. A gyimesiek rengeteg borsikát vágnak ki a tavaszi reglőpucolások alkalmával. Terjedését nehezen lehet megállítani, mert gyökérből szaporodik ő, megy a gyökere a föld színe alatt, és hatalmas területeket (ellep). Valamikor nagyon irtották a legelő területeket.

A terebélyes borsika-bokrok gyorsan ellepi a gondozatlan reglőket

Juniperus communis is a pioneer shrub, which causes serious problems on pastures: First comes the juniper, because that is the most dangerous. It is abundant mainly on southern, rocky slopes, where it colonizes large areas. Therefore formerly it was thinned intensively on pastures, because it grew extremely well. However, Juniper is also a useful plant: you can make a bath from its stems. It is good for rheumatism. My father used it a lot, he had rheumatism. The tea from the fruit is a good medicine for bladder problems.

teken, mert hát nagyon túlzásba' fejlődött, és elfogta a területeket, nem tudtak legeltetni (JGy*).

Ha egy reglőt néhány évig nem pucolnak, nagy munkával jár az alullegett, nem megfelelően kúrált reglő tisztítása: Egyszer annyi vót, hogy alig tudtuk vót kitakarítani, mert az nő széjjel, olyan piszkos, ragályos növény (TE). / Az olyan sok itt, irtsuk, mer' a reglőt úgy bélepi, hogy aztán az állatok nem tudnak füvelni. Terjed el egyhamar (TS). Terjedését időnként a bokor vagy a gyökér égetésével igyekeznek korlátozni: Ott tüzeltem volt. / Azért ilyen halott a közep? / Ez egy olyan hely, meg van égetve (JGy). Aztán mondjuk, kiégeti a gyökerit (TT).

A borsika azonban hasznat is hoz, hajtását és termését a népi gyógyászat és a szeszfőzés területén is fel lehet használni. Hajtásaiból lehet fürdőt csinálni. Jó az ága is, az új ágakat levagdalni, megfőzni, s abba' meg lehet fürödni. Rehomától is jó. Apám sokat fürdött ilyenbe. Rehomás vót (TS). Terméséből tea készül, mert ilyen hólyagbajoktól nagyon orvosságos (PK), illetve pálinka ízesítésénél is felhasználják: Jó, pálinkába is bele lehet tenni (TS). Hajtásaiból gúzszt is készítettek.

Borsika (*Juniperus communis*)

A reglőpucolás „áldozatai”: hecselli (gyepűrózsa – *Rosa canina* agg.) és istengyümölcse (egybibés galagonya – *Crataegus monogyna*)

A reglőpucolások másik nagy „vesztése” a **hecselli**: Itt úgy mondjuk, seggvakaró (BE), mivel azt bajos kipusztítani (JGy). Bajos, mert mi azt vettük észre, hogy ahogy kivágják, másik évbe’ még több nő. S jobban... Több kicsi kinő, több újodzás lesz (TD). A borsikához hasonlóan, elsősorban a verőfényes oldalak reglőit fenyegeti: Mindenütt nő a hecselli. Annyi van idebé ebbe’ a reglőbe’, mint a mocsok (JGy). Ezzel szemben észokba nemigen van, ahol keveset éri a Nap (TS).

Termése sokrétűen felhasználható. Tea, bor, lekvár alapanyaga. A hecselli szűrő, a termését is nehéz leszedni, de teát főzünk belőle (FI), ezen kívül csinálnak még bort abból a bogyójából. Mikor megrothad, akkor vizet tőt reá, úgy egy hetet érleli, olyan bor lesz belőle, csak kell cukor belé. Finom íze van (JGy). Még abból főztek dzsemet es (TE).

Bokrai ősszel vörösbe borulnak: Mikor aztán beérik (a csipkebogyó), akkor vérpirossá érik, és akkor nagyon nagyon gyönyörű (JGy*).

Az **istengyümölcse** jóval ritkább faj, mint az előző kettő, imitt-amott egy-egy van, de gyéren (FF). Ritka az olyan eset, amikor ez a faj okozza a legnagyobb problémát egy reglőn: Egy embernek a reglőjét úgy bélepte, az egy olyan rossz, a fája se jó semminek, kártékony anyag

az (TE). Sok tekintetben a hecsellihez hasonlít: Úgy néz ki, mint a seggvakaró, olyan szőrös, még nagyobb szűrőkái vannak, s van gyümölcse (TE). A verőfényes hegyoldalokon, reglőkön fordul elő: A mezőkön, ahol az állatok járnak, a reglőkön (FF). / Sován területeken, napsütéses területeken (TS).

Gyógynövény, amelynek jó a virágja es, és az a bogyója es, téának (BE). Vérnyomástól nagyon jó, az istengyümölcse (CsA) teája. Termését nyersen is fogyasztották: Kicsi gyermekek vótunk, jártunk a johókkal a mezőre, s másztunk fel, ettük az istengyümölcset (TM), de a csángók megfigyelései szerint az állatok is szívesen megeszik: Az istengyümölcset, azt mondjuk, eszi a róka es, a medve es, mer’ én láttam medveganyét, s akkor abba’ vót ilyen termék (TE).

Rosa canina and *Crataegus monogyna* are shrub species which are cut during pasture cleaning in spring. They are important useful plants both of which are edible and medicinal. Rose hips are used for jam and they make wine from that berry. When it is ‘rotten’, you pour water on it, ripen it for a week, it will be such a good wine, you only have to take sugar in it. It is tasty. The flower and fruit of hawthorn (its Csángó name is fruit of God) are good for blood-pressure problems. The fruit is edible: we were little children, we ate the fruit of God.

Hecselli (*Rosa canina* agg.)

Termései ősszel vörösre festik a hecselli-bokrokat

Istengyümölcse (*Crataegus monogyna*)

Az istengyümölcse termését a gyermekek ették

Nyár a reglőkön: szőrcse irtása tűzzel-vassal, kosárral

A nyári hónapokban a reglők többségén nincs a már említett folyamatos tisztításon kívül kezelésükkel kapcsolatos feladat. A reglőre kicsapott állatok békésen legelnek, legfeljebb egy-egy medve- vagy farkastámadás kavarja fel a békés mindennapokat. Probléma csak extrém aszályos években adódhat, amikor fennáll a veszélye, hogy elfogy a nyári takarmány, és intézkedésekre lesz szükség: az állatok egy részének istállóba kötésére, rosszabb esetben eladására, végső esetben levágására.

A magasabb régiók reglőin azért nyáron is akad tenivaló. Ezekben a gyepekben a szőrcse (*Nardus stricta*) vált uralkodóvá a túllegeltetés vagy a '80-as évek első felében jellemző műtrágyázás következtében. A szőrcse megjelenése komoly gondot jelent, ahogy az alábbi, lényegre törő megfogalmazás is mutatja: *Tönkretettük a legelőket, mer' bészőrcsésedett* (BB).

Ez a fűféle különösen rossz nyári legelőnek számít, és szénának sem jó: *Mégse olyan jó, a marha meg se eszi, kasza nem vágja* (TT). Igyekeznek tehát visszaszorítani a sűrű állományokat. Ebben segítségükre van a tűz:

A hegyoldalon jól látszanak a kosár hétről hétre történő költöztetésének nyomai

Nem eszik meg a marhák, s má' több helyt úgy es csináltak, hogy meggyújtották. S a tűz végigfutott, hogy az a száraz égjen le. Van olyan eset, hogy kipusztult annyira, hogy aztán az a frissebb vette fel (BE).

Leghatékonyabb módszernek azonban a kosarazás bizonyult. A kosár nem más, mint a juhnyáj éjszakázó-helyét övező karám, kerítés. Éjszakára ebbe a kosárba zárják a nyáját, így a medve és a farkas elleni védelmet is jobban meg tudják szervezni. A kis területre összehúzott juhok taposása és trágyája a kosár helyén levő növényzetet (a szőrcsés gyepet) néhány nap alatt teljesen megsemmisíti: *Kitapodják, s megganyézódik, s akkor kivesz. Kosárba, ha benn vannak a birkák, kivágják a lábukval* (CsA). Közben a sovány földet a juhok trágyája még kövériti is, elősegítve egy gazdasági szempontból kedvezőbb fajösszetételű gyepek kialakulását: *Hát, csak ilyen kövér sarjűfű nő, ami, látszik az, hogy... olyan finom ződnek nő ki, úgyhogy az különleges, az vátozik, az a hely má' vátozik* (MJ). A szőrcse visszaszorítására csak a juhtrágya igazán alkalmas, akár az összeset kiöli a következő vegetációs periódusra: *Aztán úgy es van, hogy végleg kivesz. Ha sokat ganyézódik. Úgy es lesz, hogy kivesznek tüle, ugye sok juh vót, no, ott aztán más esztendőbe' semmi se vót szőrcse. Se öreg, semmi, kiölte* (TT). Ezzel szemben, *ha teszed reá a tehenganyét, úgyse öli ki, valamit öli, de nem sokat* (TT).

The grass, *Nardus stricta* (szőrcse, lit. strong hairs), which has spread since the 1980's, causes problems on pastures. The problem with *Nardus* is that animals do not feed on it and it cannot be cut. Therefore Csángós try to decrease its dominance by burning. Burning does not suppress *Nardus*, but the new, fresh leaves provide better forage for animals: *In some places they burned it as well. The fire ran over, to burn down that dry. In a case it thinned so much, that after it this fresher (grass) became dominant.*

Az esztenákat Gyimesben rendszeresen szőrcsés legelőkre állítják

A kosár helyét vastagon fedi a juhtrágya

A kosarazással hosszú évek alatt javítani lehet a szőrcsés legelők növényzetét

A kosár helyét hetente változtatni kell, mert ha a kosár túl sokáig marad egy helyen, túl sok tápanyag kerül egyszerre a talajba. Ez a nitrofil gyomfajoknak (pl. csihány – *Urtica dioica*, lósósdi – *Rumex alpinus*) kedvez: Ha sokat-sokat, aztán túl zsírossá válik a föld, akkor csipke, az esztenás helyeken, de a szőrcsére lehet nyugodtan két-három évbe' es egymás után, mert nem bírja ki a csipke hamar (TA). Ha az időjárás esősre fordul, még rövidebb idő alatt kell a kosarat áthelyezni (fordítani), mert a sáros föld nem bírja olyan hosszú ideig a folyamatos taposást:

Using corrals to house sheep for the night is one of the most effective ways of *Nardus* suppression. Shepherds try to suppress *Nardus* dominated grasslands, and thus improve them, with the help of mobile sheep corrals which provide protection against wolves and bears as well: *You have to corral sheep on such places where szőrcsé grows*. The corral has to be kept in a place for a week. During this period of time the aboveground parts of *Nardus* nearly disappear: *Because sheep trample it down, and sheep manure kills this szőrcsé*, so *Nardus* disappears and *fine, fresh grass* grows on its place.

Minden második, harmadik nap, ha esős idő van, sok birka van, mer' ha nem, olyan sárt csinálnak (TJ).

A megfelelő ideig tartó kosarazás összességében javítja a helyet, eltünteti a szőrcsé jelentős részét: *Váltig olyan helyt kosarazzassák a juhokkal, ahol szőrcsé növekedik. Az is egy vad dolog, a helyet elvadítsa. S akkor a kosarozást is olyan helyekre, mer' a juhok kitapodják a gyökerit annak, s a juhganyé kiöli ezt a szőrcsét (MJ), ezzel a szőrcsének akkor vége. Olyan apró levelű burjánnyok nőnek (TJ) helyette, jó, friss, magos fű (TJ).*

A kosarazás akár 8-10 éven át biztosítja a megfelelő tápanyag-utánpótlást, hogyha jól meg van kosarazva, nyóc-tíz évig eltart. *Lehet látni, nem úgy, hogy örökké öppe' annyi-annyi van, de úgy a különbséget meg lehet látni, ahol meg vót, s nem vót, mellette való nem annyi zsíros má' (TA).*

A kosár szőrcsés helyre telepítése a faj visszaszorításán kívül azért is előnyös, mert a szőrcsé olyan sűrű gyept képez, amelyet nehezebben vág fel a juhok körme. Ezáltal tovább lehet egy-egy helyen tartani a kosarat: *A szőrcsés helyek, mikor a kosárt fordítsák, azért jó, mer' a' többet ott maradt, mer' ott az a szőrcsé olyan tömött, olyan gyakori a pásztintja, hogy nem vágják fel az állatok*

A kosarazott és nem kosarazott terület éles határa jól mutatja, időlegesen mennyire tönkreteszi a vegetáció föld feletti részét a juhok taposása

Pásztorolt junyájak járnak a Naskalat, a Terkő és Fehér-mező havasi legelőit

olyan hamar a lábikval esős időbe', mind a másik helyeket. Egy részből azért', hogy későbbre kell aztán még fordítani, és másrészt az, hogy a talaj es javul, ugye (VK).

A kosarazás tehát egyszerre segíti a pásztorok munkáját az állatállomány megóvásában és a családi gazdaságok ügyét a szőrcsés gyepek drasztikus átalakításával, javításával.

A rákövetkező évre azonban jó legelő jelenik meg a kosár helyén

A *reglőkről* a legelő állatok augusztus végén, szeptember elején átköltöznek az *őszlőkre*, vagyis a *kinnvaló kaszálókra*, ahol a sarjút legelik. Ezzel a gyimesi legelők többségén elhalkul a kolompszó, s egészen a következő tavaszig a csend ver tanyát a kiterjedt *reglőkön*.

A legmagasabb hegyek gerinceiről, ahol elsősorban csíki pásztorok legeltetik juhnyájukat, Szent Mihály után húzódnak le a hegyről Csíkba, ahol a juhok tarlókön és kaszálók sarjüfűvén élnek az első hó lehullásáig. Ezután már csak néhány gyimesi gazda és juhtartó pásztor marad a hegyekben, a *reglőkön*, akik egészen a komolyabb fagyok vagy a hó megérkezéséig (általában október vége, november eleje), illetve aszályos években a vízkészletek kimerüléséig járják a gyepeket.

Az őszi elmúltával, a tél beköszöntével a hegyek elnéptelenednek, az utolsó nyájak, az utolsó *kalibán* tartott

A tél közeledtével a borsikák dermedten várják a hóáldást

Téli álom a reglőn és a nyári szálláson (*kaliba*)

Az őszi előrehaladtával a gyimesi gyepek élénk zöldje barnába hajlik

tehenek is hazatérnek, hogy a falubeli istállókban nap-hosszat a szénát rágva várják a tavasz érkezését.

A hótakaró leple alatt szunnyadó gyepekkel nincs tennivaló. A kaszálókkal ellentétben nincs szükség a gyepek trágyázására sem, hiszen az egész nyáron itt legelő jószágállomány ezt a kérdést megoldja, elegendő utánpótlást biztosít a gyepek állapotának fenntartásához. A *reglők* tehát mély álomba merülhetnek, míg a tavaszi nap sugarai a hótakarót el nem tüntetik.

In most cases, during the first half of September animals are taken from the pastures to the outer hay meadows to graze the second growth. Only the high mountain sheep flocks are brought back into the Csíki-basin after Saint Michael's day, where they feed on stubble-fields and meadows until the first snowfall. Only a few Csángó farmers stay in the mountains until the first snow or hard freeze. Most Csángós return to their villages and the winter season starts.

Erdők – Az erdő nevelése

A tavasszal a kaszálókat és reglőket, valamint a falubeli szántókat benépesítő, ott dolgozó csángók az erdőkkel nem sokat foglalkoznak.

A rendszerváltás után az emberek visszakapták államosított erdeiket: *Államosították, akkor senkinek se vót. De mindenkinek vót valami papírja, vagy tudta, hogy neki hol vót annak idején, mindenki észbe' tartotta, neki körülbelül mennyi vót, hol vót, hogy vót. S akkor most, hogy visszaadták, akkor mindenki az övéhez ragaszkodott. De rengeteg peres ügy, veszekedés (van) (FI). A peres ügyek közben a nem rendezett tulajdonviszonyokat kihasználva, illegálisan nagy erdőterületeket vágtak le. Mire a birtokviszonyok rendeződtek, a piacképes faanyag döntő hányada eltűnt a falu közeléből. Azóta az erdők gazdái igyekeznek ésszerű keretek közt gazdálkodni az erdővel: Az embernek télleg, ha sajátja van, akkor azt egy kicsit bé kell osztani, mer' sose tudja, hogy még milyen világ jó. Még gyermekek vannak, nekik is valami kell (FI).*

Általános vélemény, hogy az erdőkkel, hogy nőjenek, nem kell csinálni semmit: *Hagyták, és gyönyörű erdő lett, nem kellett ott semmit gyéríteni (JGy*)*. Kezelésükre nincs szükség, azt, ahogy a Jóisten adja (BE). Ritka, hogy *felnyesik az alját, s akkor, ejsze jobban nő. A vést közülle kiszedik, s akkor jobban tud nőni (BE)*. Erre azért van szükség,

There is plenty of work to be done in hay meadows, grasslands and arable fields. In contrast, forests don't require much management, because in this region, especially coniferous forests are regenerating very well. Opinions differ when it comes to the necessity of thinning the very dense regrowth in order to produce good timber, but basically they leave this to natural thinning processes: *By themselves, those that go ahead grow further, while those below dry out, half of this (thicket) dries out completely. Even in this way it grew out into a beautiful forest, nothing had to be thinned in there.*

Ültetett erdőre elsősorban az állami erdészet területein bukkánhatunk

mert az erdő má' aztán, az es ha erőst sűrű, akkor nem nő szépnak, de ha gyéresebb, akkor szép erdő nő (FF).

A sűrű fiatalos állományokra jellemző az öngyérülés, amely a *bezsenyes* helyeken (a sűrű, fiatal lucosban) emberi beavatkozás nélkül is végbemegy: *Mert aztán most sűrű-sűrű itt, de aztán mikor már ilyen négy méterre (fel) nő, akkor aztán az alja, a gyengébbek pusztulnak, száradnak ki. Maguktól es, úgyhogy amelyikek felkapnak, azok nőnek, s az alattvalók, azok száradnak, egy ilyen gyakor-gyakornak (sűrűnek) fele teljesen kiszárad (PK)*. Időnként a gyérülést aktívan beavatkozva alakítják: *Meggyérítik, kivágnak közülle úgy, hogy tudjon jobban fejlődni (TS)*.

A tarvágott helyeken a gyimesi gazdák nem telepítik a *veres fenyőt* (csak az erdészet az állami erdőkben), mert jól tudják, hogy a *veres fenyő* a számára ideális körülményeket biztosító tájban jól újul, magától is sűrű újulatot képez (*bezseny*): *Visszahull a mag, s bújik, ott nem ütetik. Van, ahol vannak az erdészetnek, ott rendszeren csemetekert van, ütetik, de így a gazdák nem. Amennyi nő magától (TM)*. Hosszú idő, amíg a *veres fenyő* csemetéi a vágásnövényzet (*málnavész és rakottya*) fölé tudnak nőni, és lassan újra erdő lesz a vágásterületen: *Ebből erdő későre lesz. Bokrosnak mondják nálunk. Mindenféle, nyírfa, nyárfa, rakottya. Azok veszik föl legelőbbször az erdőt, aztán későre az erdő erőt vesz annyira, akkor egyeb kipusztul, csak a fenyő marad. Azok nőnek*

magasra. Ezek a törpébb cserjefák, azok kipusztulnak közülle. Kell száz év rendes erdőnek (TS). Az emlékek a vágásforduló korábbi alakulását megszüpítik: *Régen, amikor rendszeren gazdálkodtak az erdővel, akkor, amíg a száz évet el nem érte az erdő, nem vót szabad vágni (TS)*.

Az ültetett erdőket (jellemzően az erdészet által gondozott állami erdők) kezelik: *Meggyérítik úgy, hogy a bokrokat kivágják, ilyen haszontalan dögöt kivágják közülle, s akkor az erdő szépen, tisztán nő fel. Az ültetett erdőkbe' (TS)*.

Érdekes adat a tarvágás utáni kezeléssel kapcsolatban a talajnak az újulat számára való előkészítése: *A hangyák es puhítsák a talajt. Régen rendszeren telepítettek hangyát az ilyen erdős területekre. Ahol az erdőt levágták, akkor telepítettek hangyát, hogy puhítsák a földet, hogy a fának a magja, hogy hullik, könnyebben kapjon belé a földbe. Hamarább legyen erdő. A hangya drága vót akkor, de most nem foglalkoznak ilyenekkel. A hangyák a finom földet hordják fel. Abból csinálják a házat, a hangyabolyokat. Legfinomabb föld (TS)*.

Kinőtt erdő a Naskalat oldalában

Nyár az erdőn: erdei gyümölcsök gyűjtögetése

A gyimesi erdők tisztásain és a vágterekben számos nagy mennyiségben gyűjthető vadgyümölcs terem. Ezek gyűjtésének ideje nyáron érkezik el. Miket gyűjtenek a gyimesiek? *Málnát, epret, kokozát* (fekete áfonya), *ménisorát* (vörös áfonya), *ilyesmiket* (FF). Ezek a leggyakoribb vadgyümölcsök, de kisebb mennyiségben gyűjthető az *a ribizli, fügefá* (egres) (KP) is. A *szőrös fügét* (*Ribes uva-crispa*) még ültették is: *Ültettek sok fügefát, s jó borok lettek belőle, annyi bor lett* (KP).

Mivel a nyár elsősorban a szénacsinalásról szól, erdei gyümölcsök, gombák gyűjtögetésére elsősorban az ünnepnapok (vasárnapok, egyházi ünnepek) adnak lehetőséget: *Ünnepnapokon vagy esetleg vasárnapokon, hétköznap így ünnep vót, hogy egyebvel nem dógóztunk, s jó*

idő vót, akkor elmentünk (JA). A gyümölcsök gyűjtögetése leginkább az asszonyok és gyermekek feladata: *Hát a gyermekek inkábbbat. Mer' felnőtteknek nem vót idejük. Jártunk eprészni, jártunk mánászni* (FF). Gombászni a férfiak is eljárnak.

A gyűjtögetés közben a birtokhatárok nem számítanak, bárki bárhol gyűjthet a tájban: *Ahun vót, oda mehetett* (TA).

Az összegyűjtött gyümölcsökből leginkább lekvárt főznek, így tartósítják: *Megszedtük, hazajöttünk, megpucoltuk, s akkor édesanyánk tette oda, hogy főzzön egy kicsi dzsemet, legyen télre es valami* (SA). A gombaféléket sós vízben tartósították, újabban pedig a fagyasztóládákba is tesznek.

Az erdei gombák közül különösen kedvelt a rókagomba, amelyet nagy mennyiségben gyűjtenek

A málna az egyik legnagyobb mennyiségben gyűjtött erdei gyümölcs

A málnavész mindig bő termést ad

Several forest fruits can be collected in the forest glades and clearcut areas, such as *Fragaria vesca*, *Rubus idaeus*, *Ribes uva-crispa*, *Ribes petraeum* and more rarely *Ribes alpinum*. The picking of forest mushrooms is also important. This is mainly the task of women and children, done on Sundays and feast days, when there is no other work to be done. The collected fruits are used mainly as jam: *We picked them, came home, cleaned them and then our mother made them into jam, so we would have something for winter too.*

Legeltetés az erdőn

A nyári hónapok kapcsán meg kell említenünk az erdei legeltetést. Gyimesben, sőt egész Erdélyben gyakori, hogy az erdő és a legelő nincs élesen elválasztva egymástól. Gyimesben is számos olyan erdőállomány van a *reglőkön*, amely nincs elkerítve, az állatok be tudnak menni. Nyár végére, ha a legelőn a gyep kiég, az erdő alatt még elegendő friss táplálékot találnak: *Erdőközt jártak a marhák, az erdőközt vót jó fű, s ott nem es égette el* (a Nap). *Ott megmaradott, s a marhák nagyon jól leették aztán ősz felé* (KP). A meleg nyári napokon delelni is szívesen járnak be az állatok az erdőbe, árnyékot keresve.

A rendszeresen legelt erdők aljnövényzete foltokban gyomos, sok bennük a réti generalista faj

A forráság elől menekülve a juhsereg is az erdőben talál menedéket

Az 1990-es évek elején kivágott erdők egy jelentős része is a *reglőkön* állt: *az erdőközt jártak, az erdő megvót. Csak legelő vót, s nappal vót a tehenyeknek, de maholnap egy fa sincs, ahova bábujjanak a tehenyek* (JB).

In Gyimes, animals regularly graze in the forests located on grasslands. This is important mainly during summer drought, when the vegetation burns out in the grasslands and therefore forage becomes very scarce, while in the weedy understory of grazed forests there is plenty of herbaceous vegetation to graze on.

Nyáron az állatok a gyéresebb erdőkben is legelnek

Télen gyakran van szükség a tűzifa pótlására. Ha van rá lehetőség, ilyenkor bükkfát vágnak, ez a legjobb tűzifa

Az ősz a tűzifaberzés egyik fő időszaka. A nagy nyári munkák, a szénacsinálás után eljön az ideje a téli tüzelő beszerzésének. Azonban az ősz elmúltával, a tűzifa javának beszerzésével sem szűnik a favágás a gyimesi erdőkben. Sőt, a mindennapokhoz és a kereskedelemhez szükséges faanyag beszerzése elsősorban a téli hónapokban zajlik.

Az erdővágók korábban a telet fából épített kunyhókban, a szullákban vészelték át: *Ott háltunk. Szulla. Mint*

During autumn and winter, the main task in the forest is logging. The collection of firewood and the preparation of timber is a serious task for the experienced and skilled Csángó woodmen. Beech is preferred for firewood and spruce for timber. The exploitation of forest resources is becoming more sustainable nowadays, because *who has forest, has gold too*.

a sátor, olyan vót, csak fából vót csinálva. Tetejin vót egy lik, ahol a füst kiment, lehetett tüzelni benne. Abba' háltak az erdővágók valamikor. Lehavazta, s jó meleg vót benne, igaz, kellett tüzelni egész éjszaka (TS). A kemény téli erdei munka manapság is jellemző, távoli vidékekre, több száz kilométerre (Déli-Kárpátokba) is eljárnak a gyimesi férfiak favágónak. Mindenütt megbecsülik a csángók szakértelmét, kitartását, fahúztatásban jártas lovaikat.

Télen gyakran a gyorsan és nagy tételben fogyó tűzifa pótlására is szükség lehet. Legjobb tűzifának a bükkfát tartják, de leggyakrabban *veres fenyőt* vágunk, amely a legnagyobb mennyiségben áll rendelkezésre. Fűrészárúnak szinte kizárólag *veres fenyőt* vágunk. Ehhez azonban nagy fákra van szükség. Ezeket manapság csak félreesőbb, nehezen megközelíthető helyeken lehet beszerezni. Ez jelentősen megnehezíti a munkát.

Az erdők faanyagának túlhasználata (a faanyag, akár lábon történő eladásával is viszonylag sok pénzhez lehet egyszerre hozzájutni) miatt egyre fogynak azok a terü-

A tézsola a láncot helyettesítette régebben a fahúztatásnál

A fahúztatás embert és lovat egyaránt próbára tevő feladat

letek, ahol a tűzifát, fűrészárúnak valót be lehet szerezni: *Minnyá nincsen erdő, nincs ahonnan aztán tűzifát es hozz, pedig akinek erdője van, annak aranya es van (BE).*

A téli teendők sorában említjük az egykor volt bükkösökben folytatott *makkoltatást*. Ma már nincsenek nagy területű *bükkösök* a gyimesi tájban, de korábban voltak makkoltatásra alkalmas bükkerdők: *Egész nap ott a bükkösbe turkáltak, s ettek. Úgy es vót, hogy nem es kellett meghizlaljuk, úgy meghíztak, mikor sok makk vót (BE).*

Télen a fa szánokon ér le a faluba

Tavaszi szántókon: veteményezés

A tavasz a veteményezés ideje! A szántók és konyhakertek tavaszi munkái a veteményezésen túl az őszi szántás elboronálása és a gyomlálás: *Tavasszal elűtessük a pityókát, s boronáljuk a gyomtól, boronáljuk, s aztán meg-saraboljuk* (megkapáljuk) (TA). Ezekre a kaszálók és reglők takarítása után van lehetőség. Ekkorra a fagyok sem fenyegetnek már.

Gyimesben a legfontosabb szántóföldi növény a *pityóka*, a gyimesi családok téli ételmezésének ez az egyik legfontosabb pillére. A kenyérsütés fontos hozzávalója, de önmagában és köretként is nagy mennyiségben fogyasztják. Mellette azonban a káposztaföldek és persze a konyhakerti veteményesek adta zöldségek táplálkozás-kiegészítő szerepe sem elhanyagolható.

Veteményeskert június elején

A *pityókának* több fajtája is használatban van Gyimesben. Ezek közt régi és új fajtákat egyaránt találunk. A régi fajták, mint a *fehér pityóka* és a *piros* (TA) eltűnőben vannak, csakúgy, mint a *kiflipityóka*. Pontosan, *mind egy kifli, így állott. Ott egy lokfődbe', hát ott olyan sok vót, s annak olyan sárga hia* (héja) vót (BE). Ezek a régi fajták ízletesebbek, lisztesebbek, de a betegségekre, rothadásra érzékenyebbek.

A régi fajták csaknem kivesztek, de a csángó gazdálkodók odafigyeltek, hogy ez ne történhessen meg: *Az előtt csak fehér pityóka vót, és piros vót itt. De az most ki van menve, az a piros pityóka* (TA). Az eltűnő régi fajták helyét újabbak (*kanadai* és *belga pityóka*) kezdték átvenni: *Ugye, mindenki ültetett, hogy lám milyen* (az új, *belga pityóka*). *Osztán abból annyi lett, olyan esztendő vót. Most má', azér' kezdtek a régiből magot fogni, úgy-hogy mindenki nem szereti azt a holland (belga) pityókát* (LG). Többen a régi és újabb fajtákat egyaránt ültetik.

Az újabb, *belga pityókának* számos jó tulajdonsága van: *Ez a belga, ami bėjött most ezelőtt egy pár évvel, ez bírja jobban a fagyot, mind a másikat. A pityókabogarak sem szeretik úgy, mind a más fajta pityókát. Ez kinő, s mikor kivirágzik, nagyot nő a szára a növénynek, árnyékolja a földet, hogy a burján, ezek a laboda, ez sokféle fajta kártevője van a krumplinak, ezek a növények nem tudnak erőt venni. Annyira beárnyékolja, hogy nem tud. Ebből az egy szempontból hasznosabb* (VK).

A *pityókát* régebben *fészkekbe* (ásott gödrökbe) rakták: *Régebb úgy ültettük fészkekbe a pityókát. Ástunk ilyen likakat. S akkor abba beléraktuk a pityókát, s kasval* (kosárral) vittük a ganyét, s egy-egy marok ganyét a *pityóka tetejire, a fészkekbe belétettük, s aztán úgy bétakartuk* (BE). Ma már lóval, húzató kapával munkálják meg a földeket, barázdák sorába rakják a *pityókát: Eke után belerakják a pityókát* (VK), rengeteg időt takarítva

Pityókából, káposztából és hagymából általában önellátóak a gyimesi családi gazdaságok

meg ezzel. Ahogy a fenti, *fészkekbe* ültetésről szóló idézet mutatja, a *fészkekbe* ültetett *pityóka* trágyázása a burgonya vetésével együtt történt, a kiásott gödrökbe helyezték a trágyát (fejtrágyázás).

A tavaszi munkák közé tartozik a veteményesek (retek, *murok* (sárgarépa), káposzta, mák, saláta, hagyma stb.) vetése, palántázása és gyomlálása is. A veteményesek sarkában gyakran virággyásokat is találunk.

Spring is the time for sowing. Fields ploughed during autumn or spring are harrowed and sowed with potato. Old and new varieties are used together, because each has its own advantage. Plenty of vegetables, including cabbage, onion and poppy are grown in the vegetable gardens.

A *pityókaföldek* lóval, kapálóékével történő művelése mellett nincs gyomlálás. Így ezeket a földeket *ellepik a burjánok* (a gyomtenger). Korábban ez nem így volt (amikor a *pityókát* fészekbe rakták), és még gyomláltak: *Azt a gyomot ki kellett szedni, ahol vót a pityóka. A burjánt, azt kiszedték. Most a' van, lóval meghúzássa, s többet arrafelé se meen* (megy). *S ulyan aztán má' ősz felé, hogy a pityókacera (a burgonya szára) nem látszik* (TE). Akkor azonban még úgy meg vót művelve, hogy egyéb nem vót, csak a *pityókának a kórója* (VK).

A gyomlálást korábban gondosan elvégezték, csak Szent János (június 24.) táján volt dologtíltó időszak a gyomlálásra nézve: *Azon a héten nem jó kapálni. Mert rothad a pityóka, aszongyák. Krumpit nem kapálják azon a nap, nem dógoznak krumpival. Aszongyák, hogy rothad télen* (TS).

Nyár elején húzzák meg a *pityókát*, ezzel a gyomlálást és a feltöltést egyszerre végzik el

A *pityókát* júniusban húzzák, a feltöltést és gyomlálást egyszerre végezve el: *Ekével, sorhúzóval feltöltetik, amit régebb az emberek két nap dógoztak vélle, most egy fél óra alatt megvan* (VK). Ebből is adódik a szántók gyomossága, hiszen a gazda a *pityókaföldet* meghúzásra. *Sort húznak neki, ott marad a burján a (pityókabokor) tövibe', az egyhamar erőt kap, ugye, ha nincsen kiposztítva* (VK).

Manapság kézenfekvő megoldásnak tűnhet(ne) a vegyszerek, gyomirtók használata. Az extenzív gyimesi gazdálkodás sajátossága azonban, hogy – szerencsére – a gyomlálást sem váltják ki vegyszerek használatával, még a szántóföldi termesztésben sem. Ennek egyik oka, hogy amikor *levegyszerezik, legyomirtózzák* mindenféle kártevő ellen, egyrészt jó, mer' van, de az nem jó, az a *pityóka*. *Én vót egy évbe' valamikor jó régen tetűporoz-*

Az *kapálóke* a sorok közt gyomlál, a *pityókasorokat* feltölti

Frissen meghúzatott, gyommentes *pityókaföld*

tam, egész télen a pityókán érzett a tetűpornak a szagja. Az má' vegyszeres (FI). S hogy mire kell a tetűpor? A *krumplibogár (kolorádóbogár) (Leptinotarsa decemlineata)* ellen: *Ezt a karaládé bogárt, azt valahonné' úgy hozták be ide, régebb nem vót. Az mind kártékon. Akkor tetűport es régebb adták, de az má' nem egészséges* (TE).

A gyomlálás elmaradásával nyár végére embermagaságú, magaskórós gyomvegetáció jelenik meg a szántókon. Ezt inséges időben le lehet kaszálni, s az állatokkal meg lehet etetni.

Summer is the period for weeding in arable fields. In former times, Csángós maintained the tradition that during the week of St. John you do not earth up (fill) the potatoes, you do not work with potatoes. They say that (otherwise) it would rot during winter. Potatoes are pulled at the beginning of summer, this completes the task of weeding and earthing up at the same time. Chemicals are barely used, artificial fertilizers are also very rarely applied to potatoes, because all winter we could feel the smell of the chemicals on the potato.

Ősz a szántókon: pityókaszedés

A szeptember a pityókaszedés ideje. Mivel a pityókaföldeket nyár végére ellepi a gyomtenger, ezért mielőtt kiássák a pityókát, lekasálják a szárát és a gyomokat. Ezt nehezítik a futó gyomok, a vadfaszulyka (*Convolvulus arvensis*) és a ragadván (*Galium aparine*): Kaszával kell, lekasáljuk a taréját (szárát), s olyan rossz az, úgy nyúlik, a vadfaszulyka s a ragadván, hogy borzasztó szapora. Ha harmat meg kezdi ütni így ősszel, az még a más burgányokat egy kicsit meghátrálja, de ezt a vadfaszulykát s a ragadvánt egyes egyáltalán nem (TM).

Ritkán juhokat is ráhajtottak a pityókaföldre, hogy lelegeljék a dús vegetációt: Régebb vót johónk, így ősszel belécsaptuk, a pityókacerát (a burgonya szárát) hogy egyék (TE).

A pityókaszedés nagy munka, kiásására egy-egy nagyobb szántón gyakran kalákát is szerveznek: Itt pityókaásáskor összegyűltek az emberek, ugye mer' a szomszédok segítenek egyik a másnak. Mint a szőlőszüretkor, hogy mustot isznak, hát akkor egy jó fazék pityókát főz-

Szeptemberben indul a pityókaszedés

A kiszedett pityókát kosokba gyűjtik

A levágott pityókaszár, a pityókacera gyakran a patakba kerül

tek, savanyótejet, turót, ordát vettek elé, szalonnát, azt ettek. Ez es a pityókaszüret (VK).

A pityókát korábban villával szedték ki, a fészekbe rakott pityókát fészekről fészekre haladva keresték: Ahogy mentek, ástak egy darab helyt, kézzel kikapkodták, félredobták, ásták nyócágú villával vagy lapáttal, ásólapáttal. Kihánták a pityókát, felszedték, azt nem csinálták ekével, huzatóval, min' most (VK). Manapság villás ekével szedik ki a pityókát: Most az ekével kidobják, de akkor aprólékosan minden fészket kitakarítottak villával vagy lapáttal (VK).

A szeptemberi pityókaszüret után októberben, a fagyok beállta előtt a szántókat megtrágyázzák, fel-

szántják. Ha ez nem sikerül, tavaszra csúszik a feladat: Ganyézzuk, ősszel. Ősszel nem ér reá, akkor tavasszal. Felszántsuk. S tavasszal elűtessük a pityókát (TA). Ritka eset, de vannak gazdák, akik műtrágyát használnak fel a pityókaföldek trágyázásához: Veszünk a pityókaföldre (műtrágyát), arra még jó. Szépen termett. Most es, ejsze, most es, most es csak jó, ha vetel. Múlt évbe' is vót vetve, mi tettünk (BB).

A pityóka levágott szárát, ha szükséges, az állatoknak adják, ha nem, elégetik

A pityókát gyakran kalákában szedik

September is the time to collect the potatoes. Both weeds and the potato stems are scythed, or, more rarely sheep were left in to eat the potato stems. After this, the potatoes are dug, which is one of the most important food vegetable during winter. This work is often done communally by the members of the community (in kaláka). Following the harvest, the arable fields are manured and ploughed.

130 Szántók a hó leple alatt

A tél a szántókon is többnyire eseménytelenül telik. A tél vége felé azonban gyakran a szántókon is megindul az élet, a kaszálókhoz hasonlóan a szántóföldekre is trágya kerül. A szántókat minden évben

felszántásuk előtt trágyázzák: *A pityókának minden évbe' ganyé kell* (TJ). Ritkán, ha ősszel nem szántják fel, tavasszal kerül erre sor, s ebben az esetben a trágyát télen hordják ki.

Felszántott pityókaföldek várják a havat

A szántóra kihordott trágyát tavasszal terítik el, s szántják le a földbe

Winter passes over the arable lands without any special event. Occasionally, when Csángós do not plough the field during autumn, this work is done in spring, and then manure is brought out to the fields during winter. Arable fields are manured every year before being ploughed: *The potato needs dung every year.*

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

Gondolatok a gyimesi hagyományos ökológiai tudásról

A gyimesiek hagyományos ökológiai tudásának csupán egy részét tudtuk bemutatni e könyvben. De talán ez is elegendő annak érzékeltetésére, hogy milyen nagyszerű tudás birtokában gondolják a gyimesiek a megélhetésüket adó tájat. Ez a tudás segít felelősségteljes döntéseket hozni a természeti erőforrások felhasználásáról (pl. kaszálók, legelők, gyűjtött ehető vad- és gyógynövények, faanyag). Ismerik a táj flórájának felét, több élő- és termőhelytípust különböztetnek meg, mint bármely más, eddig vizsgált közösség a világban (vö. Johnson és Hunn 2010b), és rengeteg tapasztalattal, adattal rendelkeznek az általuk ismert fajok populációdinamikájáról. Nemcsak a változásokat érzékelik, hanem sok esetben a változások hátterét, okát is meg tudják nevezni, ami azért nagyon fontos, mert így tudnak közbeavatkozni, hogy a megélhetésüket esetleg hátrányosan érintő folyamatokat megállítsák, a negatív hatásokat kiküszöböljék.

A gyimesiek ökológiai ismereteinek nagyságán túl fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy ez a tudás jelen-

tős részben független a tudományos tudástól. A népi növénynevek esetében megállapítható, hogy az általunk gyűjtött nevek 90%-a helyi név. A nevek 4%-a román eredetű, a fennmaradó 96% magyar. A nevek egy kisebb hányada, elsősorban a fafajok neve régi magyar név, amely az egész Kárpát-medencében elterjedt (pl. *bükk*, *nyír*, *nyár*) (Molnár és Babai 2009). A nevek másik, egyelőre kisebb része az újabb gyógynövényes könyvekből (pl. Treben 1990) származik (pl. *erdei pajzsika*, *északi kakukkfű*). Sajnos ezek egyre nagyobb teret hódítanak, fokozatosan lecserélik a helyi neveket, homogenizálják a helyi, a közösségen belül is létező változatosságot. Ezek az esetek jól rávilágítanak az írásbeliség tekintélyére a szóbeliséggel szemben (Keszeg 2008b).

A hagyományos ökológiai tudás megszerzése, a flóra és a fauna megismerése, és ezzel szoros összefüggésben a megélhetéshez szükséges, antropogén eredetű élőhelyek (pl. szántók, kaszálók) kialakítása, az extenzív gazdálkodás kellően hatékony és fenntartható gyakorlatának megalkotása hosszú időt vesz igénybe. Eközben a természeti környezet, valamint a társadalmi és gazdasági viszonyok is folyamatosan változnak. Ezeknek a változásoknak be kell épülniük a hagyományos ökológiai tudásba és ezzel párhuzamosan a gazdálkodásnak is alkalmazkodnia kell hozzájuk. Ezt ma adaptív menedzsmentnek, alkalmazkodó kezelésnek nevezzük, amely negatív visszacsatolós szabályozó mechanizmusok révén, a változásokat, az arra adott válaszokat és ezek eredményeit folyamatosan monitorozva alakítja ki a legjobb, a gazdálkodás sikere szempontjából legmegfelelőbb válaszokat.

Az alkalmazkodási folyamat nehéz, és mindig vannak benne olyan lépések, amelyek nem a helyes irány-

A gyimesiek még ma is nagy mértékben függenek a táj biomasz-szájától. A még napjainkban is gyakori, közös munkaalkalmak jó lehetőséget biztosítanak az ökológiai tudás megosztására. A még élő tudásátadás lehet az oka, hogy a fontosabb növényfajokat mindenki ismeri, méghozzá azonos néven

ba mutatnak. Ilyen lehet például egyes erőforrások túlhasználata. Szándékosan mutattunk erre is példákat Gyimes kapcsán (pl. *tisza*, *bükk*), hogy érzékeltesük, hogy még egy ilyen jól működő tájhasználati rendszer sem tökéletes minden erőforrásra nézve. A gyimesi közösségben is előfordulnak olyan problémák (pl. az erdőirtások okozta erózió és áradások), amelyek rávilágítanak az alkalmazkodás nehézségeire, a fenntarthatóság kérdéseire.

A hibás adaptációs mechanizmusok kapcsán nagyon fontos a közösség viselkedése: meg tudja-e ragadni a társadalmi tanulás lehetőségeit, le tudja-e vonni a tanulságokat és képes-e a tapasztalatok ismeretében módosítani a táj használatát (vö. Berkes 1999, Turner és mtsai. 2000, Rodela 2011). A korrekcióhoz nemcsak az egyéneknek, hanem az egész közösségnek kell felismernie és belátnia a probléma létezését, majd megtalálni, megtanulni és alkalmazni a lehetséges megoldásokat. A gyimesiek nagy ökológiai tudása, gyakorlati tapasztalata lehetővé teszi számukra az ok-okozati összefüggések feltárását és a hibák javítását. Ez azonban csak közösségi szinten működhet jól, nem elegendő egyes egyének belátó viselkedése és magatartásának megváltozása (vö. Imreh 1973, 1983).

Mindez hozzátartozik egy olyan emberi közösség életéhez és létéhez, amely annak a tájnak a biomasszájától függ, amelyben él, ennél fogva elemi érdeke, hogy vigyázzon erőforrásaira (Imreh 1973, 1983). A táj biomasszájától való függés még napjainkban is fennáll a gyimesi közösség esetében. Belső értékrendjük, de a tágabb környezet kedvezőtlen társadalmi és elsősorban gazdasági helyzete is arra kényszeríti a gyimesieket, hogy folytassák az extenzív gazdálkodást a szüleiktől örökölt területeken és módon. Ez, a még működő extenzív tájhasználat teszi Gyimest szinte teljesen egyedülállóvá Európában. Kontinensünk jelentős részén az iparizált mezőgazdaságot megelőző hagyományos tájhasználatba már zömmel csak történeti források vagy az idősök visszaemlékezései nyújtanak bepillantást. Gyimesben még működésében ismerhetjük meg a hagyományos tájhasználat gyakorlatát, az idősök visszaemlékezései pedig abban segítenek, hogy a gazdálkodás változását, átalakulását is rekonstruálni tudjuk az elmúlt néhány évtizedre visszatekintve. A gyimesi közösség és táj azonban nem skanzen. Nem a múlt konzerválandó darabja, hanem a globális világ egyik szeglete, a táj és ember kapcsolatának egyik alternatívája (vö. Hunn 1999a).

In this book, we were able to describe only a small part of the Csángó traditional ecological knowledge. But perhaps even this is enough to picture the amazing knowledge with which these people are taking care of the landscapes in Gyimes, landscapes which represent their subsistence. This knowledge is helping them to make responsible decisions regarding the use of the natural resources (e.g. hay meadows, pastures, wild and medicinal plants, timber). They know half of the flora encountered in this landscape, most of the vertebrate fauna, and are able to differentiate a larger number of habitats and vegetation types than any other studied community in the world (see Johnson and Hunn 2010b). Besides, they hold a great amount of experience and data regarding the population dynamics of the species they know, about habitat changes and management effects.

A gyimesiek nem természetvédők...

A hagyományos ökológiai tudás igen fontos szerepet játszik egy olyan táj biológiai értékeinek megőrzésében, amelyben még működik az extenzív tájhasználat. Ez a tudás, elsősorban a populáció- és vegetációdinamikai trendekre, azok okára vonatkozó ismeretekkel segíti a tájhasználati döntéseket.

Az extenzív gazdálkodás valaha a Kárpát-medence minden részére kiterjedt. Általános vélemény, hogy a napjainkban oly féltve őrzött természeti értékeink jelentős részének létrejöttében és fenntartásában az extenzív gazdálkodásnak komoly szerepe volt. Egyszerre tette lehetővé az emberi közösség létét és a természeti értékek megmaradását. Ezért a természetvédelemnek napjainkban nagy szüksége van a múltbeli tájhasználat megismerésére, mert ez segíthet a természeti értékek rejtő élőhelyek hatékonyabb kezelésében. Ebből a szempontból a hazai természetvédelem nagy tudáshiányban szenved még ma is (Molnár és mtsai 2009).

Az európai tapasztalatok szerint a modern természetvédelmi kezelések nem elég hatékonyak az extenzív

gazdálkodási technikák kiváltására (Poschlod és mtsai. 1998, Poschlod és WallisDeVries 2002, Zechmeister és mtsai. 2003). A „hagyományos” tájhasználat tehát kulcsfontosságú a diverz gyepek fennmaradása szempontjából (Hartel és mtsai. 2010), de a degradált gyepek regenerálásához is elengedhetetlen (Poschlod és mtsai. 1998). A hagyományos tájhasználat, a mögötte álló ökológiai tudás, valamint az informális társadalmi intézmények közösségi szabályai jóval hatékonyabbak, mint a természetvédelmi célú kezelések (Shen és mtsai. 2012).

Az extenzív gazdálkodás jelentős, kontinentális léptékű visszaszorulásának egyik oka, hogy az ebben alkalmazott eljárások általában rendkívül munkaigényesek, de kevés gazdasági hasznot hoznak. Fennmaradásukat a kedvezőtlen gazdasági és társadalmi körülmények, a költség-haszon számítások komolyan veszélyeztetik. Vitathatatlanul nagy szerepe a természeti értékek megőrzésében azonban szükségessé teszi egy olyan támogatási rendszer kiépítését, amely gazdasági (anyagi) szempontból képes ösztönözni a gazdálkodókat az extenzív gaz-

dálkodás folytatására. Mivel Gyimesben a táj mintegy kétharmadát a kontinensünk más részein már nagyon megfogyatkozott fajgazdag irtásrétek borítják, a gyimesi extenzív gazdálkodást elsősorban a gyepek, méghozzá a kinnvaló kaszálók szempontjából értékeljük, hiszen ebben a tájban mind tájképi, mind gazdálkodási, mind természetvédelmi szempontból kiemelkedő jelentőségűek (Máté és Molnár 2014).

Természetvédelmi és gazdasági szempontokat figyelembe véve a fajgazdagabb *kinnvaló kaszálók* fennmaradásának ára a *bennvaló kaszálók* intenzívebb művelése (trágyázás, ill. 2-3 kaszálás évente), és ezzel a fajgazdagság „feláldozása” ezeken a területeken. Ez az intenzitás, noha helyben csökkenti a diverzitást (elsősorban az érzékeny fajok számát, nem az össz fajszámot), biztosítja a családi gazdaságok számára a megfelelő szénahozamot és sarjút, a gazdálkodás fennmaradását, ezzel közvetve hozzájárul a fajgazdag *kinnvaló kaszálók* fenntartásához. Az intenzitás mértéke még így is jelentősen elma-

Traditional ecological knowledge plays an important role in the conservation of a landscape's natural values, where land use is still extensive. This knowledge, especially regarding the trends in population and vegetation dynamics and their background processes is very useful in making land-use decisions. According to the European experience, modern nature conservation methods are not sufficiently effective as an alternative for extensive management practices (Poschlod et al. 1998, Poschlod and WallisDeVries 2002, Zechmeister et al. 2003). The “traditional” land-use is therefore of major importance for the maintenance of species-rich grasslands (Hartel et al. 2010), and also indispensable for the regeneration of degraded grasslands (Poschlod et al. 1998). Traditional land use and the ecological knowledge behind it, together with the informal social institutions are much more effective than nature conservation practices (Shen et al. 2012).

... de a gyepek fajgazdagsága gazdasági szempontból fontos a számukra

Ez a táj ma már szinte egyedülálló Európában. Ekkora területen, kézzel vagy kézi kaszálógéppel levágott fajgazdag gyepek ma már sehol nincsenek

A Gyimesben még élő extenzív gazdálkodást anyagilag is támogatni kell, hogy tovább működhessen. Fontos azonban, hogy a szabályozással ne a nyugatról importált természetvédelmi eljárásokat erőltessük a gyimesi gazdálkodókra, hanem a fajgazdag gyepeket kialakító és fenntartható helyi, hagyományos használatot segítse a támogatás

rad az Alpokban folytatott gyepezdálkodásától (vö. Niedrist és mtsai. 2009, Glasenapp és Thornton 2011), ahol a gyepeken nem a hagyományos, extenzív eljárások intenzifikációja történt, hanem a hagyományos eljárások egy részét a gépesítés, valamint a műtrágya és a különböző vegyszerek használata, az öntözés cserélte le. Ezek a módszerek a kaszálóréték diverzitásának jelentős csökkenését eredményezték (Baur és mtsai. 2006, Marini és mtsai. 2008, Glasenapp és Thornton 2011, Pavlú és mtsai 2011).

Ez nem azt jelenti, hogy a gazdálkodók, jelen esetben a gyimesiek a mai értelemben véve természetvédők lennének. Ők a megfelelő minőségű és mennyiségű széna előállításában érdekeltek. Személyes tapasztalataik alapján úgy tartják, hogy a tehének számára a legjobb az olyan széna, amely *lapias* vagy *leveles* (Babai és Molnár 2009), tehát a fűféléken túl számos további faj kerül bele. A hortobágyi pásztorok számára szintén nem fontos szempont a gyepez fajdiverzitása, de ott is fontos a nem egyfajú, hanem több fajt, elsősorban

többféle kétszikűt tartalmazó *vegyes mező*, ill. *vegyes széna* (Molnár 2011c). Közvetetten érdekeltek tehát a diverzitás fenntartásában, miközben a fajgazdagság önmagában nem érték számukra.

Ahhoz, hogy a Gyimesben még működő extenzív tájhasználat fennmaradjon, egy megfelelő támogatási rendszer kidolgozása szükséges. Ennek egyik legfontosabb célja a hegyi kaszálók biodiverzitásának hosszú távú fenntartását biztosító gazdálkodási mód segítése, ösztönzése, hiszen számos vizsgálat igazolta, hogy a fajgazdag, mozaikos táj fenntartásában alapvető az extenzív gazdálkodás sikeres működése (extenzív kaszálás és legeltetés, murhaszórás, állati vektorok, a táj átjárhatósága stb.) (Poschlod és mtsai. 1998, Fischer és Wipf 2002, Middleton 2012). Nagyon fontos, hogy ez a támogatási rendszer elismerje a helyi gazdálkodók tudását és tapasztalatait a fajgazdag gyepek kezelésével kapcsolatban. Célja ne egy merev korlátozási rendszer bevezetése legyen, amit ráadásul távoli tájakban dolgoztak ki, és országnyi vagy még nagyobb terüle-

A kaszálók őszi sarjülegeltetése egyrészt megakadályozza a sarjú avarrá válását, extenzíven trágyázza a gyepeket, és közben a mérsékelt taposás apró lékeket nyit a zárt gyepezsőnyegen, ami sok növényfaj csírázását, regenerációját segíti

tekre alkalmaznak. Az agrártámogatás céljának ebben a tájban a helyi gazdálkodási rendszer segítése, fennmaradásának, alkalmazkodó változásának ösztönzése kell legyen. Ez egyúttal biztosíthatja a kaszálókon élő védett növényfajok (pl. *Trollius europaeus*, *Polygonum bistorta*, *Orchis mascula* subsp. *signifera*, *Allium victorialis*) élőhelyeinek fenntartását, továbbá veszélyeztetett állatfajok szaporodási-, illetve táplálkozási területét (pl. hangyaboglárka és tarsza taxonok). Egy ilyen célprogram a magas természeti értékű hegyi gyepek szakszerű használatát, valamint a mezőgazdasági és biológiai sokféleség fenntartását, növelését mozditja elő.

Az érvényben levő támogatási rendszert olyan módon kell átalakítani, hogy az a gyimesi tájhasználatot ne lehetetlenítse el, sőt támogassa a jelenleg működő

gyakorlatot. Ezt Máté András és Molnár Ábel (2014) kaszálóvédelmi célprogram-tervezete alapján tekintjük át.

A támogatási célprogramban érdemes meghatározni a kaszálás eszközeit. A gyimesiek kézi kaszával, illetve egytengelyes, kézzel vezetett alternáló kaszálógéppel vágják le a szénát. Ez a kis mértékű gépesítés megadja a lehetőséget a kis területű parcellák megmaradására, ráadásul hozzájárul a hagyományos gazdálkodási módok megőrzéséhez, egyúttal fenntartja a vidék lakosság-megtartó képességét. Az alkalmazott eszközök segítségével a kis méretű, egyéni tulajdonú parcellák térben és időben mozaikosan kerülnek lekaszalásra, amely a biodiverzitás fenntartása szempontjából optimális. Az erőgépekkel (pl. traktorokkal) lekaszált gyepek aránya elenyésző, elsősorban a *bennvaló kaszálókon*, a *lokhe-lyeken* jellemző. A *kinnvaló kaszálók* többségét erőgé-

A hagyományos gyephasználat során jelentkező degradációt (pl. szénahúzó utak) a gyimesiek minél gyorsabb módon regenerálják (pl. murhaszórással)

Érdemes anyagilag is támogatni, ha egy gazda reglőből kaszálót kíván kialakítani

pek meg sem tudják közelíteni, de nem is valók ezekre az élőhelyekre, hiszen egyfelől a talaj túlzott tömörödését, másfelől erózióját okozhatják, veszélyeztetve ezzel a talajt, mint megújuló erőforrást. Az erőgéppel folytatott kaszálás roncsolja a lágyszárú növényzetet és az állatvilágot is, a rétek élővilágának elszegényedését okozza.

A kívánatos támogatási rendszernek a kaszálás időpontját is olyan módon kell megállapítania, hogy az ne

Extensive management can be still actively studied in Gyimes. This is an outstanding opportunity that creates the possibility to study in detail land-use practices already lost in other European regions. Besides studying these techniques, it is important to find ways out from the situations created by the unfavourable economical-social driving forces. There is need for a new subsidy system that properly motivates farmers also in financial terms to continue the extremely labour-intensive management practices, and thus promotes the maintenance of the highly species-rich outer hay meadows.

A használat finom térleptékű sokfélesége sok állat- és növényfajnak nyújt szaporodási és rejtőzködési lehetőséget. Sajnos az EU agrártámogatásai veszélyeztetik a használat sokféleségét

befolyásolja a jelenleg a tájban működő gazdálkodást. A *kinnvaló kaszálók* élőlényközösségei, elsősorban az egyenesszárnyúak hosszú távon nem képesek elviselni a nyár elején történő kaszálást, ezért szükséges, hogy július 15-ig lábon maradjon a fű. Ahogy azt már láttuk, Gyimesben a *kinnvaló kaszálókat* évente egyszer, július vé-

There is an urgent need for a new subsidy system that creates the opportunity for the Csángó farmers to continue their ongoing extensive grassland management practices, but restrains all practices which are unsuitable from a biodiversity conservation perspective, and which are not present in the actual traditional land-use management. With proper support and financial motivation it is possible to overcome the spread of intensive practices, e.g. harrowing, application of artificial fertilizers, over-seeding and mechanical mowing with heavy equipment.

gén, augusztusban kaszálják, így a megállapított időpont, július 15-e betartása nem jelent problémát a gyimesi gazdák számára. A biodiverzitás fenntartásának érdekében a hegyi kaszálórétet minden évben szükségszerű lekaszálni, különben egy olyan szukcessziós folyamat kezdődik, amelynek során ezek a gyepek néhány éven belül fiatal cserjéssé, fenyvessé válhatnak. A gyimesiek éppen ez utóbbi jelenségre hivatkozva gondolják úgy, hogy a kaszálásra mindenképpen sort kell keríteni, akkor is, ha kevés széna termett az adott évben a területen.

A július-augusztusi kaszálás az egyenesszárnyúak szempontjából ideális, hiszen többségük július közepére fejlődik ki imágóvá, így addig kifejezetten nagy szükségük van a bő táplálékot adó és a ragadozók elől védelmet nyújtó magas fűre. A július közepe után történő kaszálás a harisznak és a hangyaboglárkának is megfelelő. Ezzel a gazdálkodók érdekei sem állnak szemben, hiszen a kaszálók fitomassza-termékuma is

átlagosan ebben az időszakban éri el a maximumát, innentől kezdődik a magérlelés, ami lehetővé teszi a talaj magbankjának utánpótlását. Korábban kaszálni tehát nem érdemes. Ősszel a sarjű kaszálására már nincs mód. Ez számos rovarfajnak kedvez, amelyeknek szüksége van ősszel némi gyepterítésre. A rovarok mellett a hullók és egyéb állatok szempontjából is előnyösebb, ha a sarjű fokozatosan, legelés útján kerül le (nem teljes mértékben) a területről.

Egy megfelelő támogatásnak lehetővé kell tennie a *szénamurha* használatát a gyepregeneráció meggyorsításában, ugyanakkor tiltania kell a gyeper felületét más fűmagkeverékekkel, hiszen ezek idegenhonos növényfajok megtelepedését segíthetik elő, nagy károkat okozva az eddig teljesen özönnövény-mentes kaszálónkon. A tájidegen fajok megjelenése drasztikus biodiverzitás-csökkenést okozhat. A kár a biológiai sokféleség mellett a gazdálkodás oldaláról a széna minőségében

Gyimesben sokféle szegélyélőhely alakult ki a tájban, ami jelentősen növeli a táji élőhelyi sokféleséget

Csikban már sokkal több fajgazdag kinnvaló kaszálót hagytak fel, mint Gyimesben. Egy részük gyorsan visszaerdősül, másokat juhokkal legeltetnek túl

és mennyiségében is jelentkezne, ugyanis a jelenleg sok fajtából álló, június-július fordulóján beérő széna néhány fajra cserélődhet. Az új fajösszetételű gyepeken a kaszálhatóság, a biomassza-produktum csúcsa és a fű minősége bizonytalanabb, és ez kiszámíthatatlanabbá tenné a gazdálkodást. Mindezekkel szemben a helyi *szénamurha* és a helyi baltacím szétterítése támogatandó, mert így a kaszálók fajkészlete a magokkal teli *szénamurhával* folyton regenerálódik, a baltacím pedig úgy javítja a széna és a talaj minőségét a *verőfényes* oldalon, hogy közben nem teszi tönkre a gyepeket.

A több száz éve történt erdőirtás után a legeltetés és kaszálás segítségével természetes úton kialakult hegyi rétek fajkészletére nézve negatív hatásúak az intenzív gyepe-

ken szokásos gyeppjavító tevékenységek (gyepfelülvetés, vegyszeres gyomirtás, mű- és szerves trágyázás, gypszellőztetés, fogasolás), ezért ezek tiltása szükséges. Mivel azonban, ahogy láttuk, ezek ma sem részei a gyimesi hagyományos gyeppgazdálkodásnak, így tiltásuk sem jelent gondot a helyi gazdálkodóknak. A fent említett eljárások negatív hatásait nem kell túlságosan részleteznünk. Nyilvánvaló, hogy a vegyszeres gyomirtás kifejezetten káros a hegyi kaszálók növény- és állatközösségeire. A tájban ma zajló, szinte teljes mértékben vegyszermentes gazdálkodást ezért messzemenően támogatni szükséges. A mű- és szerves trágyázás nitrogénnel és egyéb mikroelemekkel dúsítja a talajt, amely néhány növényfaj számára kedvező, így átalakul a kaszálórét fajkészlete. A gyp-

szellőztetés és a fogasolás azért nem javasolható, mert ezek az eljárások megbontják a gyepek struktúráját, ezzel eróziót, gyomosodást okoznak, míg egyes fajokat szelektíven, hátrányosan is érintenek. Az öntözés a gyepeken olyan mikroklimatikai és vízháztartási viszonyokat idéz elő, melyekhez nincsenek hozzászokva a hegyi kaszálók állat- és növényközösségei.

A ma működő támogatási rendszer lehetővé teszi a kaszálók legelővé alakítását. Ez nagymértékű diverzitáscsökkenést és degradálódást okoz (Csörgő és mtsai 2013). Mivel a támogatási rendszer jelen pillanatban a kaszálók és legelők után ugyanannyi pénzt fizet a gazdálkodóknak, a kaszáló-legelő váltás felgyorsult az utóbbi években. Ahogy láttuk, a kaszálókkal jóval több a munka, így sokan az egyszerűbb utat választják, és a *kinnvaló kaszálóknak* a településtől távol eső nagy területeit alakítják legelőkké. Ezeken az új legelőkön elsősorban juhnyájak legelnek. Noha a gyimesi legelők szintén fajgazdagok, sokféleségük messze elmarad a kaszálókétól. Mivel sokkal könnyebb egy kaszálót legelővé vagy erdővé alakítani, mint fordítva, ezért a már használatban levő kaszálókat meg kell védeni. Ráadásul számos természetvédelmi értékes, esernyőfajként viselkedő növény- és állatfaj (pl.

The recommended subsidy system described in this chapter is adapted to the present management practices of the Csángó farmers, the only new step that would be included seeks the maintenance of un-scythed strips in each hay meadow parcel. These strips representing about 5 % would be located every year in different areas of the parcels. The aim of the new subsidy system is that the agricultural subsidies should support exactly the management system which created and maintained the local landscape and biodiversity values, and not to enforce restrictions developed in other regions, unsuitable for the specific local conditions. The Csángó farmers would go on with the traditional extensive management if that would provide the livelihood of their families. Without such a subsidy system, outer hay meadows would be abandoned or turned into pastures (see the pictures) both of which result in a rapid decrease in species diversity.

Egyre több fajgazdag kaszálót alakítanak legelővé Gyimesben is, ami jelentős diverzitás-csökkenést okoz

zergeboglár, Stysi tarszája, kárpáti tarsza, hangyaboglárka) él ezeken a kiemelkedően diverz kaszálókon. Ezek zöme nem található meg a táj legelőin, így megővésük csak a kaszálók fenntartásával valósítható meg. A *kinnvaló kaszálók* őszi sarjülegeltetése nem árt, sőt a következő évi kaszálását segíti, mert nem gyűlik fel az avar. Az avar negatív hatásaival - ahogy láttuk - a gyimesiek is tisztában vannak. Ugyanakkor a juhok őszi kaszálóra engedése nem kívánatos, ugyanis taposásukkal és

nagyon mély legelésükkel erősen megrongálják az őszi esőktől felázott kaszálók talajfelszínét, ezzel a gyeptakaró felnyílását, gyomosodást, biodiverzitás-csökkenést, a gyepterősségének romlását idézik elő. Ezzel szemben a szarvasmarha és a ló taposási kára sokkal kisebb, és legelési formája is kevésbé rongálja a gyepterősséget (sokkal magasabban, egyszerre nagyobb helyről gyűjti össze a falatot).

A *selymés helyek* lecsapolása ritka Gyimesben, hiszen igen kis kiterjedésűek. A forrásvíztől átnedvese-

dett *selymés helyek* különleges, egyedi élővilággal rendelkeznek, védelmük ezért kifejezetten fontos. E helyek lecsapolása tehát különlegességük, érzékenyséjük és a biodiverzitás fenntartása miatt nem javasolható.

A gyimesiek a kaszálókon csak a tavaszi kaszálótisztítás során összegyűjtött hulladékot égetik el. Ez kis területet érint, nem károsítja a gyepterősséget. Ebben a tájban jellemző a tavaszi gyepterősség (kivéve a *szőrös* gyepekben). A nagy kiterjedésű égetés több faj szempontjából káros, adott esetben egy rosszul időzített égetés teljes rovarpopulációk pusztulását okozhatja. Ezért e tevékenység a *kinnvaló kaszálók* védelmét célzó támogatási programban nem javasolható.

A támogatási rendszernek elő kell segítenie a táj mozaikosságának, gazdálkodási változatosságának fennmaradását, illetve előnyben kell részesítenie a kisgazdaságokat. A nagy területen gazdálkodó egységek kialakulása mindhárom veszélyeztetné. A kisebb méretű parcellák nemcsak a növényi diverzitás, hanem az állatvilág szempontjából is fontosak, hiszen a szénacsinálás idején kialakuló nagy, kopár felszíneken erős napsütésben hosszan tartózkodni képtelen rovarfajoknak lehetőséget adnak hamar elérni a legközelebbi búvóságot, vagy a szomszédos, még le nem kaszált vagy már sarjús gyepterősséget.

Új elemként jelenne meg a gyimesi gyepterősségben a búvóságot meghagyásának előírása. Mivel a Kárpátok magashegyi kaszálórétjei rengeteg – európai szinten megritkult – növény- és állatfajnak biztosítanak életteret, az értékes fajok populációinak hosszú távú, stabil fenntartásáért szükség van a táj kis- és nagy léptékű változatosságára egyaránt. A nagy léptékű változatosságot a parcellamérettel és a késői kaszálással, míg a kis léptékű változatosságot a parcellákon belüli mozaikos kaszálással biztosíthatjuk. A gyepterősség megőrzése biológiai és gazdálkodási szempontból is előnyös. Számos állatfajnak van szüksége az állandó gyepterősségre, rengeteg rovarfaj húzódik be a búvósávokba a ragadozók és a nyári meleg ellen. A foltokban meghagyott növényzet – a talaj-magbank visz-

szapótlásával – a gyepek fajkészletének, diverzitásának fenntartásában is szerepet játszhat.

A kaszálókon a gyimesiek gyakran hagynak felnőni egy-egy fát, elsősorban lucfenyőt, mert annak nem hullik a lombja a gyepekre. Ezek a fák árnyékot adnak a szénacsínálásban résztvevőknek, és a gyepeket is árnyékolják. Növelik a kaszáló mikroklimatikai mozaikosságát, ezzel együtt az élőhelyi sokféleséget. A fák – többek között – madárfajoknak adnak fészkelési lehetőséget, árnyékuk újabb növény- és rovarfajoknak nyújtanak élőhelyet, de a jellegzetes hegyi kaszálótáj képéhez is hozzátartoznak, ezért védelmük fontos. A fák alatti széna ugyan gyengébb minőségű, de a cserjesedés megállítása miatt fontos, hogy ezek a részek is kaszálva legyenek.

A fentiekben körvonalazott agrártámogatási rendszer, az ökológiai és gazdasági-társadalmi reziliencia fenntartásával hatékonyan hozzájárulhat a fajgazdag gyepek fennmaradásához (vö. Berkes és Turner 2006, Glasenapp és Thornton 2011). A gondot továbbra is a kedvezőtlen külső gazdasági-társadalmi változások, mint hajtóerők okozzák. A gazdasági érdekek, anyagi ösztönzők, valamint a társadalmi támogatottság és megbecsülés hiánya következtében a hagyományos tájhasználati rendszerek Európában elsorvadtak. Az extenzív gyeptájak gazdálkodás nagy munkaerő-befektetés árán is, gazdasági szempontból csak

kevés hasznot hoz. Ez jelentősen megnöveli a felhagyás kockázatát (Baur és mtsai 2006, Marini és mtsai. 2008), amely az elmúlt 4-5 év során Gyimesben is jelentőssé vált (Demeter és Kelemen 2012). Ennek következménye az erdő gyors visszatelepülése, a gyepek diverzitásának csökkenése (Csörgő és mtsai. 2013). A további felhagyásokat mindenképpen meg kell előzni, hiszen ilyen nagy területen ilyen fajgazdag gyepek Európában nem sok helyen maradtak napjainkra. Nyugat-Európában ezek a tájhasználati rendszerek már nem léteznek, így újraélesztésüket, zömmel inkább kiváltásukat igyekeznek elősegíteni a nagy anyagi ráfordítást igénylő agrár-környezetvédelmi támogatások (Dahlström és mtsai. 2013). A kaszálóvédelmi cél-

program azért lenne kívánatos, mert a jelenleg érvényben levő támogatási rendszer nem képes kellően ösztönözni az extenzív, munkaigényes gazdálkodás fennmaradását a piaci folyamatokkal szemben. Romániában 2007-ben indult meg a támogatási rendszer, bevezetése ellenére 2011-ben a Csíkságban vizsgált kaszálóterületnek csupán 12 %-át kaszálták (Demeter és Kelemen 2012). Mintaterületünkön szerencsére még nem jelent ekkora gondot a felhagyás (Demeter és Kelemen 2012).

A magashegységi területek többsége gazdasági szempontból marginális terület. Pasche és mtsai. (2004), Baur és mtsai. (2006), valamint Glasenapp és Thornton (2011) tapasztalatai szerint az európai hegyi gyepek ese-

Ha nincs tehén, szénára sem lesz szükség, így a képen is látható kaszálók beerdősülnek, mint ahogy ez az Alpokban és Kárpátokban sok más tájban már meg is történt

Hopefully the extensive landscape management will be functional for a long time in Gyimes, both from the nature conservation and the social perspective, therefore ensuring the continuation of the Csángó community as well as the conservation of the biodiversity value. This would be important also from the perspective of future generations, considering that in a 2011 survey 62.3 % of the families declared that they would like to continue traditional farming. 56 % of the farmers are working the land with the hope that their offspring will continue these family practices (Bíró et al. 2011). This might be the key of the important connection between the biocultural values of the landscape mosaic and the human culture.

A tehéntartás visszaszorult, mert a tejet nem veszik át, vagy csak kevés pénzért

tében az elnéptelenedés és a mezőgazdasági gépesítés a felhagyás, illetve az intenzifikáció, ezzel a fajgazdag gyepek eltűnésének legfontosabb tényezői. A gépesítés terjedésével a síkabb, könnyebben megközelíthető helyeken intenzifikálódik a gazdálkodás, míg a meredebb, távolibb helyeken felhagyják a gyepek művelését. Gyimesben egyelőre nem az elnéptelenedés és nem is a gépesítés a megkezdődő felhagyás legfontosabb oka (noha a népesség lassú fogyása már megfigyelhető a statisztikai adatokban – Sólyom és mtsai. 2011). A fő okként az EU tejtermékekre vonatkozó, mondjuk ki, ellenségesen szigorú szabályozását jelölhetjük meg, amely ellehetetleníti, gazdaságtalanná teszi a korábban jól működő tejtermék-előállítást és -értékesítést.

A gyimesi gazdálkodási rendszer – különösen a nyári szállások (*kaliba*) esetében –, nem alkalmas az EU-sza-

bályozás betartására (pl. a tej egy órán belül 4 °C-osra hűtésében, ezzel a maximális csíraszám vagy a szomatikus sejtszám betartásában). Ez ellehetetleníti a tej értékesítését. Az elmúlt 10-15 évben a tejgazdaság fokozatosan leépült az önellátás szintjére, először elsősorban a tejátvitel nehézségei, majd a minőségi követelmények

miatt. Az állatállomány csökkenése a településtől távoli, legfajgazdagabb kaszálók felhagyását vagy legelővé alakítását eredményezte. Mindkét utóbbi folyamat a fajgazdagság csökkenésével járt (Csergő és Demeter 2012).

A fajgazdag gyepekkel kapcsolatos természetvédelmi problémák megoldásához Európa-szerte a természet- és társadalomtudományok szorosabb együttműködésére lenne szükség (Mascia és mtsai. 2003, Fischer és mtsai. 2012, de Snoo és mtsai. 2013). Gyimesben a még élő extenzív gazdálkodási rendszert, hagyományos ökológiai tudást és az Európában szinte egyedülálló módon folyamatosan működő tudásátadási mechanizmusokat egy, a helyi viszonyokhoz jobban alkalmazkodó, rugalmasabb szabályozás és támogatási rendszer hatékonyan éltethetné (vö. Calvo-Iglesias és mtsai. 2006), s alkalmas lehetne a múltban gyökerező tájhasználati mintázatok fenntartására. Intő jel, hogy Európa legtöbb tájában az eddigi agrártámogatások önmagukban nem nyújtottak elegendő gazdasági ösztönzőt a fiatalok helyben tartásához. A helyi közösségek elöregedtek, a tájak elnéptelenedtek (Calvo-Iglesias és mtsai. 2006).

Gyimesben még él a remény. Ezt támasztják alá Bíró és mtsai. (2011) adatai is, melyek szerint a gyimesi családok 62,3%-a folytatni szeretné a gazdálkodást. A gazdák 56%-a abban bízva gazdálkodik, hogy utódaik továbbviszik a családi gazdálkodást, ha a hagyományokban gyökerező gazdasági tevékenység kellő támogatásra, gazdasági ösztönzőkre lel.

Záró gondolatok

Gyimesben gazdag hagyományos ökológiai tudáskincset és létező tudásátadási mechanizmusokat, még működő, de átalakulóban levő hagyományos tájhasználati mintázatot ismertünk meg. Az ökológiai tudás gazdagsága a sokat kutatott trópusi vagy észak-amerikai területek messze földön híres közösségeinek tudásához mérhető. Különbség elsősorban a világképben érhető tetten, hiszen Gyimesben nem a minden élőben lakozó szellemek iránti tisztelet irányítja a természeti erőforrások fenntartható felhasználását, hanem elsősorban a keresztény világképben mélyen gyökerező, az utódgenerációk iránt érzett felelősség és az erős közösségi normarendszer biztosította a források hosszú távon

fenntartható hasznosítását (vö. Imreh 1973, 1993). A gyimesi gazdálkodás Európában szinte egyedülálló biokulturális sokféleséget eredményezett. Működőképességének biztosítása fontos feladatunk. A területet érintő természetvédelmi irányelvek, támogatási rendszerek tervezésekor ezért nemcsak az ökológiai, hanem a helyi gazdasági-társadalmi szempontokat, a helyi közösség ökológiai tudását is figyelembe kell vennünk, és fel kell használnunk a társadalmi és természetvédelmi célok elérése érdekében. Reméljük, eredményeink elősegítik a hagyományos közösségek tájhasználatának megértését, a működésüket támogató szabályozások kialakulását, működtetését, hosszú távú fenntarthatóságát.

A Boldogasszony papucsja egy Európa-szerte kipusztulóban lévő ritka faj, amely Gyimesben általában a Pünkösdi búcsú idején nyílik a mogyoróbokrok tövében

A még élő gyimesi népzeneekincs része a furulyajáték is, amelyet korábban a pásztorok a nyájak terelésekor is „hasznosítottak”

In Gyimes, we were able to find an astonishingly rich traditional ecological knowledge, existing intergenerational learning practices and a traditional land-use pattern that is still functional, but already in transition. The richness of the ecological knowledge found here is comparable to that of the much-studied and widely known communities of the tropical or Northern American regions. The strong community normative system deeply rooted in the Christian worldview and the responsibility for the future generations ensures the proper use of natural resources. Securing the functionality of this system is also our important task. We hope that our results will help in understanding the land-use system and practices of traditional communities, the development, functioning and long-term sustainability of the regulations promoting their pursuit, which are important elements both of the adaptation and of the resilience of these communities.

Függelék – Gyimesi növénynevek

Hidegség „népi” flórája. A táblázatban a gyimesiek által megnevezett fajokat tüntettük fel (a terület teljes flórája megtalálható: Babai 2013, Függelék, 1. táblázat). A második oszlopban feltüntettük a fajok gyimesi nevét. A nevek forrását a felső indexben jeleztük: 1 RÁCZ és HOLLÓ 1968, 2 KÓCZIÁN és mtsai. 1976, 3 RAB és mtsai. 1981

(e gyűjtések tágabb területre vonatkoznak), MB saját gyűjtés (Molnár Zsolt, Babai Dániel), BB (Bíró Éva és Babai Dániel) (a zárójelben megadott nevek ritkák; a számok akkor szerepelnek zárójelben, ha a név nem az általunk gyűjtött fajra vonatkozik; a „?” bizonytalanságunkra utal). **Latin and local folk names of folk plant taxa.**

Latin név	Gyimesi név
<i>Abies alba</i>	fehér fenyő ^{2,3,MB} (jegenyefenyő ^{MB})
<i>Acer pseudoplatanus</i>	jáhor ^{3,MB} , jáhorfa ^{MB}
<i>Achillea</i> spp.	cickafark ^{MB} , pulykafű ^{1,3,MB} , féregfarkú fű ^{1,2,3,MB} (fehér üröm ^{(3),MB} , cikafű ^{MB} , féregfű ^{MB})
<i>Aconitum moldavicum</i>	papucsvirág ^{MB} , ómák ^{MB}
<i>Actaea spicata</i>	tolvajlapi ³ , resztug ^{MB} , reszfugburján ^{1,2,3,MB}
<i>Agrimonia eupatoria</i>	apróbojtorján ^{MB} , tüdőfű ^{MB}
<i>Agrostis</i> spp.	imola ^{3,MB}
<i>Alchemilla</i> spp.	zsanika ^{2,3,MB} (Mária palástja ^{MB})
<i>Allium ursinum</i> és <i>A. victorialis</i>	vadfokhagyma ^{MB} , medvehagyma ^{MB}
<i>Alnus incana</i>	cserfa (piros és fehér) ^{(2),3,MB} , egerfa ³
<i>Anemone nemorosa</i>	fehér berek ^{MB}
<i>Antennaria dioica</i>	mezei gyopárdi ^{MB} , gyapár ³
<i>Anthoxanthum odoratum</i>	imola ^{3,MB}
<i>Anthriscus cerefolium</i>	vadpetrezselyem ^{1,3,MB} (?)
<i>Anthriscus sylvestris</i>	baraboly ^{MB} (?)
<i>Aquilegia vulgaris</i>	harangvirág ^{3,MB} , nagy harangvirág ^{BB}
<i>Arctium lappa</i> és <i>A. tomentosum</i>	burusztuj ^{1,MB} , bojtorján ^{3,MB}
<i>Arrhenatherum elatius</i>	imola ^{3,MB}

Latin név	Gyimesi név
<i>Artemisia absinthium</i>	fehér üröm ^{2,3,MB}
<i>Astragalus glycyphyllos</i>	saskörmű lapi ^{MB} , macskaköröm ^{MB} , szakaburján ^{(2),(3),MB} , disznószakáll ^{MB} , szakállfű ^{MB}
<i>Athyrium filix-femina</i>	fériga ^{MB} (erdészburján ^{MB} , erdei pajzsika ^{MB})
<i>Bellis perennis</i>	boglárka ^{3,MB} , fehér boglár ^{MB}
<i>Betula pendula</i>	nyír ^{2,3,MB} , nyírfa ^{MB}
<i>Blysmus compressus</i>	kígyófü ^{MB}
<i>Botrychium lunaria</i>	tüdőfű ^{(2),(3),MB}
<i>Brachypodium pinnatum</i>	zablevelű fű ^{MB} , zablevel ^{MB} , heskó ^{MB}
<i>Briza media</i>	imola ^{3,MB} , poloskafű ^{MB} , táskafű ^{MB} , rezgő ³ , bolhafű ^{MB} , palaskafű ^{MB}
<i>Bunias orientalis</i>	borsos lenkő ^{MB} , borsostyuka ³
<i>Callitriche palustris</i>	metefű ^{MB} , nyúló fű ^{MB}
<i>Caltha palustris</i>	mocsárvirág ^{MB} , mocsár(i) ^{MB} , mocsárlapi ^{3,MB}
<i>Campanula</i> spp.	harangvirág ^{3,MB}
<i>Cannabis sativa</i>	vadkender ^{MB}
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	pásztortáska ^{MB} , szívvirág ^{MB} , táskavirág ^{MB}
<i>Carduus acanthoides</i>	szamárcsipke ^{2,(3),MB}
A vizes élőhelyek <i>Carex</i> -fajai	sáté ^{3,MB} (sádé ^{MB})
<i>Carlina acaulis</i>	bábakonty ^{2,3,MB}
<i>Carum carvi</i>	kömenymag ^{2,3,MB} (levele: baraboly ^{MB} , csirkefű ^{MB} , csürkefű ^{MB} , pulykafű ^{MB}), (kaporburján ^{MB})
<i>Cerasus avium</i>	vadcseresznye ^{MB} , cseresznye ^{MB}
<i>Chaerophyllum bulbosum</i>	baraboly ^{MB} (?)
<i>Chamaenerion angustifolium</i>	eszbura ^{3,MB} , vészvirág ^{MB} , (eszbura ^{MB} , eszburetor ^{MB} , rezbura ^{MB})
<i>Chelidonium majus</i>	fökönburján ^{3,MB} , vérehulló fű ^{MB} , vérehulló fecskefű ^{MB}

Latin név	Gyimesi név
<i>Chenopodium album</i>	laboda ^{(3),MB}
<i>Cicerbita alpina</i>	Sánta Tamás lapija ^{MB} (?)
<i>Cichorium intybus</i>	katángkóró ^{MB} , katlankóró ^{MB}
<i>Cirsium</i> spp.	csipke ^{3,MB} , szamárcsipke ^{2,(3),MB} , medvesaláta ^{3,MB} , pizdánkóró ^{MB}
<i>Clematis alpina</i>	erdei felfolyó ^{MB} (vadkomló ^{MB} , erdei kócsoló ^{MB})
<i>Clematis recta</i>	fehér bürök ^{MB}
<i>Colchicum autumnale</i>	varjúhagyma ^{2,3, MB}
<i>Conium maculatum</i>	bürök ^{MB} , fehérbürök ^{MB} , bürökburján ^{MB}
<i>Convolvulus arvensis</i>	vad fuszulykavirág ^{3, MB} , gyűrűfű ^{MB} , szuláklapi ^{MB} , fullánklapi ^{MB} (?)
<i>Corylus avellana</i>	magyaró, magyarófa ^{3, MB} , mogyoró ^{MB}
<i>Crataegus monogyna</i>	istengyümölcse ^{3,MB} (Isten gyümölcsfája ^{MB}), galagonya ³
<i>Cuscuta europaea</i>	gyűrűfű ^{MB}
<i>Cynosurus cristatus</i>	imola ^{3,MB}
<i>Dactylis glomerata</i>	imola ^{3,MB} / zablevelű fű ^{MB} , zablevel ^{MB}
<i>Dactylorhiza maculata</i>	bergőburján ^{(3),MB}
<i>Daphne mezereum</i>	farkashárs ^{2,3,MB} , kutyacseresznye ^{(2),(3),MB} , (kutyakokozza ^{MB}); virága: vadboroszlán ³
<i>Daucus carota</i>	vadmurok ^{MB}
<i>Deschampsia caespitosa</i>	zablevelű fű ^{MB} , zablevel ^{MB}
<i>Dianthus carthusianorum</i> és <i>D. tenuifolius</i>	mezei szegfű ^{MB} , vadszegfű ^{MB} , piros szegfű ^{MB} , szegfű ^{MB}
<i>Digitalis grandiflora</i>	belénlapi ^{(2),(3),MB} , tejes reszfugburján ³
<i>Dryopteris</i> spp.	fériga ^{MB} (erdészburján ^{MB} , erdei pajzsika ^{MB})
<i>Echinops sphaerocephalus</i>	ármurár ^{(2),MB}
<i>Echium vulgare</i>	szakaburján ^{(2),(3),MB} , macskanyelvű fű ^{MB}

Latin név	Gyimesi név
<i>Elymus repens</i>	perje ^{MB}
<i>Epilobium lanceolatum</i>	fűzike ^{MB}
<i>Equisetum arvense</i>	békaláb ^{(1),2,(3),MB} , zsurló ^{MB}
<i>Equisetum palustre</i> és <i>E. telmateia</i>	surlófű ^{3,MB} , sullófű ³ , lófarok ^{MB}
<i>Eriophorum angustifolium</i> és <i>E. latifolium</i>	virágos sáte ^{MB} (békavirág ^{MB} , békafű ^{MB} , pimpó ³ , virágos sádé ^{MB} , gombolyik sádé ^{MB})
<i>Euphorbia amygdaloides</i>	árior ^{2,MB} , álvor ³
<i>Fagus sylvatica</i>	bükk (bükkfa) ^{3,MB} , bikk ^{MB}
<i>Festuca rubra</i>	imola ^{3,MB}
<i>Filipendula ulmaria</i>	vad Szent János virág ^{MB}
<i>Fragaria vesca</i>	berkeeper ^{MB} , piros eper ^{MB} , földieper ^{2,3}
<i>Fragaria viridis</i>	tokos eper ^{MB} (koseper ^{MB})
<i>Fraxinus excelsior</i>	kőrösfa ^{3,MB}
<i>Galanthus nivalis</i>	hóvirág ^{3,MB}
<i>Galeopsis</i> spp.	kenderfű ^{MB} , kendercsipke ^{MB}
<i>Galinsoga ciliata</i> és <i>G. parviflora</i>	hadiburján ^{MB} , katonaburján ^{3,MB} , oroszgyom ^{MB}
<i>Galium aparine</i>	ragadván(y) ^{3,MB} , ragadozó ^{MB} , ragados ^{MB}
<i>Gentiana asclepiadea</i>	gyertyánfű ^{MB} , gyertyafű ^{MB} , gyertyánfűgyökér ^{MB} (epefű ³)
<i>Gentiana cruciata</i>	epéfű ^{1,2,(3),MB} (gyertyámburján ³)
<i>Gentiana lutea</i>	dancia ^{2,MB}
<i>Gentiana utriculosa</i>	fecskevirág ^{MB}
<i>Gentiana verna</i>	csillagvirág ^{MB} (?)
<i>Geranium pratense</i>	Szent János virág ^{3,MB} , Szent János burján ¹
<i>Glyceria notata</i>	lapos sáte ^{MB} , (zablevelű sáte ^{MB})

Latin név	Gyimesi név
<i>Gymnadenia conopsea</i>	bergőburján ^{(3),MB}
<i>Helleborus purpurascens</i>	eszpenz ^{2,3,MB}
<i>Hepatica transsilvanica</i>	kékberek ^{MB}
<i>Heracleum sphondylium</i>	szarvasfű ^{MB} , kecskekapor ^{MB}
<i>Hippophaë rhamnoides</i>	szúrós csigolya ^{MB}
<i>Huperzia selago</i>	serkefű ^{MB} , féregfű ^{(3),MB} , korpafű ^{MB}
<i>Hypericum perforatum</i>	vérburján ^{1,2,3,MB} , Jézus vére ^{MB} , pozsárnyica ³ (?)
<i>Jovibarba globifera</i>	kórózsza ^{1,MB}
<i>Juncus</i> spp.	gombolyiksáté ^{MB} (gombolyag sáté ^{MB} , gömbölyű sáté ^{MB})
<i>Juniperus communis</i>	borsika ^{2,3,MB} (borsfenyő ^{MB})
<i>Lamium album</i>	árvacsihány ^{2,3,MB} , árvacsalán ¹ , fehér csihány ^{MB}
<i>Larix decidua</i>	szomorúfenyő ^{MB}
<i>Laserpitium latifolium</i>	kecskekapor ^{MB}
<i>Lathyrus</i> spp.	vadborsó ^{2,3,MB} , (borsófű ^{MB})
<i>Leontopodium alpinum</i>	havasi gyapár ^{MB} (gyapárdi ^{MB} , kőgyopár ^{MB} , csillagvirág ^{MB})
<i>Leonurus cardiaca</i>	gyöngyalja ^{1,2,3,MB} (szúrós gyöngyaji ^{MB}), szívburján ³
<i>Leucanthemum ircutianum</i> és <i>L. vulgare</i>	papvirág ^{2,3,MB} , margareta ^{2,3,MB}
<i>Lilium bulbiferum</i>	lilium ^{MB} , tüzes lilium ^{MB} , mezei lilium ^{MB}
<i>Lonicera xylosteum</i>	csontfa ^{(3),MB}
<i>Lotus corniculatus</i>	szarvaskeret ^{2,MB} , keret ^{MB} , macskaköröm ³ vadlucerna ^{MB}
<i>Lychnis viscaria</i>	szurkos viola ^{MB}
<i>Lycopodium annotinum</i> és <i>L. clavatum</i>	serkefű ^{MB} , féregfű ^{(3),MB} , korpafű ^{MB}
<i>Lysimachia nummularia</i>	fillérfű ^{MB}

Latin név	Gyimesi név
<i>Maianthemum bifolium</i>	Jézusszívélapi ^{MB}
<i>Malus sylvestris</i>	vadalma ^{MB}
<i>Malva neglecta</i>	papsajt ^{2,3,MB}
<i>Malva sylvestris</i>	kócsolóburján ^{MB} , kócslóburján ^{MB} , kulcsolófű ¹ (?), kulcsolódó burján ^{MB} , kulcsburján ^{MB}
<i>Matricaria discoidea</i>	kamilla ^{2,3,MB} , almabüzü ^{2,3,MB} , édesalmabüzü ²
<i>Medicago falcata</i>	lucerna ^{MB}
<i>Melittis melissophyllum</i>	dobronika ^{MB} , dobonyika ^{(1),MB} , méhburján ^{MB}
<i>Mentha longifolia</i>	lómenta ^{2,3,MB} , kámforos lapi ^{MB} (hűtős lapi ^{MB} , vadmenta ^{MB} , vadfodormenta ^{2,3,MB} , csombormenta ^{MB})
<i>Myosotis</i> spp.	kéknefelejcs ^{3,MB}
<i>Myricaria germanica</i>	tamariska ^{3,MB}
<i>Nardus stricta</i>	szőrce ^{3,MB} (kecskeszakáll ^{MB} , disznószőr ^{MB} , heskó ^{MB})
<i>Nepeta nuda</i>	dobronika ^{MB} , dobonyika ^{(1),MB}
<i>Nigritella rubra</i>	bergőburján ^{(3),MB}
<i>Onobrychis viciifolia</i>	bartacin ^{3,MB}
<i>Ononis arvensis</i>	ótvarburján ^{2,3, MB} (?)
<i>Orchis</i> spp.	bergőburján ^{(3),MB}
<i>Origanum vulgare</i>	ezerjófű ^{MB} , ezerosgyófű ^{MB} , szúrfű ^{2,3,MB}
<i>Oxalis acetosella</i>	madársósdi ^{MB} , erdei sósdi ^{3,MB}
<i>Paris quadrifolia</i>	pokolszökésburján ^{3,MB} , négylevelűfű ^{MB} , (epéfű ^{MB})
<i>Parnassia palustris</i>	torokgyíkvirág ^{1,(2),3, MB} , (jégvirág ^{2, MB})
<i>Petasites albus</i> , <i>P. hybridus</i>	keptelán ^{MB} , (burusztuj ^{MB} (?))
<i>Phleum pratense</i>	imola ^{3, MB}
<i>Picea abies</i>	veres fenyő ^{3, MB} (szurokfenyő ^{MB})
<i>Pimpinella major</i>	kecskekapor ^{MB}

Latin név	Gyimesi név
<i>Pinus sylvestris</i>	lúcs ^{3,MB} (lucfenyő ^{MB})
<i>Plantago lanceolata</i> , <i>P. major</i> és <i>P. media</i>	útifű ^{MB} , útilapi ^{2,3,MB} , szőrös útilapi ^{MB}
<i>Poa</i> spp.	imola ^{3,MB}
<i>Polygala vulgaris</i>	pacsirtavirág ^{MB} , pacsirtafű ^{MB} (?)
<i>Polygonatum verticillatum</i>	kakastaréj ^{(3),MB}
<i>Polygonum aviculare</i>	porcsfű ^{MB} (tápszakáll ^{MB} , cápszakáll ^{MB})
<i>Polypodium vulgare</i>	édesgyökér ^{MB} , kőmész ^{MB}
<i>Populus tremula</i>	nyár, nyárfa ^{(1),3,MB} (fekete nyárfa ^{MB})
<i>Potentilla anserina</i>	libapimpó ^{1,3,MB} (libapempó ^{MB}), libafű ² (féregfű ^{(3),MB})
<i>Primula elatior</i> és <i>P. veris</i>	kukukkvirág ^{3,MB}
<i>Pteridium aquilinum</i>	ördögboroda ^{2,3,MB}
<i>Pulmonaria officinalis</i>	tüdőburján ^{MB}
<i>Pyrus pyraeaster</i>	vadkörte ^{MB} , körte ^{MB}
<i>Ranunculus</i> spp.	sárgaburján ^{2,3}
<i>Rhinanthus minor</i>	csengőkóró ^{3,MB}
<i>Ribes alpinum</i>	leánkafüge ^{MB}
<i>Ribes petraeum</i>	borfüge ^{MB} , vadribizli ^{MB}
<i>Ribes uva-crispa</i>	szőrös füge ^{MB} (vadfüge ^{MB})
<i>Rosa canina</i> agg.	hecselli ^{2,3,MB} (seggvakaró ^{3,MB}), csipkebogyó ²
<i>Rubus fruticosus</i>	szeder ^{3,MB}
<i>Rubus idaeus</i>	mána ^{3,MB} , málna ^{2,3,MB}
<i>Rumex acetosa</i>	sóska ^{MB}
<i>Rumex alpinus</i>	lósósdí ^{2,(3),MB}
<i>Salix caprea</i>	rakottya ^{3,MB}

Latin név	Gyimesi név
<i>Salix</i> spp. (bokorfűzfajok)	csigolya (fekete, zöld, fehér, vörös, piros) ^{3,MB}
<i>Salix daphnoides</i>	pimpó ^{(3),MB} , pimpófa ^{MB} , (vörös csigolya ^{MB})
<i>Salix fragilis</i>	ficfa ^{MB} , fűzfa ^{MB}
<i>Salvia pratensis</i>	bárányláb ^{(1),(2),(3),MB} , báránfű ^{MB}
<i>Sambucus ebulus</i>	büdös bojza ^{3,MB} , gyalokbojza ¹ , gyalogbojza ^{MB}
<i>Sambucus nigra</i>	fekete bojza ^{2,MB} , bojza ³
<i>Sambucus racemosa</i>	piros bojza ^{3,MB}
<i>Scirpus sylvaticus</i>	zablevelű sáτέ ^{MB} , lapos sáτέ ^{MB}
<i>Scrophularia nodosa</i>	reszfugburján ^{1,2,3,MB} (sárga reszfug ^{MB} , fekete resztug ^{MB}), resztug ^{MB}
<i>Senecio doria</i>	johóburján ^{MB} , johóburusztuj ^{MB} , juhsaláta ^{MB}
<i>Senecio vulgaris</i>	rontóburján ^{1,3,MB}
<i>Sonchus arvensis</i> és <i>S. oleraceus</i>	disznyókáposzta ^{(3),MB} , disznyósaláta ^{MB} , medvesaláta ^{3,MB}
<i>Sonchus asper</i>	rabcsonť ^{MB}
<i>Sorbus aucuparia</i>	kórus ^{1,3,MB}
<i>Spiraea chamaedrifolia</i>	gyüngyemény ^{MB}
<i>Stellaria media</i>	tyukorfű ^{3,MB} , csukorfű ^{MB}
<i>Streptopus amplexifolius</i>	nyúleper ^{(3),MB}
<i>Symphytum officinale</i>	fekete nádály ^{2,3,MB}
<i>Taraxacum officinale</i>	lánclapi ^{3,MB} , cikória ^{2,3,MB} (láncfű ^{MB})
<i>Taxus baccata</i>	tisza ^{MB}
<i>Telekia speciosa</i>	medvesaláta ^{3,MB} , johóburján ^{MB} , johóburusztuj ^{MB} , juhsaláta ^{MB} (?), бүдös burján ^{3,MB}
<i>Thymus</i> spp.	vadcsombor ^{1,2,3,MB} (északi kakukkfű ^{MB})
<i>Tragopogon orientalis</i>	bakceka ^{2,3,MB} , bakszúkakóró ³

Latin név	Gyimesi név
<i>Trifolium</i> spp.	vadhere ^{MB} , vadlóhere ^{MB} , (piros here ^{MB} , fehér here ^{MB} , piros boglár ^{MB} , fehér boglár ^{3,MB})
<i>Trisetum flavescens</i>	imola ^{3,MB}
<i>Trollius europaeus</i>	pünkösdi rózsza ^{(2),MB} , (bimbaskóró, bimbaszóró ^{MB} , bimbakóró ^{MB})
<i>Tussilago farfara</i>	podbállapi ^{2,3,MB} , martilapi ^{2,MB} , martilapu ^{MB}
<i>Typha angustifolia</i> vagy <i>T. shuttleworthii</i>	nád ^{MB}
<i>Urtica dioica</i>	csihán ^{1,3,MB} , nagy csihán ²
<i>Urtica urens</i>	árvacsihány ^{2,3,MB} , árvacsalan ¹ , csipcsihány ^{MB} , szaporacsihány ^{MB} , csipcsalan ^{MB} , árvacsihány ^{MB}
<i>Vaccinium gaultherioides</i>	takonykokojza ^{MB} , fehérkokojza ^{MB}
<i>Vaccinium myrtillus</i>	fekete kokojza ^{2,3,MB}
<i>Vaccinium vitis-idaea</i>	ménisora ^{MB} , piros kokojza ^{2, MB}
<i>Valeriana dioica</i>	macskagyökér ^{MB}
<i>Veratrum album</i>	ászpa ^{2,3,MB} , zászpa ²
<i>Verbascum</i> spp.	ökörfark ^{MB}
<i>Verbena officinalis</i>	vasfű ^{MB}
<i>Veronica beccabunga</i>	vízipuji ^{1,2,3,MB}
<i>Veronica officinalis</i>	menyecskeszem ^{MB}
<i>Viburnum opulus</i>	kánya, kányafa ^{MB} (?)
<i>Vicia</i> spp.	vadborsó ^{2,3,MB} , (borsófű ^{MB})
<i>Viola</i> spp.	ibolya ^{3,MB}
<i>Viola declinata</i> és <i>V. tricolor</i>	vadárvácska ^{(3),MB}

Függelék – Gyimesi élőhelyek

155

A csángó élő- és termőhelynevek és rövid, botanikai szempontú jellemzésük. A felső indexek a léptéket jelzik: 1: makroélőhely, 2: mezoélőhely, 3: mikroélőhely. A több néven is ismert élőhelyek neveit (tkp. szinonim nevek) vessző választja el egymástól, míg az összevont, hasonló jellegű,

de nem teljesen azonos élő- és termőhelyek nevét „/” jellel választottuk el. Az élőhelyekkel kapcsolatos gyimesi ökológiai tudást részletesen tárgyaljuk egy cikkünkben (lásd Babai és Molnár 2013a).

[See the English translation of this Table in Babai and Molnár \(2013a\).](#)

Az élőhely csángó neve	Az élőhely jellemzése
Tájhasználat alapján megnevezett élőhelyek	
<i>kaszáló</i> ^{1,2}	irtáseredetű (féltermészetes), fajgazdag, kaszált gyepek; a legnagyobb kiterjedésben előforduló tájhasználati típus
<i>bennvaló kaszáló</i> ²	minden második-harmadik évben trágyázott, évente kétszer kaszált gyepp, amelyet egyszikűek, elsősorban fűfélék dominálnak, a lakott területekhez általában közelebb eső gyepek
<i>kinnavaló (hegyi) kaszáló</i> ²	nem trágyázott, évente egyszer kaszált, extenzíven kezelt kaszáló, a magasabb területeken, a településtől távol helyezkednek el, nem a fűfélék dominanciája jellemző
<i>erdőközötti, erdei kaszáló</i> ²	erdőfoltokkal mozaikos kaszált gyepek, extenzíven kezelt (nem trágyázott, évente egyszer kaszált) fajgazdag gyepek – kinnavaló kaszálók
<i>reglő, nyáraló</i> ^{1,2}	irtáseredetű (féltermészetes), gyepek, amelyeket legeltetnek, fajgazdagságuk elmarad a kaszálók diverzitásától
<i>bennvaló reglő</i> ²	a településhez közeli zónában kialakított legelőterület, ahonnan az állat (elsősorban szarvasmarha) minden nap hazajár
<i>hegyi reglő</i> ²	a településtől távolabbi területeken kialakított legelő, ahol a legeltetési időszakban (május-szeptember) az állatállomány (elsősorban szarvasmarha) folyamatosan tartózkodik; ezért nyári szállások (<i>kaliba</i>) és istállók épülnek ezeken a legelőkön
<i>őszlő</i> ²	<i>kinnavaló kaszálók</i> , amelyeket az augusztusi kaszálás után ősszel legeltetnek (általában szeptember végétől az időjárás téliesre fordulásáig)
<i>sarjús hely</i> ²	<i>bennvaló kaszálók</i> , amelyek a kaszálás után elegendő sarjút teremnek, amelyet le lehet kaszálni, ritkábban legeltetni
<i>kert / udvar</i> ²	a házak között, az ún. <i>lokhelyeken</i> kialakított kaszálók, udvarok, amelyekre jellemző a gyomos, taposást tűrő növényzet; gyakran megrágyázott, egy évben gyakran háromszor vagy még többször is lekaszált gyepek (a legintenzívebben használt gyepterületek Gyimesben)

<i>kert mellett, kertszély</i> ²	a különböző tájhasználatú területeket elválasztó, egyúttal birtokhatárokat kijelölő kerítések, amelyek mentén másodlagos, cserjefajok uralta élőhelyek alakulnak ki, ritkábban fasorok vagy üde magaskórósok jelennek meg
<i>szántóföld, pityókaföld, gabonaföld</i> ²	szántóföldek, a burgonyatermesztés színterei, gazdag gyomflórával (a gabonaföldek a II. világháború után felhagyásra kerültek)
<i>szántóföld szélén</i> ³	a szántóföldek pereme, több népi taxon jellegzetes élőhelye (pl. <i>borsos lenkő</i> – <i>Bunias orientalis</i>)
<i>felhagyott szántóföld</i> ²	a II. világháború után nagy területeken hagytak fel szántókat, amikor a szerződéses borjú-gabona cserekereskedelem kiváltotta a gabonatermelést; ritkán a jelenleg használt szántókat is felhagyják, kaszálóvá alakítják, amikor is <i>murha</i> szórásával gyorsítják a visszagyepesedést
<i>felhagyott kaszáló</i> ²	a kaszálók, elsősorban a <i>kinnvaló kaszálók</i> felhagyása az elmúlt 4-5 évben jellemző folyamata, a kórósodás (<i>Trollius europaeus</i> , <i>Laserpitium latifolium</i> stb.), erdősödés (<i>Betula pendula</i> , <i>Picea abies</i> stb.) gyors megindulása gyorsan átalakítja ezeknek az élőhelyeknek a növényzetét
<i>erdő</i> ^{1,2}	egykor uralkodó élőhelytípus, amely napjainkra fragmentálódva, feldarabolódva maradt meg, elsősorban a szélsőségesen meredek és a magasabb hegytetőkön, uralkodó fafajuk a <i>Picea abies</i> , de gyakori a <i>Fagus sylvatica</i> és az <i>Abies alba</i> is
<i>vad hely</i> ^{1,2}	az egyetlen ismert gyimesi élőhelytípus, amelyet az emberi beavatkozás, a tájhasználat hiánya határoz meg, amely elsősorban a megközelíthetetlen helyeken, jelenik meg, de aránya elenyésző a gyimesi tájban
Domináns faj alapján megnevezett élőhelyek	
<i>fenyőerdő, fenyves, fenyőfás</i> ²	tűlevelű erdő (lucos), a lombkorona uralkodó faja a <i>Picea abies</i> , gyakori elegyfa az <i>Abies alba</i> , olykor nagyobb mennyiségben is előfordul a <i>Fagus sylvatica</i> (lomb-elegyes erdők)
<i>bükkerdő, bükkös / leveles erdő</i> ²	lombhullató erdő, domináns faj a lombkoronában a <i>Fagus sylvatica</i> , kevert állományok is vannak, ahol a <i>Picea abies</i> is megjelenik a lombkoronában
<i>lúcsos</i> ²	Gyimesben szinte kizárólag ültetett, monodomináns <i>Pinus sylvestris</i> -állományok, amelyeket elsősorban a déli kitettségű, száraz, köves oldalakra telepítettek, a cserjeszintben gyakran a <i>Juniperus communis</i> uralkodik.
<i>cseres (cserfás) / csigolyás / ficfás, füzes</i> ²	patakparti égeresek, a lombkoronaszintben domináns az <i>Alnus incana</i> (cseres), de gyakori a <i>Fagus sylvatica</i> is; a patakok mentén, kavicszátonyokon kialakuló bokorfüzes-állományok (<i>Salix cinerea</i> , <i>Salix elaeagnos</i> , <i>Salix purpurea</i>) (csigolyás), illetve a patakok mentén, gyakran ültetve megjelenő <i>Salix fragilis</i> -állományok (ficfás vagy füzes)
<i>nyírfás / rakottyás / nyárfás</i> ²	pionír erdőállományok, melyekben a felsorolt fajok gyakran kiterjedt, monodomináns állományokat képeznek: <i>Betula pendula</i> (nyírfás) / <i>Salix caprea</i> (rakottyás) / <i>Populus tremula</i> (nyárfás)

jáhoros / kórusos / tiszás ²	kis kiterjedésű erdőfoltok, amelyekben az <i>Acer pseudoplatanus</i> (jáhoros), <i>Sorbus aucuparia</i> (kórusos) a megszokottnál nagyobb arányban van jelen a lombkoronában, illetve a <i>Taxus baccata</i> jelenik meg a cserjeszintben (tiszás)
gyüngyeményes / fügés / bojzás ²	szegélycserjések, amelyeket a <i>Spiraea chamaedryfolia</i> (gyüngyeményes), a <i>Ribes uva-crispa</i> (fügés) vagy a <i>Sambucus racemosa</i> , <i>S. nigra</i> (bojzás) uralnak; erdőszegélyekben, kerítések mellett gyakori, az élőhely megjelenése és fajkészlete jellegzetes
sátés, sásos ²	a <i>Cyperaceae</i> -család képviselői, a sás-fajok uralta forráslápok; a <i>Carex</i> -fajok jelentős számban képviselik magukat a területen: <i>Carex caespitosa</i> , <i>C. echinata</i> , <i>C. flacca</i> , <i>C. flava</i> , <i>C. hirta</i> , <i>C. pallescens</i> , <i>C. panicea</i> , <i>C. pilulifera</i> , <i>C. rostrata</i> , <i>C. vesicaria</i>
nádas ³	mocsarak, amelyekben domináns a <i>Typha angustifolia</i> vagy a <i>T. shuttleworthii</i> (gyimesi népi neve: nád)
békalábas, surlós ²	olyan forráslápok, amelyeket nem az <i>Eriophorum</i> -fajok, hanem az <i>Equisetum palustre</i> ural
podbállapis ³ / keptelános ²	pionír felszínek, amelyeken tömeges lehet a <i>Tussilago farfara</i> (podbállapis), és patakparti magaskórósok, amelyekben a <i>Petasites</i> -fajok, elsősorban a <i>P. hybridus</i> uralkodó (keptelános)
kokojzás ² / ménisorás ² / takonykokojzás ²	magasabb régiókban levő <i>Nardus</i> -gyepek, amelyekben nagy mennyiségben van jelen a <i>Vaccinium myrtillus</i> (kokojzás) vagy a <i>Vaccinium vitis-idaea</i> (ménisorás), esetleg a <i>Vaccinium gaultherioides</i> (takonykokojzás – utóbbi a Bárány-hegyen fordul elő), Gyimesben elsősorban a kokojzás jellemző
szőrcsés ²	nagy kiterjedésű gyepek a magasabb régiókban, elsősorban legelők, melyekben a <i>Nardus stricta</i> szinte monodomináns állományokat képez
danciás ²	a <i>Gentiana lutea</i> termőhelye, ma már elsősorban alullegett gyepekben, ahol a <i>Juniperus communis</i> lepi el élőhelyeit; így egyre ritkábbá válik (földrajzi névként is használják)
imolás ²	elsősorban <i>bennvaló kaszálók</i> , amelyekben a trágyázás miatt a fűfélék (<i>Poaceae</i>) uralkodnak
zsanikás ²	főként a magasabb régiókban található gyepek, elsősorban legelők, amelyeket az <i>Alchemilla</i> -fajok jelentős borítása jellemez
ászpás ²	hegyi kaszálók és legelők, ahol a <i>Veratrum album</i> nagy állományokat képez
borsikás ² / hecsellis ²	pionír cserjések, elsősorban legelőkön, amelyekben a <i>Juniperus communis</i> (borsikás) vagy a <i>Rosa canina</i> agg. (hecsellis) válik uralkodóvá
csipkés ²	degradált legelőkön és szántókon felszaporodó tüskés növények (elsősorban <i>Cirsium</i> -fajok) állománya
csihányos ² / lósósdís ²	degradált területek (elsősorban állattartó helyek), ahol tápanyagfeldúsulás (nitrogén-többlet) jellemző, ezeket a területeket az <i>Urtica dioica</i> (csihányos) vagy a <i>Rumex alpinus</i> (lósósdís) lepi el

A vegetáció struktúrája alapján megnevezett élőhelyek

erdőközt, fás közt ²	erdei fajok termőhelyének megnevezésére szolgáló kifejezés, általában az általunk használt „erdőben” kifejezés megfelelője
erdőszél, erdőszély ²	jellegzetes, <i>Spiraea chamaedryfolia</i> uralta cserjés szegély vagy üde magaskórós szegélynövényzet termőhelye (<i>Telekia speciosa</i> , <i>Cirsium erisithales</i> stb.), ritkábban déli kitettségű, melegkedvelő erdőszegély <i>Brachypodium pinnatum</i> -mal
fa mellett, fa alja, fa töve ³	az erdő gyepszintjében kialakuló sajátos mikroélőhely, amely néhány erdei faj jellegzetes termőhelye
gyéres erdő ^{1,2}	olyan erdőállomány, ahol száraló vágással, szelektíven vágják ki a felhasználására szánt faanyagot
tömör (gyakor) erdő ^{1,2}	azok az erdőterületek, amelyeket a fakitermelés, a száraló vágás még kevésbé érintett
erdőközötti puszta ³ / lik ³	kisebb-nagyobb (főleg gyepes) tisztások, illetve lécek az erdőben
csoporterdő, erdőcsoport ²	az egész gyimesi tájra jellemző erdő-gyep mozaik kisebb facsoportjai, erdőfoltjai, elsősorban a kaszálókön
málnaveszes szélye ²	az irtásnövényzet uralta málnavesz szegélyén kialakuló, nitrofil gyomokban gazdag élőhely
bokros hely, bokrok közt, bozót ²	elsősorban kerítések mellett, ritkábban az erdő szegélyén kialakuló élőhelytípus, amelyben elsősorban a <i>Spiraea chamaedryfolia</i> uralkodik, s amelyben gyakran kisebb termetű fák (pl. <i>Sorbus aucuparia</i> , <i>Salix caprea</i>) is megjelennek
árnyékos hely ^{2,3}	erdőszegélyek, kerítések mentén kialakuló árnyas, üde termőhely
rét, mező, nyílt terület ¹	nyílt, fátlan, nagy kiterjedésű gyepterület
pusztás hely, kopáros hely ²	a magasabb hegyek lapos platóin kialakított kiterjedt fátlan területek, amelyek a juhlegeltetés legfontosabb színterei; ruderális, taposott gyomtársulások uralják
gyepes hely, füves, fű közt, pázsint, pástos hely ²	a fűfélék (<i>Poaceae</i>) uralta kisebb gyepes terület, elsősorban olyan élőhelyeken ahol ez nem jellemző, vagy csak kisebb foltokban lehetséges (<i>gyepes hely</i>), valamennyi gyep jellegzetes élőhely-megnevezése, az erdőközt kifejezéshez hasonló értelemben (<i>fű közt, pázsint</i>)
bundzsák közt ³	vastag mohatakaróval fedett termőhely, amely több népi taxon jellegzetes termőhelye (pl. <i>serkefű</i> – <i>Lycopodium</i> spp.)
kaszálószelely ²	a kaszálók szegélye, amelyet, mivel közvetlenül a kerítés mellett van, gyakran nem kaszálnak le, ezért itt magaskórós fajok (pl. <i>Cirsium erisithales</i>) is megjelennek
kert mellyéke ²	a kaszálókat, legelőket körülkerítő kerítések mellett kialakuló, sajátos növényzetű élőhely (lásd <i>gyünyeményes</i>)

Erdővágás utáni szukcesszió stádiumai

vágtér / irtás / vész ²	irtásterület, gyorsan kialakuló, jellegzetes vágásnövényzettel, a <i>vész</i> elnevezés a vágásnövényzet nehezen járható jellegét emeli ki (ágak, szúrós fajok stb.)
friss vágtér ²	közelmúltban kialakított tarvágás, irtásterület
csapos hely / gyütés ³	az erdővágás utáni vágásterület mikroélőhelyei, ahol a levágott faágakat gyűjtik össze és égetik el, gyakran gyomos, degradált terület
csutakos ²	az erdővágás után, a vágásterületen éveken át megmaradó, korhadó tuskók alkotta mozaikos mikroélőhely
epervész, epres vágtér ²	az irtásterületen elsőként megjelenő jellegzetes vágásnövényzet, amelyben a <i>Fragaria</i> -fajok, elsősorban <i>F. vesca</i> uralkodik, és amely mindössze egy-két éven át marad fenn (<i>Fragario-Rubetum</i>)
málnavész, málnás ²	a vágásterületen a második jellegzetes stádium, amelyben a <i>Rubus idaeus</i> uralkodik, és amely 5-6 éven át is fennmaradhat (<i>Rubetum idaei</i>)
apróbojtos ²	fiatal lucos, amelyben a fák magassága még nem éri el az 1 métert
bezseny, cseplesz ²	rendkívül sűrű, 5-10 éves lucos állomány, amely a <i>málnavesz</i> et felülnövő <i>rakottyás</i> (lásd fenn) helyét fokozatosan veszi át
bezsenyes erdő ²	sűrű újulat, áthatolhatatlan luc-fiatalos
fiatal erdő ²	fiatal újulat, körülbelül 10 éves állományok
karós erdő ²	fiatal lucos, amelyben a fák törzsátmérője kb. 7-20 cm, éppen a kerítés-oszlopok készítésére alkalmas
boronaerdő ²	lucos erdő, amelyben a fák átmérője éppen a boronakészítésre megfelelő, 25-30 cm átmérőjű, házépítésre alkalmas faanyag, ahol <i>a fa nem prédálódik el</i> az építkezések során, éppen a megfelelő átmérőjű törzseket lehet kitermelni
szelhas erdő (szelhaerdő) ²	lucos, amelyben a fák többség e szelhafa, ágtiszta törzzsel, és amelyben a fák átmérője meghaladja a 30 cm-t, ritkán akár a 100 cm-t is elérheti, fűrészárunak való faanyag
kinőtt erdő, öreg erdő, (tőkeerdő), nagy erdő ^{1,2}	idős, legalább 80-100 éves erdőállomány, amely kivételesen ritka a gyimesi tájban, fontos, hogy ezekbe az erdőkbe <i>emberi kéz nem avatkozik belé</i> .

Zavarás alapján megnevezett élőhelyek

ganyés, trágyázott hely ²	istállótrágyával javított („ <i>kúrált</i> ”) terület (kaszáló vagy szántó)
---	---

johókosározott hely ^{2,3}	szőrű-gyepek (<i>Nardetum strictae</i>), amelyekre juhok éjszakázóhelyét (a <i>kosarat</i>) telepítették, hogy a juhtrágya és az intenzív taposás visszaszorítsa a <i>szőrcsét</i>
esztenás hely ³	a magasabb hegyek platóin kialakított állattartó helyek és szállások, ahol tejtermékeket, elsősorban sajtot és túrót állítanak elő, s a nagyobb állatállomány degradált, gyomos felszíneket alakít ki a környezetében
ahol az állatok kitapossák ³ , tapodott hely ² / nem tapodott hely ²	intenzíven taposott és legelt terület, elsősorban a legelőkre kivezető hajtóutak, kosarak, ill. ennek az ellenkezője
ahol legelnek a marhák ²	a legelő szinonimája, de ebben a kifejezésben a zavarás (a legelés) hangsúlyozása fontos a megfogalmazó számára
hangyaboly ³	a kaszálókon és legelőkön gyakori hangyabolyok, mint mikroélőhelyek a <i>Thymus</i> -fajok leggyakoribb termőhelyei
gyomos hely ²	degradált helyek, amelyeket ruderalis fajok uralnak
felmaradt épület-hely ³	egykori, elsősorban faépületek helye, amelyeket a nitrofil gyomnövények (pl. <i>Rumex alpinus</i>) hosszú ideig jeleznek
vízmeghajtott helyeken ²	elárasztott termőhely, elsősorban a nagyobb patakokat kísérő kavicsátonyokon (<i>porondokon</i>) jelenik meg; növényzetét a <i>tamariska</i> (<i>Myricaria germanica</i>) pionír állományai, később bokorfüzesek (<i>csigolyás</i>) jellemzik
égetéses hely, perzselés ^{2,3}	felégetett, felperzselte területek, általában a vágásterületeken az ágak, fahulladék elégetése, illetve legelő-kön a gyakori <i>Juniperus communis</i> vagy a <i>Nardus stricta</i> égetése esetén alakulnak ki
aszalás ³	olyan terület, ahol a veres fenyőket (<i>Picea abies</i>) aszalással szárították ki
suvadás, suvadás hely ^{2,3}	földcsuszamlások, kisebb leszakadások helye
martos, mart ³	meredek oldalak, nemcsak a patakok mentén
mocskos hely ³	a gazdálkodás során keletkező hulladékok (avar, ágak stb.) gyűjtőhelye, többnyire kerítések mellett, patakok partján találhatunk ilyeneket
Másodlagos élőhelyek (épített környezet)	
épületek mellett, házak szélén ³	a településen a házak körül, illetve a hegyi legelők környékén épített kalibák mellett kialakuló, degradáltabb termőhelyek
istállók körül, mellett ³	nitrofil termőhely, jellegzetes, gyomos növényzettel
út mellett, útszéleken ^{2,3}	az utak, ösvények mellett kialakuló, a taposást jól tűrő növényzet borította, gyomos élőhely

<i>ösvények mentin</i> ^{2,3}	taposott helyek, a gyepeket átszelő ösvények mentén
<i>sánc, árok</i> ³	a településen rendszeresen karbantartott vízelvezető árkok
Talajtípusok, alapkőzet alapján megnevezett élőhelyek	
<i>kő, szikla</i> ^{2,3}	sziklás élőhelyek, amelyek Gyimesben meglehetősen ritkák, kevés a sziklakibukkanás
<i>kőpóc</i> ³	a sziklafalak kis kiterjedésű, gyepes teraszai, lapos peremek
<i>köves hely</i> ^{2,3}	sziklás talajú, rossz minőségű termőhelyek
<i>palaköves</i> ²	kristályos alapkőzet
<i>fehér kő, mészkő</i> ^{2,3}	mészkő alapkőzet
<i>kőcsúszásos hely</i> ²	kőfolyásos, kőgörgeteges oldalak
<i>kavicsos hely</i> ²	elsősorban a patakokat kísérő területeken, az egykori, mára állandósult kavicszátonyok (<i>porondok</i>) maradványai
<i>agyagos hely</i> ²	nagy agyagtartalmú talajokon kialakult termőhely
<i>iszapos hely</i> ^{2,3}	patakok mentén, elárasztott területeken megjelenő termőhely, ahol a megáradó patak az iszapot elteríti
<i>homokos hely</i> ²	elsősorban a patakokat kísérő területeken, kavicszátonyokon, a homok-frakció nagyobb arányban van jelen a talajban
<i>lágyc / nedves hely</i> ³	vizes élőhelyek átnedvesedett talajjal
<i>nyirkos hely</i> ³	üde termőhelyek, amelyek átmenetet jelentenek a vizes és száraz, vízhatás alatt nem álló termőhelyek között
<i>erős, szikár, szikonyos</i> ^{1,2}	száraz élőhelyek, ahol a talaj nem áll vízhatás alatt
<i>kövér, zsíros hely</i> ^{1,2}	tápanyagban dús, trágyázott termőtalajok
<i>sovány, silány hely</i> ^{1,2}	tápanyagban szegény, nem trágyázott termőhelyek
Vizes élőhelyek	
<i>selymés, selyke, sepedékes hely, tepsányos</i> ²	forráslápok, a hegyoldalakban előtörő források szétterülő vize alakítja ki ezeket a néhány négyzetméteres, <i>Eriophorum</i> - és <i>Carex</i> -fajok uralta foltokat
<i>mohos</i> ²	<i>Sphagnum</i> -os lápok, lokálisan nagyon ritkák, mindössze két előfordulás ismert a vizsgált területen; földrajzi névként van jelen

mocsaras hely ²	a patakok mentén kialakuló, pangó vizes élőhelyek, amelyek időnként nyáron kiszáradnak, sokan csak árnyalatnyi különbséget vélnek felfedezni a <i>selymés hely</i> és a <i>mocsaras hely</i> között, miszerint a <i>mocsaras hely</i> nagyobb, a <i>selymés</i> kisebb
sátészély ^{2,3}	a <i>selymés helyek</i> szegélye, átmeneti élőhely, amely esetében a talaj csak időszakosan nedves, nyáron, a forrás vízhozamának csökkenésével a selymék összehúzódik, a szegély kiszárad
félvizenyes hely, szinte olyan vizenyes, s mégse ³	átmedvesedett talajú, kiszáradó láprét-jellegű terület, a forráslápok szegélyén alakul ki
vizes hely, vizenyes terület ^{1,2}	vízhatás alatt álló, vízállásos, forrás-kibukkanások jellemezte termőhely
víz, taploca ²	bővizű, állandó hőmérsékletű forrás, amelynek vize a legnagyobb szárazságban sem apad el, s télen sem fagy be soha; fakadásából kis patak keletkezik, ennek is <i>taploca</i> a neve
vízszélye ²	vízfolyások, patakok partmenti sávja
lapos, ahol a víz elterül ²	mély, vízjárta helyek, amelyeket elsősorban a patakok mentén találunk
forrásfej, kicsi források mellett ³	kis források eredése, azok közvetlen környezete, jellemzően a nagyobb források esetében különítik el, ahol kisebb üregek, mélyedések is kialakulnak
patak, patak mentén/szélén, vizek mentén ^{1,2}	patakok és part menti sávjuk jellegzetes termőhelyei
tócsa, pocsolya ³	porondos helyeken, erdei utakon, kisebb mélyedésekben meggyűlő állóvizek
tó, állóvíz ^{2,3}	ma már alig létező élőhelytípus, egykor a kenderáztatás miatt sok mesterséges tó volt a völgyekben, azonban napjainkra ezek teljesen eltűntek
Geomorfológia alapján megnevezett élőhelyek	
bennvaló hely, bent ¹	kaszálók és szántók, felhagyott szántók a településhez közel eső területeken; főleg trágyázott élőhelyek
lokhely / alj / alvidék / falu ¹	sík, a patakok által feltöltött völgyalj, a település és a legjobb termőhelyek területe
ódal, ódalas hely ¹	hegyoldal
kinnvaló hely ¹	a településtől távolabb eső területek, elsősorban kaszálók, legelők, kisebb arányban erdők, az extenzívebb tájhasználat színterei
hegy, havas ¹	a legmagasabb hegyeken (havasokban) megfigyelt termőhelyek
csúf hely ^{2,3}	nem használt, azaz nem kaszált és nem legeltetett területek, amelyek meredek oldalakon, köves helyeken alakultak ki
porond ²	a patakok (elsősorban a Hidegség) medrében kialakuló kavicszátonyok

porondos hely ²

egykori *porond*, amely a patakmeder helyének megváltozása után, távolabb került az élővíztől; a *porondos helyen* a kavicszátony nyers kavicsán gyepek alakultak ki; talajuk vékony, az alatta levő kavicsréteg miatt gyorsan felmelegedik, kiszárad

domb, dombos hely, honcsok ^{1,2}

a kidöntött fenyők gyökerei által kifordított föld miatt egyenetlen felszínű termőhely

verőfényes hely ¹

déli kitettségű, napos, száraz hegyoldalak

észkos hely ¹

északi kitettségű, hűvösebb üdébb termőhelyek

vőgy, szurduk, hajlás ¹

völgyek, keskeny, szurdokszerű völgyek (Gyimesben ritka)

muzsda ³

szántóterasz

hegyi gödrök ³

nagy, lapos mélyedések a hegyeken, általában gyepekben

tető, legmagosabb hely ¹

hegytető, elsősorban a gerinceken kialakított legelők, kisebb részben kaszálók

meredek ¹

meredek hegyoldalak

- ABRAÃO, M. B., SHEPARD, G. H., NELSON, B. W. JR., BANIWA, J. C., ANDRELLO, G. és YU, D. W. (2010): Baniwa Vegetation Classification in the White-Sand Campinara Habitat of the Northwest Amazon, Brazil. In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.): *Landscape Ethnecology. Concepts of Biotic and Physical Space*. Berghahn Books; New York, Oxford, pp. 83-115.
- AGÓCS G. (1997): „Egy szürke, meg egy hamuszín galamb” - a hagyományos szellemi kultúra egy nógrádi magyar pásztor életében. Diplomadolgozat, ELTE, Budapest.
- AGÓCS G. (2003): *Néhány szó a hagyomány megkerülhetetlenségéről*. Az Európai Unió agrárgazdasága - Agroecology of the European Union 8 (12): 5-6.
- AIKENHEAD, G. S. és OGAWA, M. (2007): Indigenous Knowledge and Science Revisited. *Cultural Studies of Science Education* 2: 539-620.
- ANDRÁSFALVY B. (1973): A Sárköz és a környező Duna menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. *Vízügyi Történeti Füzetek* 6., Budapest, OVH.
- ANDRÁSFALVY B. (2007): *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Ekvilibrium Kiadó, 440 pp.
- ANDRÁSFALVY B. (2008): A néphagyomány szerepe a jövő műveltségében. In: BESZPRÉMY K. és BENEDEK K. (szerk.): *Mesterség-Hagyomány, multimédiás DVD I*. Hagyományok Háza, Budapest.
- ANTAL I. (1992): *Gyimesi krónika*. Európa Könyvkiadó, Kriterion Könyvkiadó, 136 pp.
- BABAI D. (2013): *Hegyvidéki növényzet botanikai és etnoökológiai szempontú vizsgálata Gyimesben (Keleti-Kárpátok, Románia)*. PhD-dolgozat, Pécsi Tudományegyetem, Biológia Doktori Iskola, 203 pp. Online: http://ttk.pte.hu/biologia/phd/dolg/BabaiDI_DI.pdf. Utolsó letöltés dátuma: 2014. április 28.
- BABAI D. és MOLNÁR Zs. (2009): Népi növényzetismeret Gyimesben II.: Termőhely- és élőhelyismeret. *Botanikai Közlemények* 96: 145-173.
- BABAI D. és MOLNÁR Zs. (2013a): Multidimensionality and Scale in a Landscape Ethnecological Partitioning in a Mountainous Landscape (Gyimes, Eastern Carpathians). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 9: 11.
- BABAI D. és MOLNÁR Zs. (2013b): Az imola a kaszálók fejedelme! Hagyományos ökológiai tudás a fűfélékről a Gyimesekben. In: DACZÓ D. (szerk.): *Az Erdélyi Gazdaévkönyv 2014*. Csíkszereda: Agrár Média Egyesület, pp. 138-145.
- BABAI D. és MOLNÁR Zs. (2014): Small-scale traditional management of highly species-rich grasslands in the Carpathians. *Agriculture, Ecosystem & Environment* 182: 123-130.
- BABULKA P. (2001): *Ismerjük fel a vadon termő gyógynövényeket!* Gabo Kiadó, Budapest.
- BÁLINT S. (1971): A régi szegedi pákászok és madarászok. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1971/1: 119-139.
- BÁRTH J. (2005): A csíkszentmihályi havashasználat és a Tatros-völgy korai népessége. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2005, Csíkszereda, pp. 17-36.
- BATTISTE, M. és HENDERSON, J. Y. (2000): *Protecting Indigenous Knowledge and Heritage: A global challenge*. Purich Pub, Saskatoon, Saskatchewan, Canada, 336 pp.
- BAUR, B., CREMENE, C., GROZA, G., RÁKOSY L., SCHILEYKO, A. A., BAUR, A., STOLL, P. és ERHARDT, A. (2006): Effects of abandonment of subalpine hay meadows on plant and invertebrate diversity in Transylvania, Romania. *Biological Conservation* 132: 261-273.
- BEDŐ A. (1896a): *A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása I. kötet*. Általános erdőszeti viszonyok. Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Budapest.
- BEDŐ A. (1896b): *A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása II. kötet*. Az erdők törzskönyve. Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Budapest.
- BEDŐ A. (1896c): *A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása IV. kötet*. Állami kezelésbe vett községi erdők. Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Budapest.
- BENCsik J. (1973): A gyűjtögető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1: 111-126.
- BERKES F. (1999): *Sacred ecology: traditional ecological knowledge and resource management*. Taylor & Francis, Philadelphia, 313 pp.
- BERKES, F., FOLKE, C. és GADGIL, M. (1995): Traditional Ecological Knowledge, Biodiversity, Resilience and Sustainability. In: PERRINGS, C. A., MÄLER, K. G., FOLKE, C., HOLLING, C. S. és JANSSON, B. O. (szerk.): *Biodiversity Conservation. Problems and Policies*. Springer Link, pp. 281-299.
- BERKES F., COLDING J. és FOLKE C. (2000): Rediscovery of Traditional Ecological Knowledge as Adaptive Management. *Ecological Applications* 10: 1251-1262.
- BERKES F. és TURNER N. J. (2006): Knowledge, Learning and the Resilience of Social-Ecological Systems. *Human Ecology*, special issue, *Developing Resource Management and Conservation*, 34: 479-494.
- BERKES, F. és ROSS, H. (2013): Community resilience: Toward an integrated approach. *Society & Natural Resources* 26: 5-20.

- BERNÁD I. (2002): *Egészségünkért I. (Magyar népi gyógyászat, hagyományos orvoslások, természetgyógyászat, tanulmányok)*. Uránia Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- BIRÓ É., BABAI D., BÓDIS J. és MOLNÁR Zs. (2014): Lack of knowledge or loss of knowledge? Traditional ecological knowledge of population dynamics of threatened plant species in East-Central Europe. *Journal for Nature Conservation* <http://dx.doi.org/10.1016/j.jnc.2014.02.006>.
- BIRÓ M. (2010): Élőhelytérkép rekonstrukciók módszertani kérdései. *Földrajzi Tanulmányok* V: 47-76.
- BIRÓ R., DEMETER L. és KNOWLES, B. (2011): Farming and Management of Hay Meadows in Csík and Gyimes - Experiences from Social Research. In: KNOWLES, B. (szerk.): *Mountain hay meadows – hotspots of biodiversity and traditional culture*. Society of Biology, London. http://mountainhaymeadows.eu/online_publication/11-farming-and-management-of-hay-meadows-in-csik-and-gyimes.html - Utolsó letöltés ideje: 2014. április 28.
- BLACKSTOCK, M. D. és MCALLISTER, R. (2004): First Nations Perspectives on the Grasslands of the Interior of British Columbia. *Journal of Ecological Anthropology* 8: 24-46.
- BORSOS B. (2000): *Három folyó közt. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák idején (1840-1910)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 223 pp.
- BORSOS B. (2004): *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 160 pp.
- BORZA, A. (1968): *Dictionar etnobotanic*. Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, Bucuresti.
- BŐDEI J. (1943): Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához. *Néprajzi Értesítő* 2: 69-96.
- BŐDI E. (1999): A vadon flórája a gömöri magyarok táplálkozási kultúrájában. *Tisicum* 11: 73-82.
- BURKE, P. (1991): *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- BUTURĂ, V. (1979): *Enciclopedia de etnobotanică românească*. București.
- CALVO-IGLESIAS, M. S., CRECENTE-MASEDA, R. és FRA-PALEO, U. (2006): Exploring farmer's knowledge as a source of information on past and present cultural landscapes. A case study from NW Spain. *Landscape and Urban Planning* 78: 334-343.
- CAMPBELL, L. M. és VAINIO-MATTILA, A. (2003): Participatory Development and Community-based Conservation: Opportunities Missed for Lessons Learned? *Human Ecology* 31: 417-437.
- CASAGRANDE, D. G. (2004): Conceptions of primary forest in a Tzeltal Maya community: implications for conservation. *Human Organization* 63: 189-292.
- COLDING, J. és FOLKE, C. (2001): Social taboos: „Invisible” system of local resource management and biological conservation. *Ecological Applications* 11: 584-600.
- COUSINS, S. A. O. és ERIKSSON, O. (2001): Plant species occurrences in a rural hemiboreal landscape: effects of remnant habitats, site history, topography and soil. *Ecography* 24: 461-469.
- CREMENE, C., GROZA, G., RÁKOSY, L., SCHILEYKO, A. A., BAUR, A., ERHARDT, A. és BAUR, B. (2005): Alterations of steppe-like grasslands in Eastern-Europe: a threat to regional diversity hotspots. *Conservation Biology* 19: 1606-1618.
- CSENGŐ A., DEMETER L., MOLNÁR Zs., BABAI D. és JAKAB G. (2010): Proposal for a new NATURA 2000 site in the Ciuc Mountains. In: KNOWLES, B. (szerk.): *Mountain Hay Meadows: hotspots of biodiversity and traditional culture*. Society of Biology, London, http://www.mountainhaymeadows.eu/online_publication/04-proposal-for-the-creation-of-a-new-natura-2000-site-in-the-ciuc-mountains.html - Utolsó letöltés ideje: 2014. április 28.
- CSENGŐ A. és DEMETER L. (2012): *Plant species diversity and traditional management in Eastern Carpathians grasslands*. EFNCP-jelentés, 41 pp.
- CSENGŐ A., DEMETER L. és TURKINGTON R. (2013): Declining Diversity in Abandoned Grasslands of the Carpathian Mountains: Do Dominant Species Matter? *PLoS ONE* 8: e73533.
- DAHLSTRÖM, A., IUGA, A. és LENNARTSSON, T. (2013): Managing biodiversity rich hay meadows in the EU: a comparison of Swedish and Romanian grasslands. *Environmental Conservation* 2013, pp. 1-12.
- DELANG, C. O. (2006): Indigenous Systems of Forest Classification: Understanding Land Use Patterns and the Role of NTFPs in Shifting Cultivators' Subsistence Economies. *Environmental Management* 37: 470-486.
- DELORIA, V. (1992): Relativity, Relatedness and Reality. *Winds of Change* 7: 35-40.
- DEMETER L. és KELEMEN A. (2012): *Quantifying the abandonment of mountain hay meadows in the Eastern Carpathians*. EFNCP-jelentés, 21 pp.
- DÉNES A., PAPP N., BABAI D., CZÚCZ B. és MOLNÁR Zs. (2012): Wild plants used for food by Hungarian ethnics groups living in the Carpathian Basin. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae* 81: 381-396.
- DREW, J. A. és HENNE, A. P. (2006): Conservation Biology and Traditional Ecological Knowledge: Intergating Academic Disciplines for Better Conservation Practice. *Ecology and Society* 11: 34.
- ELLEN R. F. (1996): Putting Plants in their Place: Anthropological Approaches to Understanding the Ethnobotanical Knowledge of Rainforest Populations. In: EDWARDS, D. S., BOOTH, W. E. és CHOY, S. C. (szerk.): *Tropical Rainforest Research. - Current Issues*. Dordrecht-London, Kluwer, pp. 457-465.

- ELLEN R. F. (2003): Variation and Uniformity in the Construction of Biological Knowledge Across Cultures. In: SELIN, H. (szerk.): *Nature Across Cultures: Views of Nature and the Environment in Non-Western Cultures*. London, Kluwer, pp. 47-74.
- ELLEN R. F. (2010): Why aren't the Nuauulu like the Matsigenka? Knowledge and Categorization of Forest Diversity on Seram, Eastern Indonesia. In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.): *Landscape Ethnoecology. Concepts of Biotic and Physical Space*. Berghahn Books; New York, Oxford, pp. 116-140.
- FERNÁNDEZ-GIMÉNEZ, M. E. (1993): The role of ecological perception in indigenous resource management: a case study from the Mongolian forest-steppe. *Nomadic Peoples* 33: 31-46.
- FERNÁNDEZ-GIMÉNEZ, M. E. (2000): The role of Mongolian nomadic pastoralists' ecological knowledge in rangeland management. *Ecological Applications* 10: 1318-1326.
- FERNÁNDEZ-GIMÉNEZ, M. E. és ESTAQUE, F. F. (2012): Pyrenean pastoralists' ecological knowledge: documentation and application to natural resource management and adaptation. *Human Ecology* 40: 287-300.
- FISCHER, J., HARTEL, T. és KUEMMERLE, T. (2012): Conservation policy in traditional farming landscapes. *Conservation Letters* 5: 1-9.
- FISCHER, M. és WIPF, S. (2002): Effect of low-intensity grazing on the species-rich vegetation of traditionally mown subalpine meadows. *Biological Conservation* 104: 1-11.
- FLECK, D. W. és HARDER, J. D. (2000): Matses indian rainforest habitat classification and mammalian diversity in Amazonian Peru. *Journal of Ethnobiology* 20: 1-36.
- FOLKE, C. (2004): Traditional Knowledge in Social-ecological Systems. *Ecology and Society* 9: 7.
- FOLKE, C. (2006): Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change* 16: 253-267.
- FOLKE, C., BERKES, F. és COLDING, J. (1998): Ecological Practices and Social Mechanisms for Building Resilience and Sustainability. In: BERKES, F. és FOLKE, C. (szerk.): *Linking Social and Ecological Systems*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 414-436.
- FOWLER, C. S. (1977): Ethnoecology. In: HARDESTY D. (szerk.): *Ecological Anthropology*. John Wiley and Sons, New York, pp. 215-243.
- FRENDL K. (2001): *Népi növényismeret, népi humán- és állatgyógyászati adatok gyűjtése a Székelyföldön (Kápolnásfalú, Szentegyháza)*. Diplomamunka, Mosonmagyaróvár.
- FÜVESY A. (1997): Gyűjtögetés és erdőélés Mozsgó környékén. *Tisicum* 10: 207-217.
- GADGIL, M., SESHAGIRI RAO, P. R., UTKARSH, G., PRAMOD, P. és CHATRE, A. (2000): New Meanings for Old Knowledge: The People's Biodiversity Registers Programme. *Ecological Applications* 10: 1307-1317.
- GILMORE, M. P., OCHOA, S. R. és FLORES, S. R. (2010): The Cultural Significance of the Habitat Mañaco Taco to the Maijuna of the Peruvian Amazon. In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.): *Landscape Ethnoecology. Concepts of Biotic and Physical Space*. Berghahn Books; New York, Oxford, pp. 141-158.
- GIMMI, U. és BUERGI, M. (2007): Using oral history and forest management plans to reconstruct traditional non-timber forest uses in the Swiss Rhone valley (Valais) since the late nineteenth century. *Environment and History* 13: 211-246.
- VON GLASENAPP, M. és THORNTON, T. F. (2011): Traditional ecological knowledge of Swiss alpine farmers and their resilience to socioecological change. *Human Ecology* 39: 769-781.
- GOMEZ-BAGGETHUN, E., MINGORRIA, S., REYES-GARCIA, V., CALVET, L. és MONTES, C. (2010): Traditional Ecological Knowledge Trends in the Transition to a Market Economy: Empirical Study in the Doñana Natural Areas. *Conservation Biology* 24: 721-729.
- GREEN, D., BILLY, J. és TAPIM, A. (2010): Indigenous Australians' knowledge on weather and climate. *Climatic Change* 100: 337-354.
- GRYNAEUS T. és SZABÓ L. GY. (1993): Növények ismerete és használata Dávodon (Bács-Kiskun m.). *Gyógyszerészet* 37: 29-36., 85-92.
- GRYNAEUS T. és SZABÓ L. GY. (2002): A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei. *Gyógyszerészet* 46: 251-259., 327-336., 394-399., 588-600.
- GUB J. (1993): Adatok a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti terület népi növényismeretéhez. *Néprajzi Látóhatár* 2: 95-110.
- GUB J. (1996): *Erdő-mező növényei a Sóvidéken. (Fűben-fában orvosság)*. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 99 pp.
- GUB J. (2005): Népi gyógynövényismeret a Nagy-Homoród mentén. In: ZSIGMOND Gy. (szerk.): *Növények a folklórban*. Bukarest: A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, pp. 148-177.
- GUNDA B. (1938): A gyűjtögető gazdálkodás emlékei egy gercsehegységi tót faluban. *Ethnographia* 49: 213-214.
- GUNDA B. (1960): A gyűjtögető életmód emlékei a Gyalui havasokban. *Műveltség és Hagyomány*, pp. 207-217.
- GUNDA B. (1967): Tejoltó növények a Kárpátokban. *Ethnographia* 78: 161-175.
- GUNDA B. (1988): Egy kárpátaljai magyar falu ethnobotanikája. *Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* (1978-1980): 21-41.
- GUNDA B. (1990): A természetes növénytakaró és az ember. *Agria* 24: 165-219.
- GYÖRFFY I. (1922): *Nagykunsági krónika*. Karcag.
- GYÖRFFY I. (1937): Viricselés a Székelyföldön. *Ethnographia* 2-3: 205-220.
- GYÖRFFY I. (1942): *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest.

- HALÁSZ P. (2010): *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. General Press Kiadó, Budapest, 516 pp.
- HALÁSZ P. (2011): A csalán (*Urtica urens*) szerepe a moldvai magyarok életében. *Alba Regia Annales Musei Stephani Regis* 40: 319-324.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K. (1981): Adatok a moldvai magyarok gyógynövény használatához. *Gyógyszerészet* 10: 361-367.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K. (1987): Moldvai csángó növénynevek. In: HAJDÚ M. (szerk.): *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 36. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- HALME, K. J. és BODMER, R. E. (2007): Correspondence between Scientific and Traditional Ecological Knowledge: Rain Forest Classification by the Non-indigenous Riberenosin Peruvian Amazonia. *Biodiversity and Conservation* 16: 1785-1801.
- HARTEL T., SCHWEIGER, O., ÖLLERER, K., COGĂLNICEANU, D. és ARNTZEN, J. W. (2010): Amphibian distribution in a traditional managed rural landscape of Eastern Europe: Probing the effect of landscape composition. *Biological Conservation* 143: 1118-1124.
- HARTEL T. és von WEHRDEN, H. (2013): Farmed areas predict the distribution of amphibian ponds in a traditional rural landscape. *Plos One* 8: e63649.
- HEGYI I. (1970): Gyűjtögető gazdálkodás az északkeleti Bakonyban. *Ethnographia* 2-4: 442-452.
- HEGYI I. (1978): *A népi erdőkiélés történeti formái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 318 pp.
- HERMAN O. (1914): *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Budapest.
- HERNÁNDEZ-MORCILLO, M., HOBERG, J., OTEROS-ROZAS, E., PLIENINGER, T., GÓMEZ-BAGGETHUN, E. és REYES-GARCÍA, V. (2014): Traditional Ecological Knowledge in Europe: Status Quo and Insights for the Environmental Policy Agenda. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* 56: 3-17.
- HERNANDEZ-STEFANONI, J. L., PINEDA, J. B. és VALDES-VALADEZ G. (2006): Comparing the Use of Indigenous Knowledge with Classification and Ordination Techniques for Assessing the Species Composition and Structure of Vegetation in a Tropical Forest. *Environmental Management* 37: 686-702.
- HESZ Á. (2012): *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 282 pp.
- HOFFER T. (2009): A gyimesi csángó népcsoport kialakulása. In: HOFFER T. (szerk.): *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 66-77.
- HOLLING, C. S. (2001): Understanding the Complexity of Economic, Ecological and Social Systems. *Ecosystems* 4: 390-405.
- HOPPÁL M. (1982): Népi természetismeret. In: ORTUTAY GY. (főszerk.): *Néprajzi Lexikon* V. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 271.
- HUNN, E. S. (1982): The Utilitarian Factor in Folkbiological Classification. *American Anthropologist, New Series* 84: 830-847.
- HUNN, E. S. (1999a): The Value of Subsistence for the Future of the World. In: NAZAREA, V. (szerk.): *Ethnoecology: Situated Knowledge/Located Lives*. University of Arizona Press, Tucson, pp. 23-36.
- HUNN, E. S. (1999b): Size as Limiting the Recognition of Biodiversity in Folkbiological Classifications: One of Four Factors Governing the Cultural Recognition of Biological Taxa. In: MEDIN, D. L. és ATRAN, S. (szerk.): *Folkbiology*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, pp. 47-69.
- HUNN, E. S. (2008): *A Zapotec Natural History: Trees, Herbs, and Flowers, Birds, Beasts, and Bugs in the Life of San Juan Gbëë*. University of Arizona Press, 261 pp.
- HUNN, E. S. és MINNIS, P. E. (1981): On the relative contribution of men and women to subsistence among hunter-gatherers of the Columbia Plateau: a comparison with Ethnographic Atlas summaries. In: MINNIS, P. E. (szerk.): *Ethnobotany: a reader*. University of Oklahoma Press, Norman, pp. 184-196.
- HUNN, E. S. és MEILLEUR, B. A. (2010): Toward a Theory of Landscape Ethnoecological Classification. In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.): *Landscape Ethnoecology. Concepts of Biotic and Physical Space*. Berghahn Books; New York, Oxford, pp.15-26.
- HUNTINGTON, H. P. (2000): Using Traditional Ecological Knowledge in Science: Methods and Applications. *Ecological Applications* 10: 1270-1274.
- HUNTINGTON, H. P. (2011): Arctic science: The local perspective. *Nature* 478: 182-183.
- ILYÉS Z. (2000): Gyimes 18-20. századi földhasználatának történeti földrajzi értékelése. In: BOROS L. (szerk.): *Erdély természeti és történeti földrajza: a Nyírségi Földrajzi Napok előadásai*, Nyíregyháza, 1999. október 20-22, pp. 262-284. (Észak- és kelet-magyarországi földrajzi évkönyv; 8.)
- ILYÉS Z. (2001): Gazdálkodásfüggő tájmintázatok. Genetikai - kvalitatív tájszerkezeti analízis Gyimes egy példaterületén. In: ILYÉS Z. és KEMÉNYFI R. (szerk.): *A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves Pinczés Zoltán professzor tiszteletére*. DE Néprajzi Tanszék - EKF Földrajz Tanszék, Debrecen-Eger 185-202.
- ILYÉS Z. (2007): *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 191 pp.
- IMREH I. (1973): *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 339 pp.
- IMREH I. (1983): *A törvényhozó székely falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 546 pp.
- IMREH I. (1993): A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban. In: R.

- VÁRKONYI Á. és KÓSA L. (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológia. Tanulmányok Magyarországról.* Orpheusz, Budapest, pp. 122-140.
- INGA, B. (2007): Reindeer (*Rangifer tarandus tarandus*) feeding on lichens and mushrooms: traditional ecological knowledge among reindeer-herding Sami in Northern Sweden. *Rangifer* 27: 93-106.
- INGLIS, T. (1993): *Traditional Ecological Knowledge: Concepts and Cases.* Canadian Museum of Nature, Ottawa-Ontario, Canada, 142 pp.
- JAKAB G., CSERGŐ A. és AMBRUS L. (2007a): A Székelyföld flórákutatásának története. *Flora Pannonica* 5: 105-134.
- JAKAB G., CSERGŐ A. és AMBRUS L. (2007b): Adatok Székelyföld (Románia) flórájának ismeretéhez I. *Flora Pannonica* 5: 135-165.
- JOHNSON, L. M. (1999): Gitksan Plant Classification and Nomenclature. *Journal of Ethnobiology* 19: 179-218.
- JOHNSON, L. M. (2000): "A Place That's Good," Gitksan Landscape Perception and Ethnoecology. *Human Ecology* 28: 301-325.
- JOHNSON, L. M. (2010): *Trail of Story, Traveller's Path. Reflections on Ethnoecology and Landscape.* Athabasca AU Press, Athabasca University, 257 pp.
- JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.) (2010a): *Landscape Ethnoecology: Concepts of Biotic and Physical Space. Studies in Environmental Anthropology & Ethnobiology.* Berghahn Books; New York, Oxford, 297 pp.
- JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (2010b): Introduction. In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.) (2010a): *Landscape Ethnoecology: Concepts of Biotic and Physical Space. Studies in Environmental Anthropology & Ethnobiology.* Berghahn Books; New York, Oxford, pp. 1-11.
- JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (2010c): Landscape ethnoecology – Reflections. In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.) (2010a): *Landscape Ethnoecology: Concepts of Biotic and Physical Space. Studies in Environmental Anthropology & Ethnobiology.* Berghahn Books; New York, Oxford, pp. 279-297.
- JUHÁSZ-NAGY P. (1993): *Természet és Ember. Kis változatok egy nagy témára.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- KALLÓS Z. (1960): Gyimesvölgyi keservesek. *Néprajzi Közlemények* 5: 3–51.
- KAKINUMA, K., OZAKI T., TAKATSUKI S. és CHULUUN J. (2008): How pastoralists in Mongolia perceive vegetation changes caused by grazing. *Nomadic Peoples* 12: 67-73.
- KALLÓS Z. (1960): Gyimesvölgyi keservesek. *Néprajzi Közlemények* 5: 3–51.
- KESZEG V. (2008a): Ember, táj, hiedelem. *Ökotáj* 39-40: 164-169.
- KESZEG V. (2008b): *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* Egyetemi jegyzet. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 495 pp.
- KIS J. (2011): *A valamikori legeltetési rend és a pásztorok tudásának lehetőségei a természetvédelmi kezelésekből, Hortobágy térségében.* B.Sc. szakdolgozat, Debreceni Egyetem Természetvédelmi és Vadgazdálkodási Tanszék, Debrecen.
- KNUDSTON, P. és SUZUKI, D. (1992): *Wisdom of the Elders.* Stoddart, Toronto, Canada.
- KÓCZIÁN G. (1984): Etnobotanikai vizsgálatok Répáshután. Répáshuta, egy szlovák falu a Bükkben. *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Néprajzi kiadványa*, 8: 229–256.
- KÓCZIÁN G. (1985): *A hagyományos parasztgazdálkodás természet, a gyűjtögető gazdálkodás vad növényfajainak etnobotanikai értékelése.* Egyetemi doktori disszertáció. Mosonmagyaróvár: ATE Mezőgazdasági Kar, 1050 pp.
- KÓCZIÁN G. (1988): A taranyi cigányok gyógyító és mérgező növényei. *Gyógyszerészet* 32: 417-424.
- KÓCZIÁN G., PINTÉR I. és SZABÓ L. GY. (1975): Adatok a Gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet* 19: 226-230.
- KÓCZIÁN G., PINTÉR I., GÁL M., SZABÓ I. és SZABÓ L. (1976): Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből. *Botanikai Közlemények* 63: 29–35.
- KÓCZIÁN G., SZABÓ I. és SZABÓ L. (1977): Etnobotanikai adatok Kalotaszegről. *Botanikai Közlemények* 64: 23–29.
- KÓCZIÁN G. és SZABÓ L. GY. (1990): A szlovákiai Áj és Falucska községek népeinek gyógynövényhasználat, etnobotanikai tudása (adatközlés). *Gyógyszerészet* 34: 371-377.
- KÓTYUK E. (2000): *A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban.* Európai Folklor Intézet – Osiris, Budapest.
- KOVÁCS A. (1987): „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. *Mosonmagyaróvári helytörténeti füzetek* VI. Hazafias Népfőnt, Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete, Mosonmagyaróvár.
- KOVÁCS J. A. (2004): Syntaxonomical checklist of the plant communities of Szeklerland (Eastern Transylvania). *Kanitzia* 12: 75-149.
- KROHMER, J. (2010): Landscape Perception, Classification, and Use among Sahelian Fulani in Burkina Faso. In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.): *Landscape Ethnoecology. Concepts of Biotic and Physical Space.* Berghahn Books; New York, Oxford, pp. 49-82.
- KRUZSLITS I. (2007): Az erdő adta javak a kalotaszegi Kiskapus gyűjtögető gazdálkodásában. *Tisicum* 16: 115-119.
- LUNA-JOSÉ, A. L. és AGUILAR, B. R. (2012): Traditional knowledge among Zapotecs of Sierra Madre Del Sur, Oaxaca. Does it represent a base for plant resources management and conservation? *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 8: 24.
- ŁUCZAJ, Ł. (2010): Plant identification credibility in ethnobotany: a closer look at Polish ethnographic studies. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 6: 36.
- ŁUCZAJ, Ł. (2013): Wild edible plants of Belarus: from Rostafiński's questionnaire of 1883 to the present. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 9: 21.

- MAGYAR Z. (2003): *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Balassi Kiadó, Budapest, 842 pp.
- MARINI, L., SCOTTON, M., KLIMEK, S. és PECILE, A. (2008): Patterns of plant species richness in Alpine hay meadows: Local vs. landscape controls. *Basic and Applied Ecology* 9: 365-372.
- MARK, D. M., TURK, A. G., BURENHULT, N. és STEA, D. (szerk.) (2010a): *Landscape in Language, Transdisciplinary perspectives*. Culture and Language Use 4. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- MARK, D. M., TURK, A. G. és STEA, D. (2010b): Ethnophysiography of Arid Lands: Categories for Landscape Features. In: Johnson, L. M. és Hunn, E. S. (szerk.): *Landscape Ethnoecology. Concepts of Biotic and Physical Space*. Berghahn Books; New York, Oxford, pp: 27-48.
- MÁRKUS M. (1941): Gyűjtögetés a Csermosnya-völgyében. *Néprajzi Értesítő* 33: 173-177.
- MARTIN, G. J. (1993): Ecological classification among the Chinantec and Mixe of Oaxaca, Mexico. *Etnoecológica* 1: 17-33.
- MASCIA, B. M., BROSIUS, J. P., DOBSON, T. A., FORBES, B. C., HOROWITZ, L., MCKEAN, M. A. és TURNER, N. J. (2003): Conservation and the Social Sciences. *Conservation Biology* 17: 649-650.
- MÁTÉ A. és MOLNÁR Á. (2014): *Gyimesi és Máramarosi kinnvaló hegyi rétek kaszálása célprogram*. Kézirat, 8 pp.
- MEDIN, D. L. és ATRAN, S. (1999): *Folkbiology*. Bradford Book, Cambridge-London.
- MEILLEUR, B. (1986): *Alluetain Ethnoecology and Traditional Economy: The Procurement and Production of Plant Resources in the Northern French Alps*. PhD thesis, University of Washington, Washington, 467 pp.
- MEILLEUR, B. (2010): The structure and Role of Folk Ecological Knowledge in Les Alues, Savoie (France). In: JOHNSON, L. M. és HUNN, E. S. (szerk.): *Landscape Ethnoecology. Concepts of Biotic and Physical Space*. Berghahn Books; New York, Oxford, pp. 159-174.
- MÉLIUSZ-JUHÁSZ P. (1578): *Herbarium*. Kolozsvár.
- MENZIES, C. R. és BUTLER, C. (2006): Introduction. Understanding Ecological Knowledge. In: MENZIES, C. R. és BUTLER, C. (szerk.): *Traditional Ecological Knowledge and Resource Management*. University of Nebraska Press Lincoln and London, pp. 1-16.
- MIDDLETON, B. A. (2012): Rediscovering traditional vegetation management in preserves: Trading experiences between cultures and continents. *Biological Conservation* 158: 271-279.
- MOLNÁR Zs. (2011): Hortobágyi pásztorok hagyományos ökológiai tudása a legeltetésről, kaszálásról és ennek természetvédelmi vonatkozásai. *Természetvédelmi Közlemények* 17: 12-30.
- MOLNÁR Zs. (2012a): *A Hortobágy pásztorszemmel. A puszta növényvilága*. Hortobágy Természetvédelmi Közalapítvány, Debrecen, 160 pp.
- MOLNÁR Zs. (2012b): Classification of pasture habitats by Hungarian herders in a steppe landscape (Hungary). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 8: 28.
- MOLNÁR Zs. (2012c): A hortobágyi pásztorok növényosztályozása, a vadon termő növények ismertsége és néven nevezettsége. *Crisicum* 7: 153-207.
- MOLNÁR Zs. (2012d): Hortobágyi pásztorok tájtörténeti és vegetációdinamikai ismeretei. *Botanikai Közlemények* 99: 103-119.
- MOLNÁR Zs. és BABAI D. (2009): Népi növényzetismeret Gyimesben I: Növénynevek, népi taxonómia, az egyéni és közösségi növényismeret. *Botanikai Közlemények* 96: 117-143.
- MOLNÁR Zs., BARTHA S. és BABAI D. (2008): Traditional Ecological Knowledge as a Concept and Data Source for Historical Ecology, Vegetation Science and Conservation Biology: A Hungarian Perspective. In: SZABÓ P. és HEDL, R. (szerk.): *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. Institute of Botany of the ASCR, Brno, pp. 14-27.
- MOLNÁR Zs., BARTHA S. és BABAI D. (2009): A népi növényismeret (etnobotanika) és az etnoökológiai, ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció- és táj kutatásában. *Botanikai Közlemények* 96: 95-115.
- MUNKHDALAI, A. Z., ELLES, B. és HUIPING, Z. (2007): Mongolian Nomadic Culture and Ecological culture: on the Ecological Reconstruction in the Agro-pastoral Mosaic Zone of Northern China. *Ecological Economics* 62: 19-26.
- MÜLLER G. (1973): Gyűjtögető életmód szókédi hagyományai. *Baranyai Művelődés* 3: 156-157.
- NADASDY, P. (1999): The Politics of TEK: Power and the „Integration” of Knowledge. *Arctic Anthropology* 36: 1-18.
- NADASDY, P. (2003): *Hunters and Bureaucrats. Power, Knowledge and Aboriginal-State Relations in the Southwest Yukon*. UBC Press, Vancouver, 325 pp.
- NADASDY, P. (2007): Adaptive Co-Management and the Gospel of Resilience. In: ARMITAGE, D., BERKES, F. és DOUBLEDAY, N. (szerk.): *Adaptive Co-Management: Collaboration, Learning and Multi-Level Governance*. UBC Press, Vancouver, pp. 208-227.
- NAGY R. (1942): Adatok a Baranya megyei Nagyváty növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. *Magyar Néprajz*, Debrecen 4: 268-308.
- NAIDOO, R. és HILL, K. (2006): Emergence of Indigenous Vegetation Classifications through Integration of Traditional Ecological Knowledge and Remote Sensing Analyses. *Environmental Management* 38: 377-387.

- NAZAREA, V. D. (2006): A View from a Point: Ethnoecology as Situated Knowledge. In: HAENN, N. és WILK, R. (szerk.): *The Environment in Anthropology: A Reader in Ecology, Culture and Sustainable Living*. New York University Press, New York, pp. 34-39.
- NECHITA, N. (2003): *Flora and vegetation from the Hășmaș Massif, Cheile Bizacului and Lacu Roșu*. Bibliotheca Historiae Naturalis II. Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț.
- NELSON, R. K. (1983): *Make prayers to the raven. A Koyuko view of the northern forest*. The University of Chicago Press, Chicago-London.
- NETTING, R. M. (1981): *Balancing on an Alp. Ecological Change and Community in a Swiss Mountain Community*. Cambridge, Cambridge University Press.
- NEWING, H., EAGLE, C. M., PURI, R. K. és WATSON C. W. (2011): *Conducting Research in Conservation. Social science methods and practice*. Routledge, Taylor és Francis Group, London and New York, 376 pp.
- NIEDRIST, G., TASSER, E., LÜTH, C., DALLA VIA, J. és TAPPEINER, U. (2009): Plant diversity declines with recent land use changes in European Alps. *Plant Ecology* 202: 195-210.
- OHMAGARI, K. és BERKES, F. (1997): Transmission of Indigenous Knowledge and Bush Skills among the Western James Bay Cree Women of Subarctic Canada. *Human Ecology* 25: 197-222.
- ORR, D. W. (1996): Slow knowledge. *Conservation Biology* 10: 699-702.
- OTEROS-ROZAS, E., ONTILLERA-SÁNCHEZ, R., SANOSA, P., GÓMEZ-BAGGETHUN, E., REYES-GARCIA, V. és GONZÁLEZ, J. A. (2013): Traditional ecological knowledge among transhumant pastoralists in Mediterranean Spain. *Ecology and Society* 18: 33.
- ÖSTLUND, L., LIEDGREN, L. és JOSEFSSON, T. (2013): Surviving the Winter in Northern Forests: an Experimental Study of Fuelwood Consumption and Living Space in a Sami Tent Hut. *Arctic, Antarctic, and Alpine Research*, 45: 372-382
- PALÁDI KOVÁCS A. (1979): *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PALÁDI KOVÁCS A. (2006): A Barkóság népe. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, Miskolc, pp. 30-31.
- PÁLFALVI P. (1995): A Gyimesi-hágó (1164 m) környékének florisztikai vázlata. *Múzeumi Füzetek (Az Erdélyi Múzeum Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei)* 4: 107-114.
- PÁLFALVI P. (2001): A Gyimesek botanikai és etnobotanikai kutatásának története. *Kanitzia* 9: 165-180.
- PÁLFALVI P. (2010): A Gyimesi-hágó környékének flóralistája (Keleti-Kárpátok, Románia). *Kanitzia* 17: 43-76.
- PAPP N. (2011): Népi gyógynövény-ismereti kutatások a kolostori gyógyászatban és Erdélyben (2007-2010). *Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 2: 76-88.
- PAPP N., BARTHA S., BORIS GY. és BALOGH L. (2011a): Traditional Use of Medicinal Plants for Respiratory Diseases in Transylvania. *Natural Product Communications* 6: 1459-1460.
- PAPP N., BIRKÁS-FRENDL K. és GRYNÆUS T. (2011b): Ethnobotanical values from some gardens in Csinód (Transylvania). *Curare* 34: 97-102.
- PARROTTA, J. A. és TROSPER R. L. (szerk.) (2012): *Traditional Forest-Related Knowledge Sustaining communities, Ecosystems and Biocultural Diversity*. Springer Verlag, 622 pp.
- PASCHE, F., ARMAND, M., GOUAUX, P., LAMAZE, T. és PORNON, A. (2004): Are meadows with high ecological and patrimonial value endangered by heathland invasion in the French central Pyrenees? *Biological Conservation* 118: 101-108.
- PAVLÚ, L., PAVLÚ, V., GAISLER, J., HEJCMAN, M. és MIKULKA J. (2011): Effect of long-term cutting versus abandonment on the vegetation of a mountain hay meadow (*Polygono-Trisetion*) in Central-Europe. *Flora* 206: 1020-1029.
- PENAVIN O. (2002): *Bácskai és bánáti (népi) növénynevek*. Forum, Újvidék.
- PÉNTEK J. (2003): *Népi nevek, népi hagyományok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- PÉNTEK J. és SZABÓ T. A. (1976): Egy háromszéki falu népi növényismerete. *Ethnographia* 87: 203-225.
- PÉNTEK J. és SZABÓ T. A. (1980): Régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében. In: TEISZLER P. (szerk.): *Nyelvészeti Tanulmányok*. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, pp. 131-172.
- PÉNTEK J. és SZABÓ T. A. (1985): *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- PIERONI, A. és QUAVE C. L. (2005): Traditional pharmacopoeias and medicines among Albanians and Italians in southern Italy: A comparison. *Journal of Ethnopharmacology* 101: 258-270.
- PIERONI, A., CIANFAGLIONE, K., NEDELICHEVA, A., HAJDARI, A., MUSTAFA, B. és QUAVE C. L. (2014): Resilience at the border: traditional botanical knowledge among Macedonians and Albanians living in Gollobordo, Eastern Albania. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 10: 31.
- PINTÉR I., SZABÓ I., KÓCZIÁN G., GÁL M. és SZABÓ L. (1975): Kultúrnövény-tájfajták, vad növényfajok és etnobotanikai adatok gyűjtése a Kászon-medencében. *Agrobotanika* 16: 123-137.
- PÓCS É. (szerk.) (2008): *Vannak csodák, csak észre kell venni. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 375 pp.

- POSCHLOD, P., KIEFER, S., TRÄNKLE, U., FISCHER, S. és BONN, S. (1998): Plant species richness in calcareous grasslands as affected by dispersability in space and time. *Applied Vegetation Science* 1: 75–90.
- POSCHLOD, P. és WALLISDEVRIES, M. F. (2002): The historical and socioeconomic perspective of calcareous grasslands – lessons from the distant and recent past. *Biological Conservation* 104: 361–376.
- RAB J. (1982): Újabb népgyógyászati adatok Gyimesből. *Gyógyszerészet* 26: 325–328.
- RAB J. (2001): *Népi növényismeret a Gyergyói-medencében*. Pallas – Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 247 pp.
- RAB J., TANKÓ P. és TANKÓ M. (1981): Népi növényismeret Gyimesbükkön. *Népismerteti Dolgozatok* 23–38.
- RÁCZ G. és HOLLÓ G. (1968): Plante folosite în medicina populară din Bazinul superior al Trotuşului (Ghimes). In *Plante le medicinale din flora spontană a Bazinului Ciuc*. Miercurea-Ciuc, pp. 171–176.
- RÁCZ G. és FÜZI J. (szerk.) (1973): *Kovácszna megye gyógynövényei*. Sepsiszentgyörgy, Mezőgazdasági, Élelmiszeripari és Vízügyi Igazgatóság.
- RAPPAPORT, R. A. (1967): *Pigs for the Ancestors. Ritual in the Ecology of a New Guinea People*. Yale University Press, New Haven-London.
- RAUTIO, A. M., JOSEFSSON, T. és ÖSTLUND, L. (2013): Sami Resource Utilization and Site Selection: Historical Harvesting of Inner Bark in Northern Sweden. *Human Ecology* 42: 137–146.
- RESCIA, A., WILLAARTS, B. A., SCHMITZ, M. F. és AGUILERA, P. A. (2010): Changes in land uses and management in two Nature Reserves in Spain: Evaluating the social-ecological resilience of cultural landscapes. *Landscape and Urban Planning* 98: 26–35.
- REYES-GARCIA, V., HUANCA, T., VADEZ, V., LEONARD, W. és WILKIE D. (2006): Cultural, practical, and economic value of wild plants: A quantitative study in the Bolivian Amazon. *Economic Botany* 60: 62–74.
- RODELA, R. (2011): Social Learning and Natural Resource Management: The Emergence of Three Research Perspectives. *Ecology and Society* 16: 30.
- ROTHERHAM, I. D. (2007): The Implications of Perceptions and Cultural Knowledge Loss for the Management of Wooded Landscapes: A UK case-study. *Forest Ecology and Management* 249: 100–115.
- ROTURIER, S. és ROUÉ, M. (2009): Of forest, snow and lichen: Sámi reindeer herders' knowledge of winter pastures in northern Sweden. *Forest Ecology and Management* 258: 1960–1967.
- SCHAICH, H., BIELING, C. és PLIENINGER, T. (2010): Linking ecosystem services with cultural landscape research. *Gaia* 19: 269–277.
- SHEN, X., LI, S., CHEN, NY., LI, S., MCSHEA, W. J. és LU, Z. (2012): Does science replace traditions? Correlates between traditional Tibetan culture and local bird diversity in Southwest China. *Biological Conservation* 145: 160–170.
- SHEPARD, G., YU, D. W., LIZARRALDE, M. és ITALIANO, M. (2001): Rain Forest Habitat Classification among the Matsigenka of the Peruvian Amazon. *Journal of Ethnobiology* 21: 1–38.
- de SNOO, G. R., HERZON, I., STAATS, H., BURTON, R. J. F., SCHINDLER, S., VAN DIJK, J., LOKHORST, A. M., BULLOCK, J. M., LOBLEY, M., WRBKA, T., SCHWARZ, G. és MUSTERS, C. J. M. (2013): Toward effective nature conservation on farmland: making farmers matter. *Conservation Letters* 6: 66–72.
- SOLYMOŠI K. (2011): *Landscape development and land use change in traditional cultural landscapes – evidence from the peripheries of Europe*. PhD-dissertation, Freiburg im Breisgau, Germany.
- SÓLYOM A., KNOWLES, B., BOGDÁN J., RODICS G., BIRÓ R. és NYÍRŐ G. (2011): *Small scale farming in the Pogány-havas Region of Transylvania. Farming statistics, agricultural subsidies, the future of farming*. Final Report. Pogány-havas Kistérségi Társulat, Csíkszereda, 97 pp.
- SÕUKAND, R. és KALLE, R. (2011): Change in medical plant use in Estonian ethnomedicine: a historical comparison between 1888 and 1994. *Journal of Ethnopharmacology* 135: 251–260.
- STOCKLUND, B. (1976): Ecological Succession. *Ethnologia Scandinavica* 6: 84–99.
- SVANBERG, I., ŁUCZAJ, Ł. PARDO-DE-SANTAYANA, M. és PIERONI, A. (2011): History and current trends of ethnobiological research in Europe. In: ANDERSON, E. N., PEARSALL, D., HUNN E. és TURNER N. (szerk.): *Ethnobiology*, Wiley-Blackwell, Chichester, UK, pp. 191–214.
- SZABÓ T. A. (1997): Etnobiodiverzitás (2.) Biológium és etnikum az ember növényzeti környezetének kutatásáról. In: CSOMA Zs. és VIGA Gy. (szerk.): *Európából Európába. Néprajzi Látóhatár VI. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére*. Budapest, Debrecen, pp. 139–156.
- SZABÓ T. A. és PÉNTÉK J. (1976): *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZÉKELY F. (1998): *Népi gyűjtögetés Vadasdon*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, Kolozsvár, pp. 281–285.
- ÚJVÁRY Z. (1957): A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken. *Néprajzi Értesítő* 39: 231–244.
- TÁNCZOS V. (1994): Gyimesi archaikus népi imádságok és ráolvasások. In: ZAKARIÁS E. és KESZEG V. (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, pp. 211–243.

- TASSER, E. és TAPPEINER, U. (2002): Impact of land use changes on mountain vegetation. *Applied Vegetation Science* 5: 173-184.
- TENGÖ, M. és BELFRAGE, K. (2004): Local Management Practices for Dealing with Change and Uncertainty: A Cross-scale Comparison of Cases in Sweden and Tanzania. *Ecology and Society* 9(3): art. 4.
- TESSEDIK S. és BERZEVICZY G. (1979): *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 434 pp.
- TOLEDO, V. M., ORTIZ-ESPEJEL, B., CORTÉS, L., MOGUEL, P. és ORDONEZ, M. D. J. (2003): The Multiple Use of Tropical Forests by Indigenous Peoples in Mexico: A Case of Adaptive Management. *Conservation Ecology* 7: 9.
- TORRE-CUADROS, M. A. és ROSS, N. (2003): Secondary Biodiversity: Local Perceptions of Forest Habitats, the Case of Solferino, Quintana Roo, Mexico. *Journal of Ethnobiology* 23: 287-308.
- TREBEN, M. (1990): *Egészség Isten patikájából*. HungaPrint Kiadó, Budapest.
- TRUSLER, S. és JOHNSON, L. M. (2008): "Berry Patch" As a Kind of Place – the Ethnecology of Black Huckleberry in Northwestern Canada. *Human Ecology* 36: 553-568.
- TURNER, N. J. és CLIFTON, H. (2009): "It's so different today." Climate Change and Indigenous Lifeways in British Columbia, Canada. In: SALICK, J. C. és ROSS, N. (szerk.): *Global Environmental Change, special issue on Traditional Peoples and Climate Change* 19: 180-190.
- TURNER, N. J., IGNACE, M. B. és IGNACE, R. (2000): Traditional ecological knowledge and wisdom of aboriginal peoples in British Columbia. *Ecological Applications* 10: 1275-1287.
- ULICSNI, V., SVANBERG, I. és MOLNÁR Zs. (2013): Folk knowledge of non-domestic mammals among ethnic Hungarians in North-Western Romania. *North-Western Journal of Zoology* 9: 383-398.
- VAJKAI A. (1941): A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. *Néprajzi Értesítő*, pp. 231-258.
- VAJKAI A. (1943): *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár. (Újabb kiadása in: VAJKAI A. 2003: *Népi gyógyászat*. József Műhely Kiadó, Budapest.)
- VAJKAI A. (1948): *Népünk természetismerete*. Budapest.
- VARGA A. és MOLNÁR Zs. (2014): The role of traditional ecological knowledge in managing wood pastures. In: HARTEL, T. és PLIENINGER, T. (szerk.): *European wood-pastures in transition: a social-ecological approach*. Earthscan-Routledge, pp. 185-197 (in press).
- VERLINDEN, A. és DAYOT, B. (2005): A comparison between indigenous environmental knowledge and a conventional vegetation analysis in north central Namibia. *Journal of Arid Environments* 62:143-175.
- VOGL, C. R., VOGL-LUKASSER, B. és PURI, R. K. (2004): Tools and Methods for Data Collection in Ethnobotanical Studies of Homegardens. *Field Methods* 16: 285-306.
- WHITEMAN, G. és COOPER, W. H. (2000): Ecological embeddedness. *The Academy of Management Journal* 43: 1265-1282.
- ZECHMEISTER, H. G., SCHMITZBERGER, I., STEURER, B., PETERSEIL, J. és WRBKA, T. (2003): The influence of land-use practices and economics on plant species richness in meadows. *Biological Conservation* 114: 165-177.
- ZSIGMOND GY. (2009): *Gomba és hagyomány*. LKG - PONT Kiadó, Sepsiszentgyörgy – Budapest.
- ZSIGMOND GY. (2011): *Népi gombászat a Székelyföldön*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

A gyimesi táj gyönyörű, különösen nyáron, amikor az erdei kaszálók, mezők virágokkal, vadvirágokkal teli vannak, ráadásul ilyenkor nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másiknál. A hegyi széna és a szépség azonban nem magától terem, ember és természet együttműködésének nagyszerű eredménye. Mindennek kell a kúrálás – tartják a gyimesiek. Extenzív gazdálkodásuk így fordította termőre, és tartja fenn a bő szénát adó, de közben természeti kincsekben is gazdag, emellett nagy kulturális értéket is jelentő gyimesi tájat.

